

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ”
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

[ФБ]
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SECURITY STUDIES

Географски институт „Јован Цвијић”
Српска академија наука и уметности

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Тематски зборник радова

Уредници
Марко В. Милошевић
Јована Тодорић

Београд, 2025.

Издавач
Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд

За издавача
Милан Радовановић

Категорија
Тематски зборник радова

Уредници
др Марко В. Милошевић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Јована Тодорић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

Технички уредници
Сузана Ловић Обрадовић
Милован Миливојевић

Картографски уредник
Драгољуб Штрбац

Дизајн и прелом
Никола Суцуковић

Штампање ове публикације омогућило је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

Истраживање истраживача Географског института „Јован Цвијић” САНУ је финансирано
средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије
(уговор бр. 451-03-136/2025-03/200172).

Штампа
Press X Press

Тираж
100

ISBN 978-86-80029-89-4
eISBN 978-86-80029-90-0
<https://doi.org/10.46793/80029.90.0>

Садржај и језик ове публикације у потпуности су одговорност аутора. Изнети ставови и мишљења су лични ставови аутора и не одражавају нужно ставове и мишљења организатора Конференције, који не сnose одговорност за садржај ове публикације.

Осим где је другачије назначено, ова публикација је доступна под лиценцом Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). То значи да је дозвољено копирање, дистрибуција и прилагођавање садржаја, уз обавезно навођење аутора и изворне публикације. Текст лиценце доступан је на адреси: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Научна конференција

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Организатори

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд
Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд

5. новембар 2025.
Београд, Србија

НАУЧНИ ОДБОР

Академик Драган Војводић, Српска академија наука и уметности
др Милан Радовановић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Младен Милошевић, Универзитет у Београду – Факултет безбедности
др Дејан Ђорђевић, Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић”
др Јасмина Гачић, Универзитет у Београду – Факултет безбедности
др Владимир Ајзенхамер, Универзитет у Београду – Факултет безбедности
др Миломир Степић, Институт за политичке студије
др Микица Сибиновић, Универзитет у Београду – Географски факултет
др Марија Дробњаковић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Марко В. Милошевић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР

др Јована Тодорић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Власта Кокотовић Каназир, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Сузана Ловић Обрадовић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Михајло Копања, Универзитет у Београду – Факултет безбедности
др Синиша Дробњак, Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић”
др Милован Миливојевић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
Драгољуб Штрбац, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Стефан Денда, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА	6
Марко В. Милошевић, Милан Радовановић О КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ	9
Владимир Ајзенхамер КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ—МЕСТО КОНВЕРГЕНЦИЈЕ (РАЗЛИЧИТИХ) „ЛИЦА И НАЛИЧЈА“ БЕЗБЕДНОСТИ.	19
Марко В. Милошевић, Јована Тодорић, Синиша Дробњак ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ	33
Власта Кокотовић Каназир ДЕМОГРАФСКА ТИШИНА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ	51
Стефан Денда КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ КРОЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЈСКИХ, ПОЛИТИЧКИХ И ЕТНИЧКИХ ПРОЦЕСА	75
Марија Дробњаковић ФРАГМЕНТАЦИЈА КАО ОДРАЗ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ	105
Јована Тодорић, Сузана Ловић Обрадовић АДМИНИСТРАТИВНА ЛИНИЈА ПРЕМА АП КОСОВО И МЕТОХИЈА: ОДЛИКЕ И ФУНКЦИЈЕ	141
Марко Урошев ЗНАЧАЈ СЛИВА АКУМУЛАЦИЈЕ ГАЗИВОДЕ ЗА ОБЕЗБЕЂЕНОСТ ВОДОМ АП КОСОВО И МЕТОХИЈА	159
Драгољуб Штрбац НАДЗОР НАД ТЕРИТОРИЈОМ НА ОСНОВУ ЈАВНИХ САТЕЛИТСКИХ ПОДАТАКА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА АП КОСОВО И МЕТОХИЈА	174
Михајло Копања ОСПОРЕНИ СУВЕРЕНИТЕТ: КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ КАО ГЕОПОЛИТИЧКО ПОГРАНИЧЈЕ	185
Ивица Ђорђевић, Јасмина Гачић ДЕПОПУЛАЦИЈА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ КАО ПРОБЛЕМ ЉУДСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ	194
Марко В. Милошевић, Милован Миливојевић ГЕОПАТОЛОГИЈА КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ	202
ПОЈМОВНИК	219

РЕЧ УРЕДНИКА

Политичко-територијална фрагментација територије СФР Југославије започела је у тренутку униполарног светског поретка. Процес фрагментације иницијално се одвијао на нивоу републичких граница, да би 1999. године започео и на nižем хијерархијском нивоу (покрајинске границе) на територији Србије. У том процесу Република Србија је привремено изгубила суверенитет над територијом АП Косова и Метохије, која је тренутно под привременом управом Уједињених нација (UNMIK), у складу са резолуцијом 1244 Савета безбедности УН. Након доласка међународних снага (KFOR) на територију АП КиМ, започело је преливање терористичких и сепаратистичких активности на територију централне Србије и то примарно на простору Копнене зоне безбедности (КЗБ). Ова демилитаризована зона, у ширини од 5 km, дефинисана је одредбама Кумановског споразума. Након једноипогодишњег сукоба безбедносних снага СР Југославије и терористичке организације „ОВПМБ“, КЗБ је милитаризована. Тиме су окончане оружане и започеле неоружане активности на нивоу општина Прешево, Бујановац и Медвеђа са циљем нарушавања територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије. Представници научне заједнице у Србији у својим истраживањима препознали су одређене савремене друштвено-политичке процесе, појаве и објекте, који доприносе том процесу. Сарадници Географског института „Јован Цвијић“ САНУ са колегама са Факултета безбедности Универзитета у Београду формирали су интердисциплинарни тим са задатком да сагледају трансформацију простора КЗБ-а. Нарушена безбедност препозната је као један од кључних фактора који је допринео да КЗБ поприми особине политичко-територијалног субсистема.

Зборник који је пред вама садржи анализе географа, стручњака за безбедност, демографа, просторних планера, војних стручњака, хидролога и картографа. У аналитичкој фази, истраживања су се одвијала у оквирима постављеног теоријског концепта, дефинисане методологије и релевантних извора података. Теренска истраживања, током којих су прикупљени и креирани нови геоподаци, допринела су кориговању одређених теоријских поставки.

У истраживачком процесу преузети су сетови готових података из релевантних националних и страних извора (Републички завод за статистику, Републички геодетски завод, Републички хидрометеоролошки завод Србије, Канцеларија за Косово и Метохију, Привредна комора Србије, European Union, Copernicus Land Monitoring Service. EU-DEM v1.1 Digital Elevation Mode, Imagery ©2025 CNES / Airbus, Landsat / Copernicus, Maxar Technologies, Map data ©2025 Google.). Неки преузети подаци су накнадно трансформисани у геоподатке како би операционализација могла бити настављена у окружењу ГИС-а (Q-GIS Open Source Geospatial Foundation – OSGeo).

Жеља нам је да у временима која предстоје, резултати овог зборника буду од помоћи доносиоцима одлука на националном (републичком) и општинском нивоу. Одређени закључци могли би да послуже за формулисање будућих проактивних активности у циљу сузбијања сепаратизма на територији КЗБ-а и интеграцији албанске заједнице у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа.

*Уредници
Марко В. Милошевић
Јована Тодорић*

ПРЕДАВАЊА ПО ПОЗИВУ

О КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ

Марко В. Милошевић¹, Милан Радовановић¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mails: m.milosevic@gi.sanu.ac.rs; m.radovanovic@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Копнена зона безбедности (КЗБ) успостављена је након потписивања војнотехничког споразума у Куманову 9. јуна 1999. године, са циљем окончања НАТО агресије на СР Југославију. Простор КЗБ дефинисан је као тампон зона ширине 5 km уз административну линију АП Косово и Метохија, са посебним безбедносним режимом који је подразумевао демилитаризацију и присуство само локалне полиције. Услед безбедносног вакуума, дошло је до терористичких активности албанских екстремиста, укључујући формирање „Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца“ („ОВПМБ“). У периоду 1999–2001. забележено је преко 600 терористичких напада, са значајним бројем жртава и расељених лица. Реакција државе довела је до постепене релаксације КЗБ и повратка српских безбедносних снага током пролећа 2001. године. Истраживања Географског института САНУ од 2006. године указују на дугорочне геопросторне ефекте нарушене безбедности, који се преливају ван формалних граница КЗБ-а. Анализа обухвата 11 општина у централној Србији и 9 општина на територији АП Косово и Метохија, уз укупну дужину административне линије од 382 km. Рад указује на значај безбедности као фактора просторног структурирања и потребу за дугорочним мониторингом.

Кључне речи: КЗБ; релаксација; безбедност; трансформација простора; Србија

ABOUT THE GROUND SAFETY ZONE

Marko V. Milošević¹, Milan Radovanović¹

¹Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The Ground Safety Zone (GSZ) was established following the signing of the Military-Technical Agreement in Kumanovo on June 9, 1999, with the aim of ending NATO-s aggression against the Federal Republic of Yugoslavia. The GSZ was defined as a buffer zone 5 km wide along the administrative boundary of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, with a special security regime that entailed demilitarization and the presence of only local police forces. Due to the resulting security vacuum, terrorist activities by Albanian extremists emerged, including the formation of the “Liberation Army of Preševo, Medveđa, and Bujanovac” (“UÇPMB”). Between 1999 and 2001, over 600 terrorist attacks were recorded, resulting in a significant number of casualties and displaced persons. The state's response led to the gradual relaxation of the GSZ and the return of Serbian security forces during the spring of 2001. Research conducted by the Geographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) since 2006 indicates long-term geospatial effects of compromised security, which extend beyond the formal boundaries of the GSZ. The analysis covers 11 municipalities in central Serbia and 9 municipalities within the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, along a total administrative boundary length of 382 km. The study highlights the importance of security as a factor in spatial structuring and the need for long-term monitoring.

Key words: GSZ; relaxation; security; transformation of space; Serbia

1. ПОЈАМ КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Дана 9. јуна 1999. године потписан је Војно-технички споразум у Куманову (Северна Македонија) између међународних безбедносних снага (KFOR) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије (Влада СРЈ, Влада РС и KFOR, 1999). Циљ овог споразума био је окончање агресије НАТО-а на СР Југославију. Одредбама уговора предвиђено је било повлачење војних и полицијских снага са територије Косова и Метохије као и простора непосредно уз административну линију на територији централне Србије (Обрадовић, 2020). Чланом 1, ставом 3, тачкама д и е дефинисани су ваздушна зона безбедности (ВЗБ) и копнена зона безбедности (КЗБ) који су обухватали просторе непосредно уз административну линију на територији централне Србије. Како је у том периоду Србија била у заједници са Црном Гором (СР Југославија) део КЗБ се простирао и на простору североисточне Црне Горе (Рожаје, Беране, Плав).

Ваздушна зона безбедности (ВЗБ) обухватала је ваздушни простор 25 km од административне линије ка унутрашњости централне Србије, где је било забрањено летење авиона и хеликоптера као и распоређивање система противваздушне одбране (радар, ракете земља ваздух). У децембру 2001. године дошло је до прве релаксације ВЗБ-а када је смањена на изофронтиру од 10 km (карта 2). До друге релаксације долази 10. јануара 2003. године када је смањена на 5 km. Дефинитивно ваздушна зона безбедности укинута је 20. новембра 2015. године.

Копнена зона безбедности (КЗБ) је територија унутар Републике Србије дуж спољашње стране границе административне јединице АП Косово и Метохија. Дефинисана је тампон зоном ширине 5 km унутар које је измењен безбедносни режим. Према члану 1, ставу 4, тачки а Кумановског споразума, безбедносни режим је подразумевао скоро потпуну демилитаризацију простора уз дозвољено присуство само локалне полиције. КЗБ је у циљу бољег надзора била подељена на четири сектора (карта 1). Сектор Ц, подељен на секторе исток и запад, обухватао је просторе у зони државне границе тадашње СР Југославије са Северном Македонијом (сектор Ц исток) и Албанијом (сектор Ц запад). Сектор Ц исток заузимао је простор између државне границе са Северном Македонијом и насеља Норча (Прешево) (Симовић & Карановић, 2004). Сектор Б је обухватао просторе у зони општина Прешево и Бујановца. Делови КЗБ-а који су се простирали на територији градова/општина Врање, Лесковац, Лебане и Медвеђа представљали су сектор Д. Од општине Медвеђа до државне границе са Црном Гором је био сектор А.

2. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

Успостављањем КЗБ, 20. јуна, на простору дуж административне линије створен је безбедносни вакуум који је подстакао преливање активности албанских терориста на територију централне Србије (Танасковић et al., 2001). Том приликом локално становништво је било застрашивано, киднаповано и убијано. Први терористички напад изведен је 26. јуна 1999. године на патролу МУП-а у реону села Васиљевац (Куршумлија) (Симовић, 2017). Утврђено је да су терористи деловали из правца Подујева. У периоду од 26. јуна 1999. до 21. новембра 2000. године у КЗБ забележено је 296 терористичких напада и том приликом је страдало 11 лица док је 38 рањено (Симовић, 2017). Највећи број терористичких напада и акција забележен је на територији насеља Кончуљ (170), Добросин (42), Ђорђевац (20), Мали Трновац (16) у општини Бујановац, Тачевац (17) у општини Куршумлија и Маровца (21) у општини Медвеђа. Нападом албанских терориста 21. новембра 2000. године на безбедносне пунктове полиције у насељима Добросин, Лучане, Кончуљ и Мали Трновац започео је офанзивни рат. Од 22. новембра 2000. до 24. марта 2001. године на простору КЗБ-а забележено је 353 терористичких напада при чему је настрадало 15 лица, 28 повређено а 31 лице се води као нестало (Симовић, 2017). У наведеном временском

интервалу највише напада је регистровано у насељима Лучане (74), Кончуљ (43), Велики Трновац (33), Ђорђевац (24) и Добросин (2) у општини Бујановац, Церевајка (33), Депце (21), Горња Шушаја (20) и Бујић у општини Прешево и Маровац (19) у општини Медвеђа. Јануара 2000. године на територији насеља Добросин формира се терористичка организација „Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца” („ОВПМБ”). Процене су да је окупљала око 2000 наоружаних терориста са територије Косова и Метохије, Прешева и Бујановца. Терористи су током свог деловања успели да запоседну и успоставе контролу на територији 241 насеља у општинама Прешево и Бујановац (карта 2). Све до уласка снага безбедности маја 2001. године на тим просторима био је нарушен суверенитет Републике Србије. Током једноипогодишњег сукоба у КЗБ-у је према проценама различитих извора (Симовић, 2017; International crisisi group, 2003) погинуло је између 85 и 100 људи док је избегло од 8670 до 12500 људи.

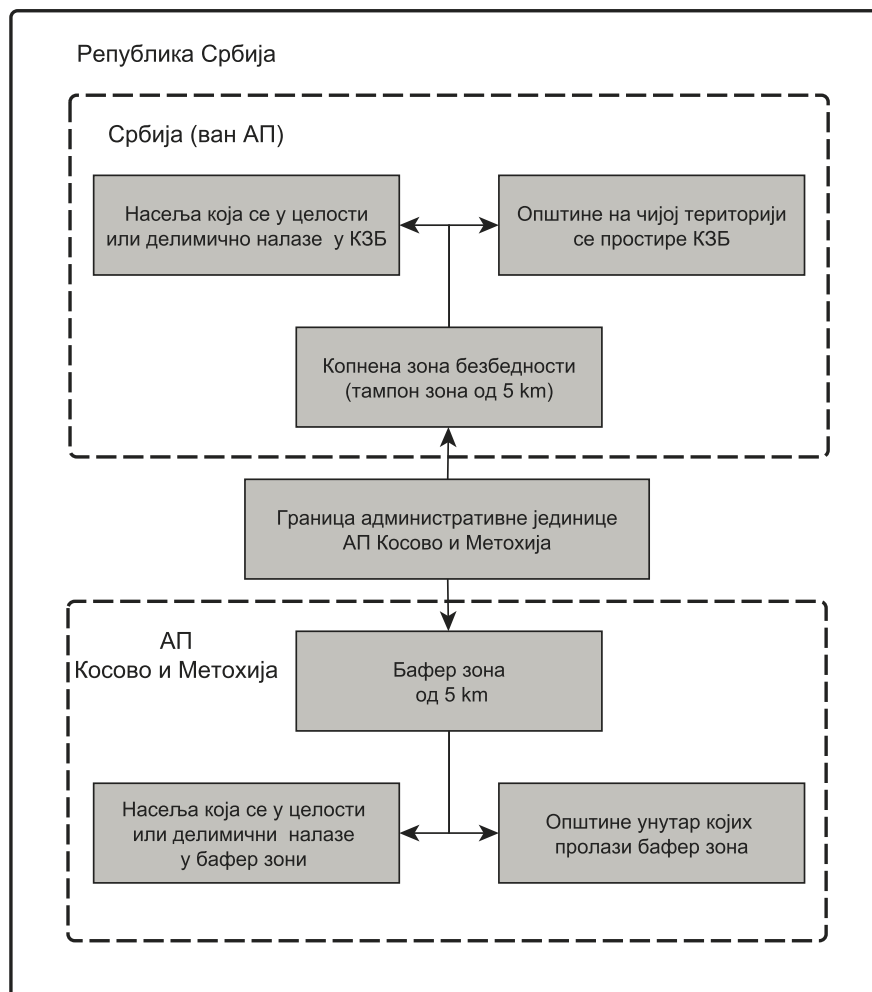
Наведене акције које је спроводила терористичка организација „ОВПМБ”, биле су повод за политичку и дипломатску иницијативу власти у Србији, да преговарају са међународним снагама о повратку српских војних и поцијских снага (Симовић & Карановић, 2004). Исход преговора био је релаксација КЗБ-а, која је започета марта а завршила се крајем маја 2001. године. Улазак здружених снага безбедности СР Југославије започео уласком у секторе Ц - исток (14. март 2001.) и Ц - запад (22. март 2001.). Након тога уследили су уласци у секторе А (25. март 2001.) и Д (14. април 2001.). Током запоседања претходно наведених сектора готово да снаге безбедности нису наишле на отпор. Процена је била да ће до одређеног отпора доћи при уласку у сектор Б који обухвата простор дуж административне линије на територији општина Бујановац и највећим делом општине Прешево. Зато је улазак у овај сектор подељен у три фазе и то по географском принципу југ, центар и север. Како је и процењено, дошло је до одређеног отпора теориста „ОВПМБ”, да би се на крају предали и расформирали. Закључно са 31. мајем КЗБ је милитаризована од стране здружених снага безбедности СР Југославије.

По повратку снага безбедности у КЗБ албански политичари и одређена физичка лица наставили су неоружано деловање (политичко-дипломатско, информативно-пропагандно и психолошко деловање) са задатком нарушавања територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије. Криминалне групе и терористи наставили су са повременим наоружаним деловањем које се огледало у упаду на простор централне Србије и вршења крађе шуме или размени ватре са припадницима безбедносних снага. Тако да КЗБ иако постконфликтно подручје, не значи и завршетак негативних последица које доводе до цивилних жртава. Зато би се КЗБ-у могла приписати латентна природа оружаног сукоба (Обреновић, 2023).

3. КРИТЕРИЈУМИ ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ИСТРАЖИВАЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Од успостављања КЗБ до данас безбедност је препозната као један од примарних фактора, са својством стресора, који је утицао на структурирање тог простора и његовог непосредног окружења (Грчић, 1992). Да би нарушена безбедност, или било који други фактор, оставио отисак у структури простора потребан је одређени временски период. Према Грчићу (2009) потребан је минималан временски хоризонт од 10 година. Сарадници Географског института „Јован Цвијић” САНУ започели су 2006. године теренска истраживања на простору КЗБ. Након 19 година истраживања и 26 година постојања КЗБ-а препознати су одређени географски објекти, процеси и појаве који су генерисани нарушеном безбедношћу.

¹ Насеља која су била под оружаном контролом припадника терористичке организације „ОВПМБ” су Гаре, Буковац, Горња Шушаја, Ранатовце, Илинце, Маћере, Депце, Сефер, Станевце, Курбалија и део Церевајке у општини Прешево и Добросин, Кончуљ, Мали и Велики Трновац, Брезница, Муховац, Чар, Ђорђевац, Равно Бучје, Прибовац, Зарбинце и део Лучана у општини Бујановац (Симовић, 2017).

Слика 1. Критеријуми дефинисања територије од значаја за анализу геопросторних ефеката
Копнене зоне безбедности

Како је одвијање процеса и појава у простору детерминисано конфигурацијом терена (рељефа), хидрографијом, мрежом насеља и распоредом инфраструктурних објеката просторна анализа КЗБ-а се не може свести на тампон зону од 5 km. Ефекти безбедносног режима својственог КЗБ су се преливали² и изван тог геометријски дефинисаног простора. На основу природних и друштвених карактеристика за дефинисање граница истраживаног простора препозната су два нивоа административно-територијалне поделе. Прва је детаљнија (већа резолуција) и подразумева анализу КЗБ-а на нивоу насеља. Критеријум за издвајање насеља која припадају КЗБ-у је да се налазе у целости или једним својим делом унутар тампон зоне. Друга је мање резолуције и анализира простор на нивоу општине. Основни критеријум за издвајање општина које припадају КЗБ-у је да се на њеној територији простира тампон зона.

² У насељу Ораовица (Прешево) 14. маја 2001. године дошло је до сукоба терориста „ОВПМБ” и снага безбедности СР Југославије (63. падобранска бригада и 72. бригада за специјалне операције). Сукоб се одиграо у самом насељу које је изван КЗБ. Насеље је морфолошки везано долином Ораовачког потока за КЗБ, због чега се може претпоставити да је то правац из кога су дошли терористи. Већ 15. маја безбедносне снаге су неутралисале терористичку групу.

Због територијалног непоклапања посматраног/истраживаног и оног Кумановским уговором дефинисаног простора КЗБ-а уводе се два појма: КЗБ *sensu stricto* и КЗБ *sensu lato*. КЗБ *sensu stricto* односи се на територију која је геометријски дефинисана изофронтиром од 5 km у односу на административну линију према одредбама Кумановског споразума. КЗБ *sensu lato* односи се на територију која представља збир површина свих насеља било да се она налазе у целости или једним делом у КЗБ *sensu stricto*.

За одвијање друштвених, економских, безбедносних и еколошких процеса унутар простора КЗБ релевантним се сматрају објекти, појаве и процеси који се одвијају на територији која се налази са друге стране административне линије (на простору АП Косово и Метохија). За дефинисање граница истраживаног простора на страни АП Косово и Метохија иницијално је узета бафер зона од 5 km. Димензије бафера дефинисане су геометријским карактеристикама Копнене зоне безбедности како би се могла направити компаративна анализа између њих. По истом критеријум као и за Копнену зону безбедности издвојен је простор на нивоу насеља и на нивоу општина. Сва насеља која припадају у целости или једним делом простору унутар бафер зоне од 5km припада истраживаном простору. У случају општина све оне кроз чију територију пролази бафер зона.

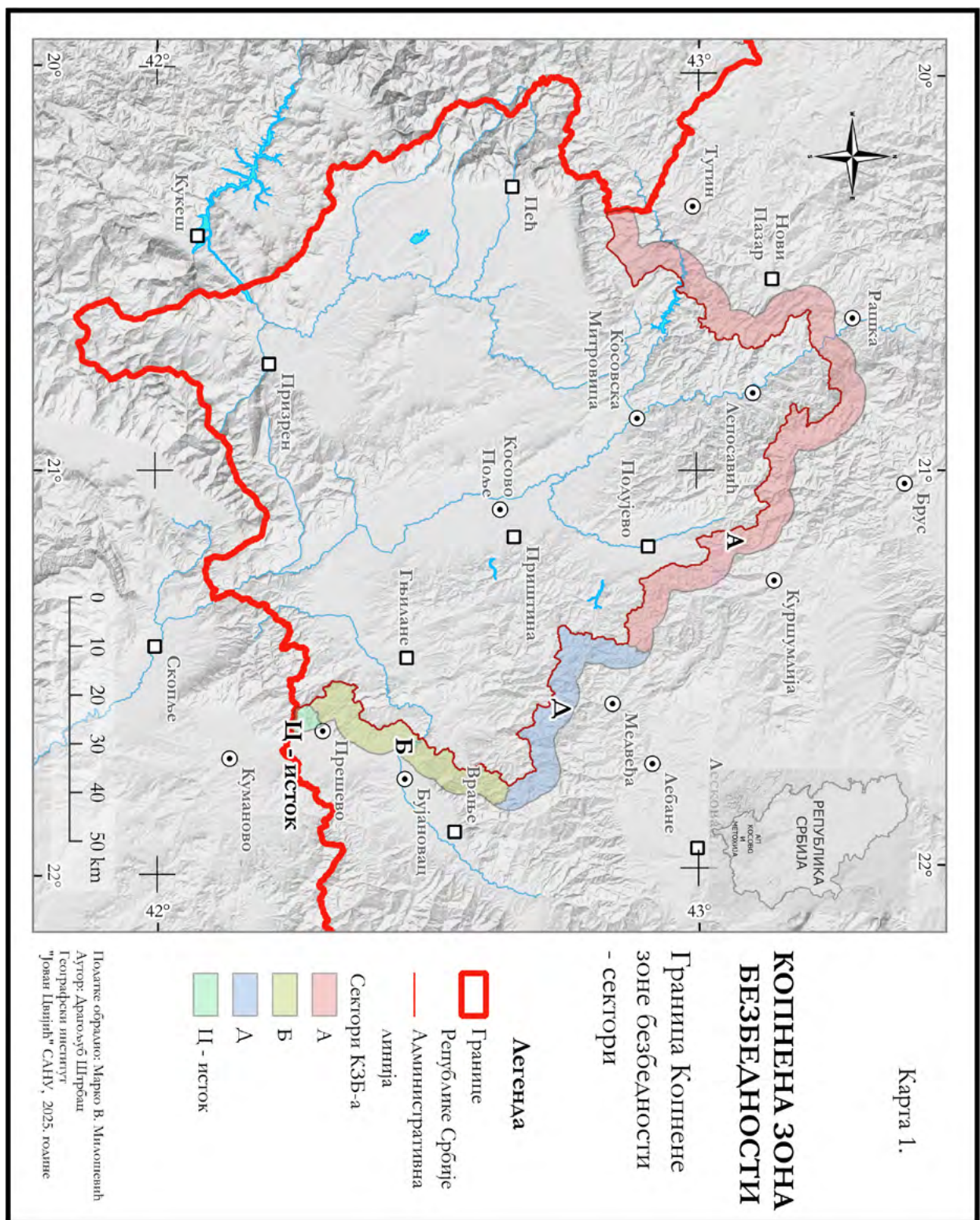
Површина КЗБ-а износи 1470 km² (*sensu stricto*) односно 2249 km² (*sensu lato*) и простире се на територији 11 градова/општина: Прешево, Бујановац, Врање, Лесковац, Лебане, Медвеђа, Куршумлија, Брус, Рашка, Нови Пазар и Тутин. Укупна дужина административне линије је 382 km, док најдужу границу према административној линији има општина Куршумлија 84 km (22%).

Са стране АП Косово и Метохија на административну линију наслањају се општине Ѓџилане (насеља 23), Витина (7), Косовска Каменица (48), Приштина (8), Подујево(49), Лепосавић (49), Звечан (4), Зубин Поток (32) и Исток (12). Анализирани простор на територији АП Косово и Метохија обухвата 232 насеља укупне површине 2069 km².

Укупно истраживана територија износи 4319 km² са 442 насеља распоређених у 20 општина/градова Републике Србије која су скоро симетрично распоређена са обе стране административне линије.

Табела 1. Градови/општине чији се делови територије налазе унутар КЗБ-а.

Град/општина	Дужина административне линије		Број насеља у КЗБ	Општине са којима се граничи на територији АП Косово и Метохија
	km	%		
Прешево	37	10	24	Ѓџилане
Бујановац	46	12	21	Косовска каменица, Ѓџилане
Врање	7	2	15	Косовска Каменица
Лесковац	5	1	2	Косовска Каменица
Лебане	1	0	1	Косовска Каменица
Медвеђа	58	16	24	Подујево, Приштина, Косовска Каменица
Куршумлија	84	22	37	Лепосавић, Подујево
Брус	29	8	18	Лепосавић
Рашка	27	7	22	Лепосавић
Нови Пазар	54	14	32	Зубин Поток, Звечан, Лепосавић
Тутин	32	8	14	Исток, Зубин Поток
Σ	382	100	210	

Карта 2.

ВАЗДУШНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Релаксација
ваздушне зоне
безбедности
(1999 - 2015)

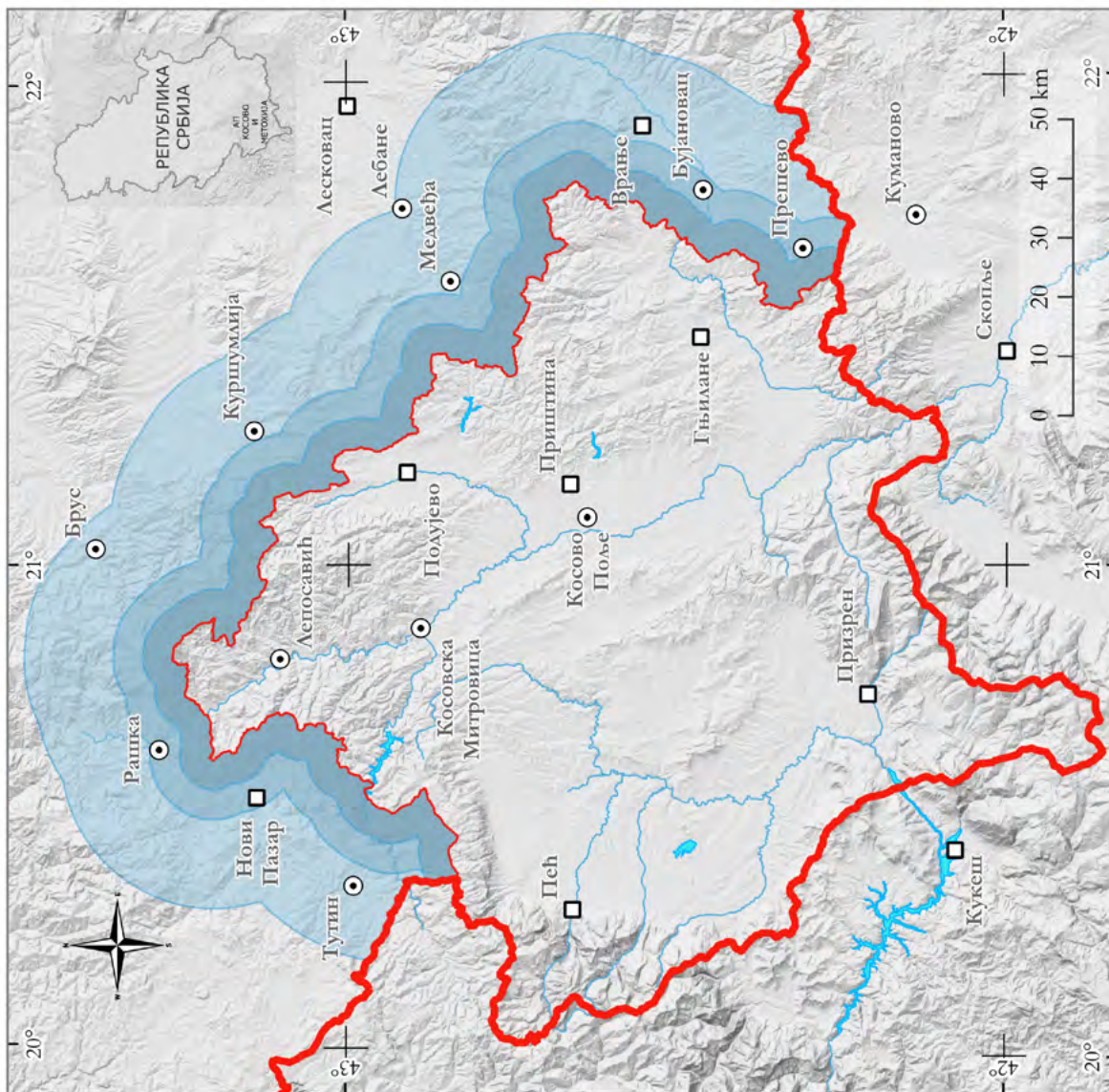
Легенда

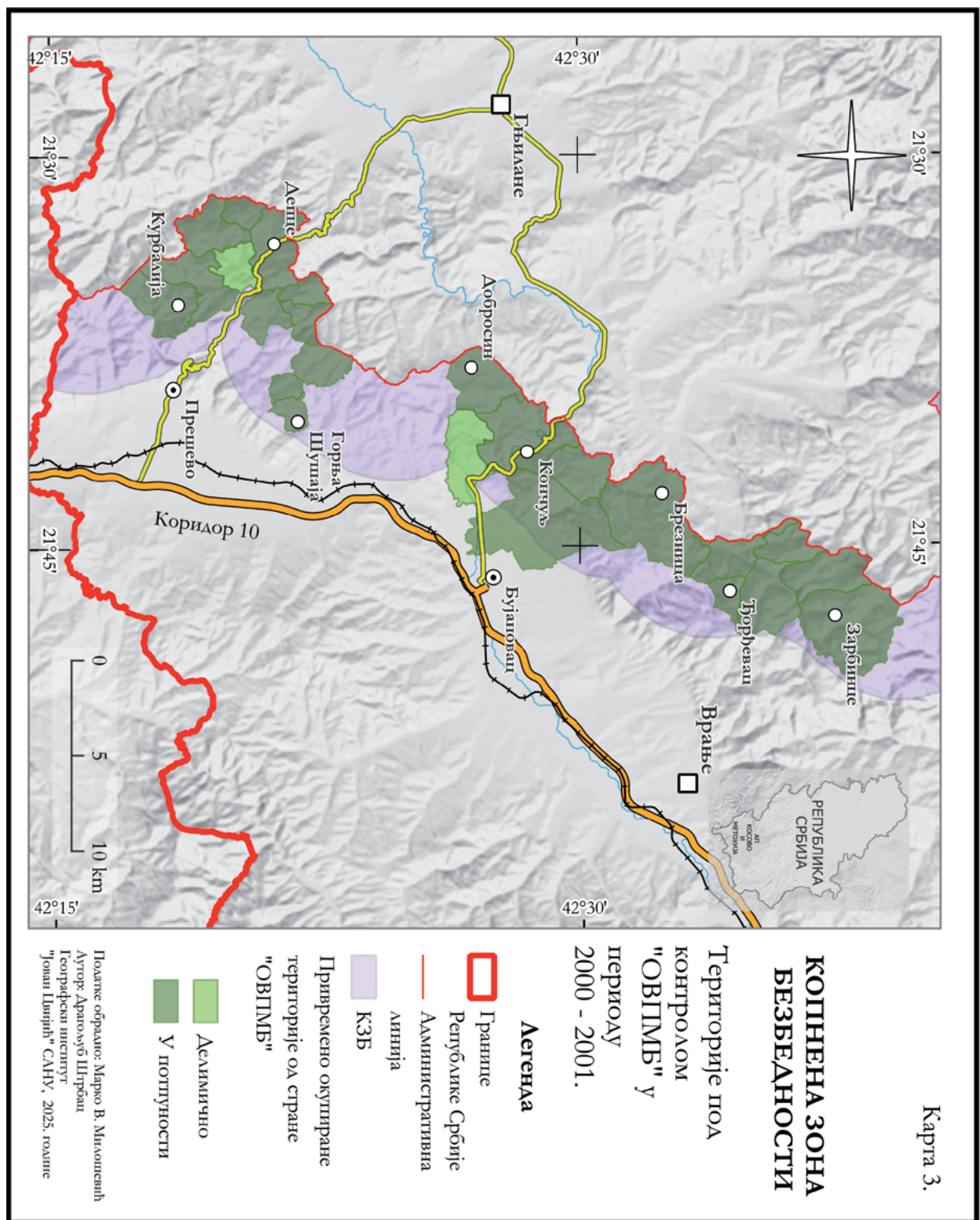
- Границе
- Републике Србије
- Административна линија

Ваздушна зона безбедности

- Зона 25 km
- Зона 10 km
- (релаксација 2001.)
- Зона 5 km
- (релаксација 2003.)

Подретке обрадио: Марко В. Милошевић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

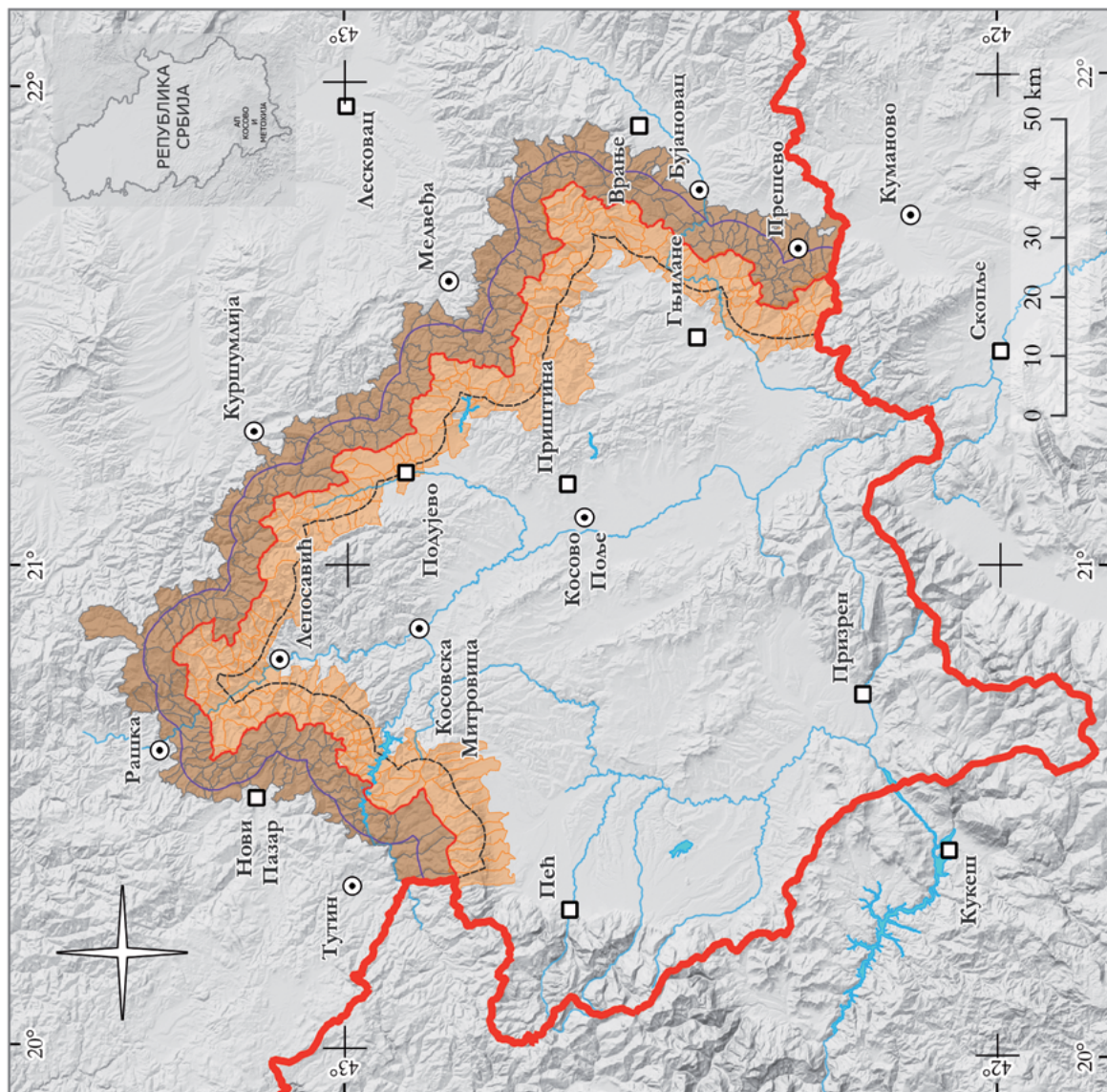
Карта 4.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Територијални
обухват
истраживања

Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- КЗБ (sensu stricto)
- Насеља у КЗБ (КЗБ sensu lato)
- Бафер зона 5 km
- Насеља у бафер зони

Податке обрадио: Марко В. Милошевић
 Аутор: Драгољуб Штрбац
 Географски институт
 "Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

Влада Савезне Републике Југославије, Влада Републике Србије и KFOR. (1999, 9. јун). *Војно-технички споразум из Куманова* [међународни договор]. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>

Грчић, М. (2009). Географска логика и филозофски поглед на свет. *Зборник радова Географског факултета*, 53, 59–86.

Грчић, М. (1992). Промена функција граница и трансформација културног пејсажа у пограничној зони. *Зборник радова Географског факултета* 40, 225–232.

Обреновић, М. (2023). *Постконфликтно подручје: “Post” као неважеће за цивилне жртве*. Савремене студије безбедности 2, 49–64. <https://doi.org/10.5937/ssb2302049O>

Симовић, М. & Карановић, Н. (2004). *Противтерористичка операција на југу Србије 2001. године*. Војноиздавачки завод.

Симовић, М. (2017). *Коинена зона безбедности: Пре и после оружаног сукоба*. Медија центар „Одбрана“.

Стевановић, О. (2020). *Војно-технички споразум и резолуција 1244 савета безбедности уједињених нација*. Фондација „За српски народ и државу“.

Танасковић, Д., Радовановић, М., Милошевић, М., Пандуревић, В., Степић, М., Кресовић, Т., и Чолић, В. М. (2001). *Југоисток Србије: континуиране кризе и могући исходи*. Институт за геополитичке студије.

* * *

International crisis group. (2003). *Southern Serbia's fragile peace*. Europe Report N°152. ICG. <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/152-southern-serbia-s-fragile-peace.pdf>

КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ—МЕСТО КОНВЕРГЕНЦИЈЕ (РАЗЛИЧИТИХ) „ЛИЦА И НАЛИЧЈА“ БЕЗБЕДНОСТИ

Владимир Ајзенхамер¹

¹Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Катедра стратешких и одбрамбених студија, Београд, Србија; e-mail: ajzenhamer@fb.bg.ac.rs

Апстракт: Рад посматра Копнену зону безбедности (КЗБ) као просторни и институционални оквир у којем се преламају различита значења и различите манифестације појма безбедности. Полазећи од теоријских дистинкција између безбедности као концепта и безбедности као стања, аутор примењује аналитичку вертикалу (појединац–држава–међународни систем) и хоризонталу (војни, политички, социјетални, економски и еколошки сектор) на случај КЗБ. У његовом фокусу се налазе односи између негативне („безбедност од“) и позитивне („безбедност за“) логике безбедности, као и међуоднос објективне и субјективне перцепције угрожености, односно материјалних и симболичких димензија безбедности. Емпиријски део рада испитује промене безбедносног режима унутар КЗБ, повратак Војске Србије, трансформацију безбедносне инфраструктуре и наративе који прате институционалне и локалне праксе. На послетку, аутор закључује како КЗБ представља просторно-безбедносно чвориште у којем се истовремено одвија одвраћање од насиља, афирмација стабилности и поли тичка инструментализација осећаја (не) безбедности, те да њено разумевање захтева интегрисани, вишесекторски и вишедимензионални приступ.

Кључне речи: безбедносни режим; субјективна и објективна перцепција безбедности; позитивна и негативна логика безбедности; материјална и симболичка безбедност.

THE GROUND SAFETY ZONE: A POINT OF CONVERGENCE OF SECURITY'S MULTIPLE FACES AND FACETS

Vladimir Ajzenhamer¹

¹University of Belgrade, Faculty of Security Studies, Department of Strategic and Defense Studies, Belgrade, Serbia

Abstract: This paper conceptualizes the Ground Safety Zone (GSZ) as both a spatial and institutional framework in which various meanings and manifestations of the notion of security intersect. Building on theoretical distinctions between security as a concept and security as a condition, the author applies an analytical vertical (individual–state–international system) and horizontal (military, political, societal, economic, and environmental sector) perspective to the case of the GSZ. The focus is placed on the interplay between the negative („security from“) and positive („security for“) logics of security, as well as on the relationship between objective and subjective perceptions of threat—that is, between the material and symbolic dimensions of security. The empirical section examines changes in the security regime within the GSZ, the return of the Serbian Armed Forces, the transformation of the security infrastructure, and the narratives accompanying institutional and local practices. Ultimately, the author concludes that the GSZ represents a spatial-security nexus in which deterrence from violence, the affirmation of stability, and the political instrumentalization of (in)security perceptions unfold simultaneously. Understanding it therefore requires an integrated, cross-sectoral, and multidimensional analytical approach.

Key words: security; security regime; subjective and objective perception of security; positive and negative logic of security; material and symbolic security

1. УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

У свакодневном говору реч „безбедност“ се употребљава са лакоћом и лежерношћу која учеснике конверзације не обавезује на дубљу елаборацију њеног садржаја. Међутим, изван границе колоквијалног говора и оквира подразумевајућег значења, покушај прецизнијег одређења овог појма знатно је захтевнији подухват него што се то на први поглед чини. Свако ко се у њега упусти, веома брзо се суочи са чињеницом да безбедност нема једно, већ више лица и наличја. Отуда се свака дефиниција безбедности, а нарочито оне које претендују на холистичко одређење њене садржине и суштине, по правилу претвара у непотпун, али не и нетачан опис овог комплексног феномена.

Безбедност је друштвени феномен који се не може описати једнозначно. Она је истовремено и концепт и стање. Међутим, поменута дволичност тј. дихотомија концепта и стања, нипошто није крај значењског рачвања овог појма. Свако од лица безбедности има и своја, наизглед, међусобно контрадикторна „наличја“. Тако, безбедност као концепт није само инструмент научног истраживања. Она је уједно и предмет академског спорења. Поред тога, она може бити схваћена у негативном или позитивном интерпретативном кључу, као безбедност од и безбедност за (Stanarević, 2018; Vilijams, 2012; Zedner, 2018).

Слично важи и за безбедност као стање. Ово лице безбедности одражава односе различитих актера и чинилаца, што значи да ти односи могу бити сагледани објективно или у складу са индивидуалним или групним осећањима и преференцијама. Уколико је реч о потоњем, схватање безбедности се све више удаљава од идеала објективности и постаје рефлексивна субјективног доживљаја (Stanarević, 2018; Waever, 2004; Wolfers, 1952; Zedner, 2018;). Такође, безбедност као стање може бити посматрана као опипљива тј. материјално присутна, али и као нематеријална, односно симболичка (Stanarević, 2018; Zedner, 2018).

Описана дуална природа послужиће нам као „муфра“ за структурирање овог рада и кључна смерница у процесу контекстуализације два „лица“ безбедности на примеру Копнене зоне безбедности (КЗБ). Полазећи од претходно изложених теоријских разматрања, у наставку рада, пажња ће бити усмерена на различите манифестације феномена безбедности на простору КЗБ успостављене на јуту Србије након потписивања Војно-техничког споразума у Куманову 9. јуна 1999. године (Vlada Republike Srbije, 1999). Овај специфични просторно-политички конструкт послужиће нам као емпиријски оквир унутар којег се могу препознати, анализирати и међусобно упоредити лица и наличја безбедности о којима је претходно било речи. КЗБ ће у том смислу бити третирана као огледни модел који омогућава да се дуална природа појма безбедности, разапета између субјективног и објективног, вертикалног и хоризонталног, симболичког и материјалног, позитивног и негативног, сагледа кроз њене конкретне просторне и политичке манифестације. Следствено томе, рад има за циљ да илуструје на које се све начине теоријске дистинкције безбедности преламају у стварним безбедносним праксама. Коначно, сам рад је замишљен као путоказ и водич за нека будућа истраживања која настоје да разумеју сложену интеракцију простора, политике и безбедности у оквиру КЗБ-а.

У наставку рада прво ћемо се позабавити одређењем безбедности као концепта, односно питањем аналитичке вертикале и хоризонтале на основу које се врше истраживања овог феномена, као и проблемом његовог позитивног и негативног одређења. Потом ће на исти начин бити представљено схватање безбедности као стања и односа. У овом делу рада, позабавићемо се дихотомијом објективне безбедности и њеног субјективног доживљаја, као и потцртавањем разлике између материјалне и симболичке безбедности. Наредна два поглавља биће посвећена КЗБ-у, као студији случаја уз чију помоћ ћемо, како је већ речено, илустровати како се различита лица и наличја

безбедности просторно манифестују. Најпре ћемо се кратко осврнути на правни и институционални оквир КЗБ-а, да би се потом упустили у њено безбедносно (вертикално, хоризонтално и секторско, војно, политичко, социјетално, економско и еколошко) проблематизовање. Напошетку, на овом случају демонстрираћемо и примену негативне и позитивне логике безбедности, те ћемо извршити својеврсни пресек објективних показатеља и субјективних перцепција ризика, као и материјалних пракси и симболичко-дискурзивних „ритуала“ присутних на простору КЗБ.

2. БЕЗБЕДНОСТ КАО КОНЦЕПТ

Већина аутора из области студија безбедности, научне дисциплине посвећене изучавању феномена безбедности, слаже се како је у питању магловит, варијабилан, растегљив, па чак и донекле споран појам (Buzan, 1983; Viliјams, 2012; Zedner, 2018;). Ова констатација није зачуђујућа када у обзир узмемо чињеницу да је реч безбедност у различитим историјским епохама имала битно различита значења. Римљани, епикурејци и стоици, користили су је да опишу стање ума које подразумева одсуство брига, што је тада сматрано нужним предусловом срећног живота. Са појавом хришћанства, ова реч је добила теолошку конотацију, те је дуго времена довођена у везу са питањем спасења (Waever, 2004). Настанком националне државе појам безбедност је коначно попримио своју савремену контуру. Његово тежиште преусмерено је на питање очувања суверености, односно заштите државне територије, легитимне власти и њеног становништва. Данас, за различите људе безбедност и даље може имати сасвим другачија значења. Неко о безбедности размишља првенствено у контексту националне безбедности и за њега она подразумева заштиту државе од спољних, махом оружаних претњи. Некога ће помињање безбедности навести да размишља о превенцији криминала и високој или ниској стопи криминалитета у друштву у коме живи. За неког трећег, реч безбедност може бити синоним за социјално или економско збрињавање, не само сопствено већ и за збрињавање породице, па чак и ширег круга тој особи блиских људи. Напошетку, неко ће под безбедношћу подразумевати физичку заштиту приватних материјалних добара, на пример, постављање видео надзора испред улазних врата, уградњу заштитних брава или аларма.

Овим кратким набрајањем нисмо ни приближно исцрпели сва могућа значења појма безбедност. Ипак, упркос интерпретативним разликама, одређени степен општег консензуса може се постићи на нивоу тврдње да се безбедност углавном перципира као тежња ка одсуству претњи (Baldwin, 1997). Како то примећује Пол Вилијамс „безбедност се најчешће повезује са смањењем претњи вредностима које негујемо; посебно оних претњи које ако нису контролисане, угрожавају опстанак неког појединог објекта у блиској будућности“ (Viliјams, 2012, стр. 44–45). Међутим, са овом тврдњом свака општа сагласност престаје, нарочито она везана за теоријска промишљања безбедности. Већ на следећем кораку, при покушају да се недвосмислено назначи њен референтни објекат, долази до сучељавања непомирљиво супротстављених теоријских позиција.

Управо питање кога или шта штитимо представља једну од најважнијих *differentia specifica* на основу којих разликујемо бројне теоријске приступе унутар студија безбедности. У зависности од тога шта ћемо узети за њен референтни објекат, безбедност можемо сагледати из различитих углова: из угла појединца, друштва, државе, па чак и даље од тога, можемо је посматрати са становишта међународног система. Тако за реалисте, заговорнике традиционалног државоцентричног схватања, безбедност је искључиво питање државе (Ajzenhamer, 2017). Она се остварује кроз њене односе са другим државама и тиче се пре свега отклањања спољних војних претњи. За ауторе Копенхашке школе, држава није једини референтни објекат већ ту улогу има и друштво. Према овом тумачењу, безбедност може бити државна и друштвена, при чему се прва односи на заштиту суверенитета, док је друга усмерена на заштиту колективног идентитета (Buzan et al., 1998). Заговорници критичког

приступа даље продубљују концепт безбедности залажући се за „проналажење других референтних објеката који су испод државе, као што су, на пример појединац или мањинске групе, али и оних који су изнад државе, као што је на пример, глобално друштво“ (Ejdus, 2012, стр. 97). Напоследку, поборници концепта људске безбедности заступају становиште супротно реалистичкој теорији. Они сматрају појединца јединим легитимним референтним објектом безбедности. Према њиховом мишљењу, безбедност се мора тицати искључиво заштите индивидуе, њених права, слобода и квалитета живљења. Потребно је истаћи како је оваква интерпретација изразито нормативног карактера и да она захтева од државе да учини све што је у њеној моћи како би заштитила своје грађане од читаве палете најразнороднијих претњи. Претње људској безбедности крећу се у широком распону од глади, немаштине и болести, преко политичке репресије и насиља, па све до различитих видова угрожавања свакодневних животних образаца, било да је у питању приватна, пословна или друштвена сфера живљења (UNDP, 1994). Такође, људска безбедност узима у обзир и чињеницу да опасност по индивидуалне слободе и права, као и по живот појединца, може доћи и од саме државе. Отуда њен нормативни оквир предвиђа и механизме спољног интервенисања у циљу заустављања репресије власти над грађанима, нарочито када је реч о етничким или верским мањинама (Ната, 2017).

Поменуте разлике у теоријским приступима омогућиле су савременим истраживачима безбедности да своја истраживања реализују на различитим вертикалним аналитичким нивоима. Међутим, ни око класификације дуж аналитичке вертикале нема строгог консензуса. Некада говоримо о људској, друштвеној и државној, односно националној безбедности (Møller, 2000), при чему последњи наведени ниво у себе инкорпорира и елементе међународних односа. Знатно чешће срећемо поделу на индивидуалну, државну и међународну безбедност (Buzzan, 1983), чија даља екстензија може подразумевати њено рашчлањивање на индивидуалну, националну, регионалну и глобалну (Ejdus, 2012).

Проблем појмовног одређења безбедности додатно усложњава чињеница да савремена истраживања овог феномена, поред аналитичке вертикале, подразумевају и аналитичку хоризонталу. На основу ње можемо говорити о различитим димензијама, тј. секторима безбедности. Најчешће говоримо о војном, политичком, социјеталном, економском и еколошком сектору (Buzan, 1983; Buzan et al., 1998; Møller, 2000). Тиме се у потрагу за што плаузибилнијим одређењем овог појма, поред проблема одређења референтног објекта, укључује и проблем утврђивања врсте претње, односно сфере људског бивствовања и делања у којој долази до угрожавања безбедности. Излишно је рећи да се сваки референтни објекат безбедности суочава се са небројено много претњи које могу доћи из једног или више сектора. Те претње могу угрожити како њега, тако и материјалне и нематеријалне вредности које он у себе инкорпорира (Baldwin, 1997). Када се томе придода проблем објективног и субјективног доживљаја, не само претње већ и вредности које треба заштити, јасно је да се појам безбедности садржајно може допуњавати у недоглед. Међутим, свака даља елаборација у овом правцу би нас увукла у вишедеценијску (још увек горућу) академску расправу о сврсисходности вертикалне и хоризонталне екстензије истраживачког поља студија безбедности, што никако није предмет овог рада.

Прећи ћемо сада на други аспект проблема концептуалног одређења безбедности. Већ смо поменули како концепт безбедности може бити заснован на негативној или позитивној претпоставци. То не значи да постоји „добра“ или „лоша“ безбедност или да је неки вид безбедности универзално пожељнији од неког другог. Реч је заправо о две различите, фундаментално супротстављене логике безбедности. Негативним одређењем, безбедност се сужава и ставља у контекст одсуства претње или директног отклањања нечега што представља претњу. Овакво одређење се најчешће доводи

у везу са традиционалним, државоцентричним тумачењем. Одсуство претње или уклањање исте отуд подразумева „мобилисање физичких ресурса у циљу супротстављања спољним претњама, гарантујући територијални интегритет и очување домаћих институција, што значи и приближно изједначавање националне безбедности са војном одбраном“ (Stanarević, 2018, стр. 94). Међутим, погрешно је веровати да је негативна претпоставка безбедности својствена искључиво реалистима. Неретко, она се може срести и у истраживањима из домена друштвене или људске безбедности. Ипак, поистовећивање људске безбедности са слободом од страха не наилази на одобравање оних теоретичара који заговарају њено бескомпромисно концептуално проширење. Одбијајући редукцију, они се окрећу ка позитивној претпоставци безбедности. Инспирацију су пронашли у Берлиновом (Isaiah Berlin) разликовању позитивне и негативне слободе, Галтунговој (Johan Galtung) дистинкцији између позитивног и негативног мира, као и у Boldingovom (Kenneth Боулдинг) концепту стабилног мира (Møller, 2000). На трагу ових идеја изграђено је виђење безбедности, не као одсуства претње, већ као присуства могућности, способности или капацитета. Позитивно схваћена, безбедност добија знатно већу ширину и постаје синоним за остварење друштвене стабилности и индивидуалне сигурности. Према овом тумачењу претње безбедности се не отклањају, оне се предупређују на структурном нивоу. Отуда позитивна претпоставка безбедности не калкулише са насилним уклањањем одређене опасности, већ почива на идеји ненасилне превенције путем изградње разгранате мреже подршке развоју друштва и појединца. Тако је безбедност од постала безбедност за. Следећи овакву логику, материјална помоћ намењена сиромашнима, унапређење грађанског образовања или на пример, прогресивно еколошко законодавство, оправдано се могу сматрати делом (позитивне) безбедносне инфраструктуре. На овом месту ћемо прекинути елаборацију о безбедности као концепту како би прешли на питање безбедности као стања, или прецизније, безбедности као конкретног односа.

3. БЕЗБЕДНОСТ КАО СТАЊЕ И ОДНОС

Уколико безбедности приступимо као стању или релацији, брзо ћемо се уверити да сложеност није одлика искључиво теоријских промишљања ове теме. Безбедносне праксе стварног живота додатно умножавају питања везана за овај феномен. Једно од важнијих питања јесте питање објективне безбедности и њеног субјективног схватања. Објективна безбедност претпоставља стање и степен стварне угрожености, док се субјективна безбедност заснива на перцепцији коју референти субјекат има о тој угрожености (Waever, 2004). Када је реч о објективном стању, безбедност се може јавити у различитим облицима. Како то примећује Лусија Зеднер (Zedner, 2018), први облик претпоставља хипотетичко стање апсолутне безбедности у коме претња уопште и не постоји. Други облик подразумева неутралисање претње, односно стање у коме се неко или нешто штити од некога или нечега. У трећем случају, безбедност се постиже путем избегавања опасности. Уколико изузмемо први—идеално-типски случај, друга два поменути варијетета заснована су на логици према којој остварење безбедност мора подразумевати и присуство нечега што такво стање угрожава или га може угрозити. Једноставно речено, нема безбедности без јасне претње по референтни објекат безбедности. Са друге стране, када о њој говоримо као о субјективном стању, присуство стварне претње не игра одлучујућу улогу јер тада безбедност сагледавамо у категоријама осећања. Појединац, друштво или држава могу се осећати безбедно или небезбедно, а тај осећај може и не мора бити усклађен са објективним безбедносним условима. Често оно што се доживљава као претња по референтни објекат, неко његово добро или вредност, заправо уопште нема упориште у стварности. Уколико га пак и има, неретко се дешава да је та претња преувеличана далеко изнад границе реалног. Субјективан доживљај безбедности стога отвара простор за различите врсте политичке експлоатације и манипулације осећајем (не)безбедности и то не само од стране политичких елита, већ и од стране грађана и маса.

Мимо аспекта објективног и субјективног, о безбедности можемо говорити и као о материјалном или симболичком добру. Као материјално добро безбедност подразумева имплементацију опипљивих безбедносних пракси које за циљ имају „смањење ризика и унапређење сигурности“ (Zedner, 2018, стр. 160). У зависности од референтног објекта и врсте претње, безбедност може узети многе материјалне облике. Тако је, на пример, током већег дела Хладног рата, нуклеарно оружје третирано не само као најважније средство заштите националне безбедности САД или СССР-а, већ и као гарант укупне међународне безбедности. Са друге стране, улични видео надзор као безбедносна пракса уведен је како би допринео безбеднијем саобраћају, смањењу стопе криминала у угроженим урбаним срединама и у крајњој инстанци, већој укупној безбедности друштва и појединца. Дакле, у оба случаја говоримо о материјалном отелотворењу безбедности, при чему су разлике у одабиру конкретног безбедносног средства (нуклеарно оружје или видео надзор) резултат разлике у референтном објекту (држава/међународни поредак или друштво/појединац) и природи претње (нуклеарно разарање или несавесна возња/криминалне радње). Најчешће, присуство материјалних инструмената безбедности претпоставља постојање неке објективне претње. Такав је случај са поменутом стратегијом нуклеарног одвраћања (nuclear deterrence), која је почивала на реалној опасности од нуклеарног сукоба две супер силе (Коранџа и Ajzenhamer, 2022). Наравно то не значи да се између објективне безбедности и њеног материјалног испољавања може повући безрезервни знак једнакости. Управо супротно, нису ретке ситуације у којима је субјективни осећај угрожености главни мотив или снажан подстицај за материјализацију безбедности, односно њену физичку имплементацију. Као илустрацију можемо навести хипотетички пример појединца који перманентно стрепети од провале лопова у његов дом. Без обзира на чињеницу да у његовом комшилуку већ годинама није забележена ни једна крађа, као и да у кући нема драгоцености које би могле привући лопове, субјективни осећај угрожености може га навести да уградити аларм или набави револвер како би се заштитио.

Поред материјалне, безбедност има и своју симболичку димензију—о њој се такође може говорити и као о дискурзивном мотиву. Неопходно је одмах нагласити важност разликовања дискурса о безбедности и дискурзивну употребу безбедности у симболичке сврхе. Према Фуковој (Foucault, 1969, стр. 88) филозофији знања дискурс је час „опште подручје свих исказа, час група исказа која се може индивидуализовати, час правилима уређена делатност која се односи на одређен број исказа“. На њега можемо гледати као на систем који, производњом знања, организује начин на који видимо реалност (Ajzenhamer i Rokvić, 2021; Hall, 1992; Mills, 2019; Rokvić i Ajzenhamer, 2019). Иако се овај појам превасходно тиче креирања знања посредством језика, дискурзивне праксе, праксе произвођења значења, обухватају и све остале друштвене праксе (Hall, 1992). Дискурс у себи инкорпорира како праксе које остају на нивоу симболичког значења, тако и праксе које значењу дају материјални оквир и конкретан делатни потенцијал. Отуда дискурс о безбедности по свом садржају и последицама далеко надилази симболичку раван, док симболичка употреба безбедности, може, али и не мора, бити део одређеног безбедносног дискурса. Са друге стране, симболичка безбедност остварује се искључиво посредством различитих дискурзивних пракси, оних којима се безбедност призива пре као симболички мотив или вредност, него као материјална датост и присуство. Даље, као логично намеће питање чему симболичка безбедност заправо служи? Једноставно речено, симболички навођен безбедносни дискурс има за задатак да увери грађане како општа безбедност заузима високо место на листи приоритета власти и политичара, без да обезбеди материјално покриће за ову тврдњу. Учесталим позивањем на мотив безбедности политичке елите удовољавају субјективним перцепцијама својих грађана, умањују њихове анксиозности и умирују њихове оправдане или неоправдане страхове. Да би то постигле, елите се ослањају на различите дискурзивне стратегије попут креирања наратива о безбедносној претњи, доношења

легислативних акта усмерених ка отклањању конкретне претње или вршења материјалних пракси које за циљ имају да пруже „пре симболичку безбедност него материјалну“ (Stanarević, 2018, стр. 105). На пример, обећање политичара да ће заштити државу и грађане од спољне војне агресије, баш као и доношење закона о безбедности на путевима, представљају пре свега чин симболичког призивања безбедности. У пракси тај чин може и не мора допринети објективној безбедности грађана, добра воља политичара није довољна да се у рату порази надмоћнији непријатељ, нити је јача саобраћајна регулатива гаранција потпуне безбедности возача и пешака, нарочито уколико су путеви лоши и небезбедни. Исто тако, повећан број полицајаца на улицама града захваћеног таласом насиља може допринети већој безбедности грађана, али само уколико је реч о релативно ефемерној појави. Међутим, уколико је поменута ескалација рефлексивна дубљих тј. структурних проблема, на пример, сиромаштва или драстичне социјалне неједнакости, полицијско присуство може пружити само привремену заштиту. Без државне имплементације позитивног безбедносног резона, односно системског хватања у коштац са свим друштвеним проблемима који су довели до појаве насиља, полицијска заштита остаће пре у домену симболичке манифестације безбедности него што ће бити њено отелотворење. На овом месту морамо напоменути следеће: са или без материјалног покрића, неоспорно је да симболичка употреба безбедности може учинити да се појединац, групе или читаво друштво осете безбеднијим. Треба имати на уму да је овде реч о субјективном доживљају, никако о објективној процени безбедносне ситуације. Отуда је безбедност као симболичко добро изузетно подложна политичким манипулацијама. Неретко се дешава да политичари зарад својих интереса безбедносни дискурс користе за остварење циља супротног горе описаном, те тада он може служити подстицању или јачању осећаја угрожености. У том случају, манипулација лако може прерасти у злоупотребу, нарочито онда када се објективна претња драстично преувеличава или се приказује присутном чак и када у реалности уопште не постоји.

На претходним страницама, покушавајући да оквирно одговоримо на питање шта је то безбедност, исцртали смо „брзопотезну“ скицу најважнијих карактеристика овог феномена. У наставку рада на примеру КЗБ показаћемо како се поменута значења, нивои, сектори и интерпретације манифестују кроз конкретно просторно-безбедносно чвориште.

4. КЗБ КАО ПРОСТОРНА МАНИФЕСТАЦИЈА КОНЦЕПТА БЕЗБЕДНОСТИ

КЗБ успостављена је на основу Војно-техничког споразума потписаног 9. јуна 1999. године у Куманову између међународних снага KFOR-а и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије (Vlada Republike Srbije, 1999). Тим споразумом дефинисана је демилитаризована тампон зона ширине пет километара дуж административне линије са Аутономном покрајином Косовом и Метохијом (АП КиМ), унутар територије Србије, позната као „Копнена зона безбедности“. У њој је, у складу са одредбама споразума, успостављен специфичан безбедносни режим који је подразумевао скоро потпуну демилитаризацију и дозвољено присуство искључиво локалне полиције. Паралелно с тим, формирана је и Ваздушна зона безбедности (ВЗБ)—појас од 25 километара унутар којег су били забрањени летови авиона и хеликоптера, као и распоређивање система противвадушне одбране (Simović, 2021).

Када се појам безбедности примени на један строго дефинисан и рестриктивно уређен простор какав је КЗБ, постаје очигледно да и он (као политички, безбедносни и физичко-географски феномен) подлеже истим семантичким раслојавањима као и сам концепт безбедности. Пре свега, КЗБ можемо одредити као институционално дефинисан, територијално јасно одређен али и као политички и интерпретативно променљив појам и ентитет (Buzan, 1983; Williams, 2012; Zedner, 2018). Њена значења, како теоријска, тако и практична, се мењају у зависности од историјског и

политичког тренутка: непосредно након Кумановског споразума 1999. године, КЗБ је симболизовала разграничење сукобљених страна и успостављање крхког мира; током прве деценије 2000-их, постала је синоним за територијалну рањивост државе; док се данас све чешће третира као индикатор стабилности и контроле границе (Janićijević, 2021). За различите актере, државу, међународну заједницу или локално становништво, „безбедност“ унутар КЗБ-а не значи исто. За државу, она представља механизам очувања суверенитета и територијалног интегритета (RTS, 2024a); за НАТО и KFOR, оквир надзора и спречавања поновног буђења и ескалације конфликта; а за локалне заједнице, питање свакодневне сигурности, приступа ресурсима и економског опстанка. Као што је античка безбедност значила одсуство брига, а модерна заштиту територије, тако је у савременом контексту Србије КЗБ постала синоним за „одсуство инцидената“—замрзнути конфликт и привремени мир који балансира између институционалне контроле и сталне могућности кризе (Radulović, 2021).

У случају КЗБ, питање кога или шта штитимо постаје кључно за разумевање њеног вишеслојног карактера. У зависности од тога који се референтни објекат постави у средиште анализе, и сама функција КЗБ добија различиту интерпретацију. За државу Србију, КЗБ је пре свега инструмент заштите суверенитета и територијалног интегритета, дакле, класичан пример државоцентричног приступа безбедности у реалистичкој традицији. У овом кључу, КЗБ постоји да би се спречио улазак албанских паравојних јединица и оружаних формација тзв. Републике Косово и одбранила државна територија од спољне претње (Stanarević i Ajzenhamer, 2021). Међутим, са становишта Копенхашке школе, КЗБ би се могла тумачити и као простор у којем се штити српски колективни идентитет, односно као безбедносни механизам намењен очувању друштвене стабилности и симболичке границе између „унутрашњег“ и „спољног“ (Buzan et al., 1998; Nojman, 2011). Критички приступи додатно компликују ову слику: они у први план стављају становнике села и градова унутар и око КЗБ, који су директно изложени економским, социјалним и психолошким последицама милитаризованог простора. Њихова свакодневна безбедност често се налази између институционалних слојева— између државе која формално „штити“ и међународних снага које „надгледају“. Са аспекта људске безбедности, референтни објекат постају појединци, Срби и Албанци, чија се права и слободе морају очувати и од спољног насиља и од саме логике безбедносног режима који му ограничава кретање, приступ ресурсима или могућност нормалног живота (Hama, 2017; UNDP, 1994). Отуда КЗБ, уместо да буде само територијални штит, постаје и огледало конфликта између различитих референтних нивоа безбедности: државе, друштва и индивидуе.

Када се концептуални апарат безбедносних студија примени на КЗБ, постаје очигледно да овај простор није могуће разумети кроз једнодимензионалну визуру; он истовремено функционише на вертикалној и хоризонталној оси безбедности. КЗБ обухвата готово све секторе које Бузан и сарадници (Buzan et al., 1998) препознају: војни, политички, социјетални, економски и еколошки. Војни сектор очигледно доминира—у зони се дефинишу правила кретања трупа, ограничава се наоружање и регулишу оквири безбедносних операција (NATO Press Release, 2001). Политички сектор рефлектује се кроз преговоре о статусу и суверенитету, јер свака промена режима КЗБ има директне последице по легитимитет државне власти. Илустрације ради, у решавању кризе и управљању зоном важну улогу имала су политичка и институционална тела формирана након 2000. Године, пре свега Политичко веће Прешева, Медвеђе и Бујановца, као и Координационо тело Владе Републике Србије за ове општине, које од децембра 2000. године координира активности државних органа и локалних заједница у циљу политичке стабилизације и развоја региона. Као пример промена режима КЗБ можемо навести постепену релаксацију безбедносних ограничења у ВЗБ, чија је ширина децембра 2001. године смањена са 25 на 10 километара, затим јануара 2003. на пет километара, да би новембра 2015. године била у потпуности укинута (N1, 2015). Паралелно с тим,

значајну прекретницу представља и повратак Војске Југославије (касније Војске Србије) у делове КЗБ-а, започет марта 2001. године на подручју Прешева (НАТО, 2001). Овим чином започет је процес реинтеграције државног присуства и делимичне ремилитаризације зоне, чиме је успостављен нови институционални баланс између националног суверенитета и међународног надзора. Социјетална безбедност долази до изражаја кроз односе између етничких заједница дуж административне линије, где се идентитет често групишу по географском критеријуму стварајући етнички међусобно одвојене и изоловане „енклаве“ (Matveeva and Rae, 2003). Такве просторне и етничке фрагментације најбоље илуструју случајеви угашених граничних села: српског Вукојевца у општини Куршумлија, бошњачке Вучје Локве код Новог Пазара, албанског Гарета у општини Прешево и Ђорђевица у општини Бујановац, где је демографско пражњење простора постало показатељ дуготрајног осећаја угрожености и прекида свакодневног живота (Golić i Joksimović, 2013). Економски сектор огледа се у ограничењу приступа земљишту, тржиштима и ресурсима, док еколошки сектор обухвата питања контроле шумских подручја и експлоатације природних добара у зони. Претње унутар КЗБ стога нису искључиво војне; оне се јављају као комплексна мрежа међузависности која обухвата политичку нестабилност, сиромаштво, депопулацију, па и деградацију животне средине (Baldwin, 1997). Истовремено, перцепција тих претњи није увек објективна, за државу, кључни изазов је очување суверенитета; за локално становништво, пре свега Српско, главно питање је питање опстанка (Milošević, 2023). Узевши у обзир све набројано, јасно је да КЗБ можемо посматрати као просторну тачку укрштања свих нивоа и сектора безбедности тј. простор на коме се вертикална хијерархија (од појединца, преко државе, па све до међународне заједнице) преплиће са хоризонталним пољима угрожености, стварајући флуидан, вишедимензионални безбедносни пејзаж.

Такође, КЗБ у Србији представља готово идеалан емпиријски пример испреплетаности негативне и позитивне логике безбедности. Негативно схваћена, КЗБ је од самог оснивања 1999. године била конципирана као механизам за отклањање претње—физички тампон-појас између српске војске и снага KFOR-a, замишљен да спречи оружане инциденте и гарантује територијални интегритет државе. Ова логика „безбедности од“ видљива је у свему, од ограничења кретања и типа наоружања у зони, до свакодневних патрола и институционализоване контроле приступа (Stanarević, 2018; Stanarević i Ajzenhamer, 2021). Међутим, редуковати КЗБ само на негативну функцију било би превиђање њене еволутивне димензије. Током година, она је постала и простор у коме се афирмише „безбедност за“, тј. простор у којем се безбедност не мери искључиво одсуством оружане претње, већ присуством стабилности, комуникације и институционалне сарадње између локалних заједница, Војске Србије и међународних структура (KFOR, 2001; Møller, 2000). У том смислу, КЗБ се третира као својеврсна зона позитивне безбедности: у њој не само да се надгледа граница, већ се и развијају капацитети за одрживи мир, економски опоравак и нормализацију свакодневног живота. Док негативна димензија КЗБ подразумева превенцију насиља и контролу оружја, позитивна димензија тежи (макар на папиру) дугорочној стабилности кроз социјалну и инфраструктурну интеграцију. Тиме КЗБ превазилази статус пуког милитаризованог појаса и прераста у симбол шире безбедносне инфраструктуре, оне која не само да штити државу, већ и јача заједнице које у њеној сенци живе.

5. КЗБ КАО КОНТРАПУНКТ ОБЈЕКТИВНЕ И СУБЈЕКТИВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Када безбедност посматрамо кроз призму КЗБ-а, сложеност овог проблема се најјасније огледа управо у односу између њене објективне и субјективне димензије. Објективно, КЗБ представља институционализовани режим контроле и спречавања сукоба, зону од пет километара ширине у којој се строго регулишу војна присуства, наоружање и кретање снага (KFOR, 2001; Simović, 2021). На том нивоу, њена сврха је неутралисање претње и спречавање инцидента, што би одговарало

Зеднерином другом и трећем облику безбедности (Zedner, 2018). Међутим, управо због те контроле, КЗБ је постала и простор интензивирања субјективних осећања: за државу, она симболизује неизвесно присуство страног фактора у сопственом суверенитету; за локално становништво, често и осећај ограничења, изолације и перманентне нестабилности. Треба имати на уму да субјективна перцепција безбедности у КЗБ не мора увек бити у сагласју с објективним показатељима. Иако је оружаних инцидената мало, осећај угрожености је перманентан. Латентна напетост нарочито је изражена у пограничним селима уз административне прелазе попут Мердара и Кончуља, где становници свакодневно пролазе кроз сложене безбедносне контроле и административне баријере. Такви прелазни, иако дизајнирани као инструменти објективне контроле простора, за локално становништво често представљају подсетник на ограничену слободу кретања и трајну неизвесност сопственог положаја. Осећају сталне угрожености доприноси и периодични политички наратив о „појачаној приправности“ или „могућности провокација“, који, иако често без емпиријског покрића, у значајној мери обликују свест становништва (RTS, 2023a). Отуда, имајући у виду и чињенично стање и дивергентност у перцепцијама, КЗБ функционише као својеврсни „емотивни пејзаж“ безбедности тј. као место где се објективна контрола простора изнова преплиће са субјективним искуством ризика и претње. Описане тензије на релацији објективно-субјективно чине КЗБ погодним тлом за политичку експлоатацију осећаја (не)безбедности: док политичке елите у Београду користе наратив о „контролисаном миру“ да потврде сопствени легитимитет и сувереност власти (Radio slobodna Evropa, 2023; Vlada Republike Srbije, 2013), локално становништво живи у реалности која осцилује између привидне сигурности и транспарентне анксиозности (Milošević, 2023).

КЗБ је могуће сагледати и кроз дихотомију материјалне и симболичке безбедности. Као материјално добро, КЗБ представља физичку имплементацију безбедносних пракси усмерених на смањење ризика и очување територијалне стабилности. Њена егзистенција се заснива на присуству конкретних средстава: административних прелаза, војних пунктова, патролних рута, надзорних система и институционализованих ограничења кретања, која заједно формирају видљиву инфраструктуру безбедности (Zedner, 2018). Ови елементи нису апстрактни, већ опипљиви инструменти државне и међународне контроле чији је циљ да обезбеде стабилност дуж линије административног разграничења. У том смислу, КЗБ се може посматрати и као својеврсни инструмент одвраћања; она не постоји само да би била пасивна тампон зона, већ да би својим постојањем тј. присутношћу, спречила конфликт (Коранја и Ajzenhamer, 2022). Међутим, између материјалне и објективне безбедности не може се повући знак једнакости. Управо супротно, многе физичке манифестације безбедности у КЗБ проистичу из субјективних осећаја угрожености, а не из непосредне опасности. На пример, појачано војно присуство или подизање нових осматрачница често имају више симболичку него тактичку функцију. Оне служе да смире јавност и пошаљу поруку о спремности и одлучности, чак и када реална претња није акутна (RTS, 2023b). Као што појединац у страху од провале уграђује аларм, тако држава, суочена с осећајем неизвесности на својој јужној граници, материјализује безбедност кроз видљиве, ритуалне праксе контроле. КЗБ је стога и архитектонски и психолошки конструкт тј. простор у којем физичка инфраструктура и симболичка функција интензивно интерагују. Ова интеракција код становништва КЗБ-а (али и грађана читаве Србије) производи осећај заштићености, али он, баш као и осећај угрожености унутар КЗБ, не мора увек бити пропорционалан реалној ситуацији на овом простору и његовом непосредном окружењу.

У контексту КЗБ симболичка димензија безбедности постаје једнако важна као и њена материјална структура. КЗБ није само простор поменутих војних патрола, стражарских пунктова и административних линија, она је и дискурзивни конструкт који производи значење о суверенитету, контроли и државној присутности. Дискурс о КЗБ, у Фуковом смислу, представља систем исказа

којим држава и међународни актери обликују перцепцију реалности. Он одређује како грађани, војска и међународна заједница „виде“ безбедност на југу Србије (Faulcot, 1969; Hall, 2019; Mills, 2019). Иако КЗБ има опишљиву физичку манифестацију, она истовремено функционише и као симболичка потврда државне бриге и контроле. Када званичници говоре о „стабилној ситуацији у зони“ или „присуству војске ради мира и реда“, они не описују само стање, већ производе дискурзивни ефекат, учвршћују субјективни осећај сигурности и легитимитет сопственог деловања (Stanarević, 2018). Такви наративи су често повезани и са инфраструктурним симболима, попут пројекта „Аутопут мира“ (Ниш–Приштина–Драч), који у наративима Београда и Приштине, фигурира као материјализација обећања европске будућности и безбедносне нормализације југа Србије. У пракси, овакви пројекти имају (и) перформативну улогу, они не само да спајају територије, већ производе симболички континуитет између политичке стабилности и европских интеграција. Заправо, симболичка употреба безбедности често има пре перформативну него материјалну вредност. Физичко присуство војске, свечане посете политичких, војних и полицијских званичника, страних дипломата или медијски прилози о „стабилности унутар КЗБ“ функционишу као типични безбедносни ритуали (RTS, 2024a; RTS 2024b). У стварности, они не морају повећати објективну безбедност, али одржавају илузију стабилности и предвидљивости. Ипак, КЗБ као дискурзивни мотив може се користити и у супротном, секуритизујућем смеру: за производњу осећаја угрожености, мобилизацију подршке и оправдање репресивних мера (Ajzenhauer и Rokvić, 2021). На тај начин, КЗБ постаје реторичко бојно поље, место где се безбедност не само спроводи, већ и говори, замишља и политички перформира. Без обзира да ли је у питању наратив о „чувању граница“ или „спречавању провокација“, дискурс о КЗБ увек делује као механизам обликовања субјективне стварности: он не само да комуницира (не) безбедност, већ је и производи.

6. ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

КЗБ приказали смо као „чвориште“ у коме се преплићу сва релевантна лица и наличја безбедности: њен концептуални аспект, практични аспект, вертикални ниво (од појединца до државе и међународних актера), хоризонтални ниво (војни, политички, социјетални, економски, еколошки), као и бинарне логике „безбедности од“ и „безбедности за“, те поља тензије између објективних показатеља и субјективних перцепција, односно материјалних пракси и симболичких перформанса. На емпиријским примерима промена режима (релаксација и укидање ВЗБ, контролисани повратак војске у делове КЗБ), институционалних аранжмана (KFOR, Координационо тело, локална политичка представништва) и свакодневице граничних заједница (пражњење села, ограничење кретања, административни прелази) видели смо да КЗБ није само „тампон зона“, већ динамичан безбедносни поредак који истовремено одвраћа насиље и производи осећај стабилности, односно угрожености.

Овај рад је понудио смернице како холистички приступити питању безбедности у КЗБ: (1) кроз аналитичку вертикалу референтних објеката (појединац–држава–међународна заједница); (2) кроз аналитичку хоризонталу сектора; (3) кроз проверу негативне и позитивне логике безбедности; те (4) кроз увезивање објективног/субјективног и материјалног/симболичког. Будући истраживачки кораци могли би подразумевати мапирање инцидената и инфраструктуре, студије случаја граничних насеља, евалуацију ефеката инфраструктурних пројеката и прелаза, као и анализу координације националних и међународних актера.

Практичне импликације оваког свеобухватног приступа су троструке. Прво, из претходно реченог јасно је да управљање КЗБ мора бити вишесекторско: уз војно-полицијску компоненту, потребно је паралелно улагати у друштвену кохезију, приступ услугама, тржиштима и инфраструктури

(нпр. саобраћајне и пограничне тачке), јер се тек тада „безбедност од“ претвара у одрживу „безбедност за“. Друго, потребно је систематско мерење и одвајање објективних индикатора од субјективних увида: уз безбедносну статистику неопходно је водити и периодичне анкетне студије перцепције ризика међу становницима КЗБ, како би се смањио простор за политичку експлоатацију осећаја (не)безбедности. Треће, симболичке и перформативне праксе (реторика, протоколи, ритуална присуства) треба повезати с материјалним исходима: сваки „наратив стабилности“ мора имати опипљиво покриће у услугама, економији и доступности простора. Имплементацијом предложених смерница, КЗБ би могао да постане модел интегрисаног управљања кризним и развојним процесима, место где се безбедносна политика претвара у конкретне, мерљиве социо-политичке и економске резултате.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ajzenhamer, V. (2017). *Bojno polje praxis: realističko-konstruktivistički duumvirat i „posrtanje“ liberalnog internacionalizma. Međunarodni problemi, LXIX(2–3), 262–282.* <https://doi.org/10.2298/MEDJP1703262A>
- Ajzenhamer, V., & Rokvić, V. (2021). Kada publika postane sekuritizujući akter: Promena bezbednosne paradigme u vreme pandemije COVID-19. *Sociologija i prostor, 59(219), 55–87.* <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.3>
- Baldwin, D. A. (1997). The concept of security. *Review of International Studies, 23(1), 5–26.* <https://doi.org/10.1017/S0260210597000053>
- Buzan, B. (1983). *People, states and fear: The national security problem in international relations.* Harvester Wheatsheaf.
- Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis.* Lynne Rienner Publishers.
- Ejdus, F. (2012). *Međunarodna bezbednost: Teorije, sektori i nivoi.* Službeni glasnik; Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Foucault, M. (1969). *L'archéologie du savoir.* Gallimard.
- Golić, R., & Joksimović, M. (2013). Napuštena sela Srbije: Studija slučaja sela Vukojevac (opština Kuršumlja). In V. Šećerov, D. S. Đorđević, Z. Radosavljević, & M. R. Jeftić (Eds.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja* (pp. 241–248). Asocijacija prostornog planera Srbije i Geografski fakultet.
- Hall, S. (1992). The West and the Rest Discourse and Power. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9781478002710>
- Hama, H. H. (2017). Securitization and the construction of security. *Jadavpur Journal of International Relations, 21(1), 1–19.*
- Janićijević, G. (2021). *Vojna baza „Šušnjak“ – kako se kontroliše Kopnena zona bezbednosti.* <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/4215866/vojska-bata-susnjak-kzb-bezbednost.html>
- Kopanja, M., & Ajzenhamer, V. (2022). *Odvraćanje u raljama bezbednosne dileme.* In V. Blagojević (Ed.), *Neutralnost i strateško odvrćanje* (pp. 15–38). Medija centar „Odbrana“.
- Matveeva, A., & Pae, W. -C. (2003). *The Kosovo Serbs: An ethnic minority between collaboration and defiance.* Bonn International Center for Conversion; Friedrich Naumann Foundation; Saferworld.
- Mills, S. (2019). *Šta je diskurs?* U M. Fuko, *Poredak diskursa.* Karpos.
- Milošević, M. V. (2023). *Geopatologija Kopnene zone bezbednosti.* <https://www.politika.rs/scc/clanak/580126/pogledi/geopatologija-kopnene-zone-bezbednosti>
- Møller, B. (2000). *Security: A multidisciplinary normative approach.* Lynne Rienner Publishers.
- N1. (2015). *Ukinuta vazдушna zona bezbednosti.* <https://n1info.rs/video/info/a111118-Ukinuta-vazdusna-zona-bezbednosti/>
- NATO. (2001). *Yugoslav troops enter Ground Safety Zone.* https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_18769.htm
- NATO Press Release. (2001, May 14). *Statement by the Secretary General: Return of Yugoslav security forces to Sector B of the Ground Safety Zone* (Press Release 066). <https://www.nato.int/docu/pr/2001/p01-066e.htm>
- Nojman, I. (2011). *Upotrebe drugog: „Istok“ u formiranju evropskog identiteta.* Službeni glasnik; Biblioteka Društvo i nauka.

- Radio Slobodna Evropa. (2023). *Srbija pojačava zaštitu u Kopnenoj zoni bezbednosti*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-kpz-kopnena-zona-zastita-/31685162.html>
- Radulović, B. (2021). *Kopnena zona bezbednosti – život u pripravnosti*. <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/4570030/kopnena-zona-bezbednosti-zivot-u-pripravnosti.html>
- Rokvić, V., & Ajzenhamer, V. (2019). *Political discourse, military and securitization of health nexus: Contemporary security challenges and the military role in public health security*. Serbian Political Thought, 66, 45–75. <https://doi.org/10.22182/spm.6642019.3>
- RTS. (2023a). *Vučević: Bezbednosna situacija na severu KiM visoko rizična, definisali smo crvene linije*. <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5202176/vucevic-bezbednosna-situacija-na-severu-kim-visoko-rizicna-definisali-smo-crvene-linije.html>
- RTS. (2023b). *Dozvolite: Dan i noć u Kopnenoj zoni bezbednosti* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=1i_Rb0lwu8
- RTS. (2024a). *Ministar Gašić i general Mojsilović obišli pripadnike Vojske u Kopnenoj zoni bezbednosti*. <https://www.rts.rs/vesti/politika/5495316/ministar-gasic-i-general-mojsilovic-obisli-pripadnike-vojske-u-kopnenoj-zoni-bezbednosti.html>
- RTS. (2024b). *Vučević u Kopnenoj zoni bezbednosti, Mojsilović u garnizonu Kragujevac*. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5341211/vucevic-kopnena-zona-bozic.html>
- Simović, M. (2021). *Kopnena zona bezbednosti: pre i posle oružanog sukoba*. Medija centar „Obrana“.
- Stanarević, S. (2018). *Osnovi bezbednosti*. Fakultet bezbednosti – Univerzitet u Beogradu.
- Stanarević, S., & Ajzenhamer, V. (2021). *Stakeholders of (De)-Radicalisation in Serbia (D3.1 Country Report, April 2021)*. CFCCS – Centre for Comparative Conflict Studies. https://www.researchgate.net/publication/361074005_Stakeholders_of_De-_Radicalisation_in_Serbia_D31_Country_Report_April_2021_C_CFCCS_-Centre_for_Comparative_Conflict_Studies
- UNDP. (1994). *Human development report 1994: New dimensions of human security*. Oxford University Press.
- Vilijams, P. D. (2012). *Uvod u studije bezbednosti*. Službeni glasnik; Fakultet bezbednosti – Univerzitet u Beogradu.
- Vlada Republike Srbije. (1999). *Vojno-tehnički sporazum*. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>
- Vlada Republike Srbije. (2013). *Bezbednosna situacija u Kopnenoj zoni bezbednosti stabilna*. <https://www.srbija.gov.rs/vest/182882/bezbednosna-situacija-u-kopnenoj-zoni-bezbednosti-stabilna.php>
- Waever, O. (1995). *Securitization and desecuritization*. In R. D. Lipschutz (Ed.), *On security* (pp. 46–87). Columbia University Press.
- Wæver, O. (2004). *Peace and security: Two concepts and their relationship*. In S. Guzzini & D. Jung (Eds.), *Contemporary security analysis and Copenhagen peace research* (pp. 53–65). Routledge.
- Wolfers, A. (1952). *National security as an ambiguous symbol*. Political Science Quarterly, 67(4), 481–502. <https://doi.org/10.2307/2145138>
- Zedner, L. (2018). *Security*. *Legal Studies*, 23(1), 153–176. <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.2003.tb00209.x>

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ КОПЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Марко В. Милошевић¹, Јована Тодорић¹, Синиша Дробњак²

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mails: m.milosevic@gi.sanu.ac.rs; j.todoric@gi.sanu.ac.rs;

²Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић“, Београд, Србија; e-mail: sinisa.drobnjak@vs.rs

Апстракт: Копнена зона безбедности (КЗБ) представља постконфликтно подручје на Западном Балкану, на територији јужне и делом југоисточне Србије, уз административну линију са АП Косово и Метохија. Простире се лучно дуж планинског венца од Карадага, Копаника, Рогозне до Мокре Горе, у дужини од 382 km. Антропогеографски обухвата области као што су Прешевска Црна Гора, Пољаница, Горња Јабланица, Топлица, Рашка и Стари Колашин. Географски положај КЗБ-а анализиран је кроз дијахронијски приступ, узимајући у обзир апсолутне и релативне елементе положаја. Апсолутни елементи укључују математичко-географски, орогеографски, хидрографски и биогеографски положај, док релативни обухватају културно-цивилизацијски, политички, економски и саобраћајно-географски аспект. Кључни чиниоци који обликују положај КЗБ-а су статус АП Косово и Метохија, функција административне линије и степен милитаризације КЗБ-а под утицајем међународних снага (KFOR/NATO).

Кључне речи: КЗБ; географски положај; апсолути положај; релативи положај

GEOGRAPHICAL POSITION OF THE GROUND SAFETY ZONE

Marko V. Milošević¹, Jovana Todorić¹, Siniša Drobnjak²

¹Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

²Military Geographical Institute "General Stevan Bošković", Belgrade, Serbia

Abstract: The Ground Safety Zone (GSZ) represents a post-conflict area in the Western Balkans, located in southern and partly southeastern Serbia, along the administrative line with the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. It extends in an arc along the mountain range of Karadag–Kopaonik–Rogozna–Mokra Gora, spanning approximately 382 km. From an anthropogeographical perspective, it encompasses areas such as Preševo Mountain, Poljanica, Upper Jablanica, Toplica, Raška, and Old Kolašin. The geographical position of the GSZ is analyzed diachronically, taking into account both absolute and relative locational elements. Absolute elements include the mathematical-geographical, orographic, hydrographic, and biogeographical position, while relative elements comprise cultural-civilizational, political, economic, and transport-geographical aspects. The key factors shaping the GSZ's position are the status of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, the function of the administrative line, and the degree of militarization influenced by international forces (KFOR/NATO).

Keywords: GSZ; geographical position; absolute elements; relative elements

1. УВОД

Територија Копнене зоне безбедности (КЗБ) позиционирана је у Југоисточној Европи, Западном Балкану, у јужној и делом у југоисточној Србији уз административну линију АП Косово и Метохија. Лучно се простире дуж планинског подручја (гледано од истока ка западу) Црне Горе (Карадага), Орловске чуке, Гољак планине, Краварске планине, Копаоника, Рогозне и Мокре Горе. У КЗБ-у нема градских насеља, док су јој најближа Прешево (1 km), Бујановац (2,7 km), Нови Пазар (3,2 km), Рашка (4,8 km) и Подујево (5,2 km). У антропогеографском погледу обухвата области Прешевску Црну Гору (Карадаг)¹, Пољаницу, Горњу Јабланицу, Топлицу, Рашку и Стари Колашин.

Географски положај области/регије представља њен однос према природним и друштвеним чиниоцима ближе и даље околине који утичу на њен развој, трансформацију и еволуцију (Грчић, 2000). Однос области/регије и њених релевантних чинилаца је променљив с временом, зато положај треба посматрати дијахронијски - кроз историју, а не само у једном тренутку (Милошевић, 2025). Географски положај је својство које се састоји из више елемената (компоненти). Неки елементи положаја су непроменљиви током векова, па и миленијума и они се означавају као апсолутни елементи. С друге стране постоје они који су променљиви, чак и за просечног љуског живота. Њих означавамо као релативни елементи положаја. Чиниоци који одређују положај Копнене зоне безбедности су статус АП Косово и Метохија (над којој Република Србија тренуто нема суверенитет), административна линија (њена функција) и степен милитаризације КЗБ-а коју одређују међународне снаге (KFOR односно НАТО). Из овог односа као релевантни елементи географског положаја КЗБ-а препознати су у математичко-географском, орогеографском, хидрографском и биогеографском положају као апсолутним елементима и културно-цивилизацијском, политичко-, економско- и саобраћајно-географском положају као релативним елементима (слика 1).

Слика 1. Елементи географског положаја КЗБ-а.

¹ Према Васиљевићу Ј.Х. термин „Карадаг” као језичка ознака за планину Црна Гора, која се простире меридијански између Прешевске и Биначке Моравице, у литератури се по први пут наводи у XIX веку (Трифуноски, 1951).

2. ЕЛЕМЕНТИ АПСОЛУТНОГ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА

2.1. Математичко-географски положај КЗБ-а

Математичко-географски положај КЗБ-а представља положај екстремних тачака њене границе у географском координатном систему (Станковић & Илић, 2005; Тадић, 2010). Налази се између 42.249718° и 43.312614° северне географске ширине и 20.342035° и 21.844323° источне географске дужине. Ваздушна удаљеност између крајњих тачака КЗБ-а износи 122 km. Како је дужина административне линије 382 km закључује се да је она доста разуђена. Коефицијент облика границе (КОГ) је показатељ њене разуђености. Он представља однос дужине граничне линије (у овом случају административне линије) и дужине праволинијског растојања између тремеђа суседних области. У случају административне линије то је тремеђа коју чине Северна Македонија, централна Србија и АП Косово и Метохија и централна Србија, АП Косово и Метохија и Црна Гора. Добијена вредност КОГ за административну линију износи 3,18, што знатно одскаче од вредности за границе Републике Србије 1,92 (Лукић, 2024). Високе вредности КОГ указују на отежану контролу и спречавање илегалних активности дуж административне линије и потребу ангажовања већег броја припадника безбедносних снага. Анализом КОГ на нивоу насеља утврђено је да највеће вредности имају насеља Стануловиће 3,2 у општини Брус, Вукојевац 2,5 и Васиљевац 1,7 у општини Куршумлија и Губавце 2,3 и Маровац 2,0 у општини Медвеђа. Од наведених насеља са екстремним вредностима КОГ Тачевац, Васиљевац и Маровац представљају насеља где је долазило до најчешћих упада албанских шумокрадица али и терориста за време демилитаризације КЗБ-а (Симовић, 2017).

2.2. Орогеографски положај КЗБ-а

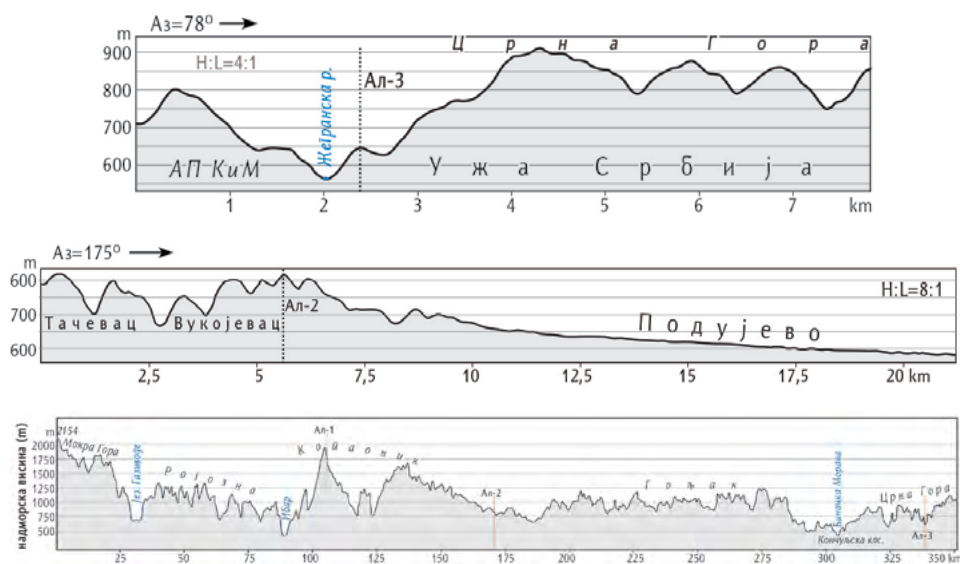
Орогеографски положај КЗБ-а одређен је планинским системом (Ћалић et al., 2012; 2017) дуж кога се простире. Њега чине ниска планина Карадаг (Црна Гора) (938 m н.в.), средње планине Орловска чука (1276 m н.в.), Гољак (Лисица 1184 m н.в.), Крварска планина (1002 m н.в.), Рогозна (Црни врх 1479 m н.в.) и високе планине Копаоник (Панчићев врх 2017 m н.в.) и Мокра гора (Поглед 2154 m н.в.). Овај планински лук према Степићу (1999) представља северни део Косовско-Метохијске „макро-тврђаве” што указује да има квалитет природне баријере. Административна линија не прати у целости гребене наведених планина већ на одређеним секторима долази до њеног одступања (слика 2. а, б). Линија се спушта ка планинском ободу тако да гребени остају ван АП Косово и Метохија. До одступања, односно спуштања административне линије, долази на секторима дуж јужног дела Карадага (Прешево), насеља Брезница (Бујановац), Копаоника (у зони Панчићевог врха и Сувог Рудишта) и источних делова планине Рогозне (Нови Пазар). Просечна надморска висина административне линије је 1023 m (слика 2. в), минимална је 428 m у кориту Биначке Мораве (Кончуљска клисура), док је највиша 2154 m на Мокрој гори. И поред тако велике просечне надморске висине, административна линија је, захваљујући морфолошким елементима као што су клисуре и превоји, „хуманизована”. Дуж ових морфолошких елемената одвија се олакшано кретање становништва као и транспорт робе.

Табела 1. Морфометријске карактеристике КЗБ-а.

Област	Просечна висина (m)	Минимална висина (m)	Максимална висина (m)
Административна линија	1023	428	2154
КЗБ (sensu stricto)	906	405	2154
КЗБ (sensu lato)	790	360	2154

Простори где је дошло до одступања административне линије од гребена и њеног спуштања ка подножју, у сектору Б КЗБ-а, били су главни правци упада терориста са територије АП Косово и Метохија, као и главни правац снабдевања снага „Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца“ („ОВПМБ“). То се односи на насеља Депце, Ранатовце, Церевајка, Сефер, Печено, Станевце и Мађаре (карта 3). У наведеним насељима током теористичких акција „ОВПМБ“ (1999–2001) био је нарушен суверенитет Републике Србије (Симовић, 2017) с обзиром да су терористи били преузели контролу. Сва наведена насеља, поред тога што припадају општини Прешево, налазе се у сливу реке Лапушнице, која отиче у правцу АП КиМ у Биначку Мораву. То значи да наведена насеља орографски гравитирају према АП КиМ. Слична ситуација је и са територијом насеља Брезница. Иако слив Брезничке реке отиче у правцу Јужне Мораве, у њеном средњем току развође је јако спуштено (до нивоа преседлине) према сливу Новоселске реке (АП КиМ). Додатно, административна линија залази у сам слив Новоселске реке, тако да територија насеља Брезнице и Муховца је орографски отворена према АП КиМ. Што ова насеља чини такође рањивим на илегалне преласке као и илегалну трговину. У овом сектору нема крађе шума с обзиром да Албанци живе и с једне и с друге стране административне линије.

КЗБ представља морфолошки континуирану планинску област која захваљујући клисурама и превојима нема искључиво баријерну улогу већ у одређеној мери и посредну.

Слика 2. Положај административне линије у односу на орографију: А) на гребену; Б) испод гребена; В) Топографски профил административне линије

2.3. Хидрографски положај КЗБ-а

Хидрографски положај, као апсолутни елемент неког места, чине реке и језера из перспективе водних ресурса и пловидбе (Грчић, 2000). На територији КЗБ-а хидрографска мрежа има дивергентну структуру тако да је највећим делом чине потоци и кратке речице који су формирани у теменима планинских гребена. То је утицало да на простору КЗБ-а постоје само два већа речна тока, транзитног карактера, која пресецају наведени простор. Река Ибар то чини два пута, у Колашинској и Ибарској клисури и Биначка Морава у Кончуљској клисури. Поред ова два наведена тока, остали водотоци

немају квалитет значајног водног ресурса. Подизањем бране и преграђивањем Ибра низводно од Мојстирске клисуре (1979. године), формирана је вештачка акумулације Газиводе запремине 380 милиона m^3 (Станковић, 2005) и површине 9,7 km^2 . Ова акумулација, примарне намене за водоснабдевање, простире се 30% на територији централне Србије (у зони КЗБ-а) и 70% на АП КиМ. За разлику од акваторије језера 86% области храњења (сливна површина) акумулације налази на територији североистичне Црне Горе и централне Србије (1060 km^2). Из акумулације Газиводе АП КиМ обезбеђује воду за трећину становништа, целокупан рад ТЕ „Косово А и Б” металуршки комбината „Фероникал” као и хидросистем „Ибар-Лепенац” (Voisin et al., 2021; Ejupi & Stiperski, 2018; Ejupi & Islami, 2025). Из овога се може претпоставити да Газиводе поред великог водопривредног значаја имају и велики стратешки значај за целокупну привреду АП Косово и Метохија. То чини да су Газиводе водни ресурс од регионалног значаја и да као водни објекат чине хидрографски положај КЗБ-а повољним и од стратешког значаја.

2.4. Биогеографски положај КЗБ-а

Биогеографски положај је релевантна компонента географског положаја КЗБ-а. Оправданост лежи у чињеници да је дуж административне линије на територији КЗБ-а присутно кријумчарење робе, илегална трговина, оружани инциденти као и нелегална сеча шуме. Из перспективе актера наведених акција шума представља медијум и ресурс. Медијум као место где они спроводе своје нелегалне и терористичке акције. Шума у том процесу у одређеној мери доприноси камуфлирању илегалних активности као и њиховом отежаном праћењу и спречавању од стране безбедносних снага Републике Србије (Секуловић, 2006). Ресурс подразумева илегалну сечу шума коју спроводе организоване групе са АП КиМ које прелазе административну линију и у зони централне Србије спроводе наведену активност. Процена је да једна добро организована група може за један дан да посече и пребаци на територију АП КиМ до 40 m^3 дрва. Шуме покривају 79% територије КЗБ-а, при чему се ти ареали континуирано настављају на шуме АП КиМ и централне Србије. Од укупне површине шума 92% су листопадне (храстове и букове), док само 8% чине четинарске у зони највиших делова Копаоника и Мокре горе. С друге стране административне линије (бафер зона), на простору КиМ, проценат шума је мањи и износи 61% (97% листопадне и 3% четинарске). У бафер зони на територији општина Подујево и Косовска Каменица присутна је најмања пошумљеност. Један од фактора који оправдава ову статистику (разлику од 18%) је знатно већа густина насељености у односу на остале просторе бафер зоне и КЗБ-а. Из наведеног се може закључити да је биогеографски положај КЗБ-а амбивалентан. Односно да је за извршиоце криминалних активности повољан док за локално становништво и снаге безбедности Републике Србије неповољан.

3. ЕЛЕМЕНТИ РЕЛАТИВНОГ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА

3.1. Економско-географски положај КЗБ-а

Економско-географски положај неког простора дефинисан је односима према економском окружењу и центрима економске моћи. Он зависи од економских потенцијала и ресурса датог простора (Грчић, 2000; Драгићевић et al., 2008), тако да се степен његовог економског развоја посматра у односу на степен економског развоја окружења. Разумевање овог положаја је кључно за развој ефективних стратегија које могу побољшати економску конкурентност и одрживи развој региона.

Економско-географски положај КЗБ-а анализира се у односу на економски развој других регија и Србије у целини. Подаци о развијености региона и јединица локалне самоуправе (Развојна агенција Србије, 2017; RTV, 2023) говоре да се ради о једном од најслабије развијених простора у Србији.

Године 2017. од 11 јединица локалне самоуправе (градова и општина) КЗБ-а, шест је било у петој групи – девастираних подручја (Прешево, Бујановац, Лебане, Медвеђа, Куршумлија и Тутин), две су биле у четвртој групи – изразито недовољно развијених општина (Брус и Рашка), две у трећој групи – недовољно развијених општина (Нови Пазар и Лесковац), док је у другој групи – средње развијених општина, био само град Врање (Развојна агенција Србије, 2017). У каснијој класификацији пета група (девастирана подручја) је ушла у четврту групу, тако да је за 2024. годину Влада Србије издвојила укупно осам изразито недовољно развијених општина са степеном развијености испод 60% од републичког просека (Прешево, Бујановац, Лебане, Медвеђа, Куршумлија, Брус, Рашка и Тутин) (RTV, 2023).

У простору КЗБ-а постоје два значајнија привредна субјекта. То су предузеће „Планинка“ из Куршумлије, у чијем су саставу Пролом бања, Луковска бања и Куршумлијска бања, од којих су друге две на територији КЗБ-а; и соларна електрана „Матарова“ у селу Мердаре, код Куршумлије. За Прешево и Бујановац карактеристична су мала и средња предузећа која, иако формално имају активан статус, не послују. Део становништва ових општина живи и ради у иностранству (већи део становника је албанске националности) (Симовић, 2017). Ресурси радне снаге су слаби с обзиром на слабу демографску базу – број становника и старосну структуру. Ниво развоја путне инфраструктуре, система веза, електропривреде и комуналне делатности је незадовољавајући (Симовић, 2017). Простор КЗБ-а има богате шумске ресурсе (посебно у општини Медвеђа), који се нелегално експлоатишу упадима албанских шумокрадица са територије АП КиМ.

Према наведеним подацима, КЗБ се препознаје као економски депресиван регион, који је периферан у односу на развојне токове централног дела Србије. Ово је у складу са демографском сликом, променама у мрежи насеља, као и са баријерним функцијама административне линије према АП КиМ (види радове 4, 6, 7). Безбедносни изазови у простору КЗБ-а *de facto* су утицали на слабљење економских функција.

Све наведено указује на периферан економско-географски положај КЗБ-а, уз претпоставке да се ради о пограничном простору Србије у смислу економског развоја. Ограничен безбедносни режим свакако је један од фактора који утичу на овакво стање, иако овај простор има потенцијал за контактне функције у будућности.

3.2. Саобраћајно-географски положај КЗБ-а

Саобраћајно-географски положај КЗБ-а произилази из значаја саобраћајница које га пресецају. Иницијално, трасе саобраћајница (друмских и железничких) су предиспониране конфигурацијом терена, односно орографијом, који доприносе интеграцији простора заснованој на особини спајања и прожимања (Цвијић, 1914; 1922). Као последица нарушеног суверенитета и територијалног интегритета Републике Србије кретање људи и робе према АП Косово и Метохија је селективно и ограничено што доприноси изоловању и одвајању овог простора. Данас је могуће ући на територију АП КиМ само преко шест друмских саобраћајница у категорији државних путева док у рангу општинских и некатегорисаних путева то није могуће. Ти државни путеви су: Рибариће – Зубин Поток – Косовска Митровица (државни пут IB реда број 32), Рашка – административна линија АП КиМ (IM реда / M19), веза са државним путем A1 / петља Меровина – Меровина – Прокупље – Куршумлија – административна линија АП КиМ (IA реда / A12), Пирот – Бабушница – Власотинце – Лесковац – Лебане – Медвеђа – Приштина – Пећ – Чакор (IB реда / 39), Бујановац / веза са државним путем A1 – Ђилане – Урошевац – Штимље (IB реда / 41) и веза са државним путем 258 – Прешево – Ђилане – Приштина (IB реда / 42). На административној линији на траси наведених државних путева успостављени су интегрисани прелази (карта 21) на којима се врши контрола кретања људи и робе.

У циљу увезивања инфраструктуре и привреде држава Западног Балкана Берлинским процесом предвиђена је изградња аутопута „аутопут мира” који би требало да иде трасом Ниш – Мердаре – Приштина – Тирана – Драч. Идеја о трансбалканској магистрали која би повезивала Дунавски и Јадрански басен и пратила долинске и котлинске системе постојала је још између два светска рата (Радовановић, 1953–54). Њена траса је требало да иде од Прахова на Дунаву преко Тимочког, Нишког, Топличког, Косовског и Метохијског басена, долином Дрима до Медовског залива на Јадранском мору. Због геополитичких прилика 1948. године званично се одустало од те трасе, која је тада замењена трасом Београд – Бар. Траса „аутопут мира” у централној Србији протеже се од Ниша до Мердара у дужини од 77 km. Просторни план подручја посебне намене инфраструктурног коридора ауто-пута Е 80, деоница Ниш – Мердаре донет је 2017. године. Сам план усредсређен је искључиво на техничке карактеристике деонице без дате анализе какве би ефекте аутопут имао на друштвене, привредне и безбедносне процесе у Топлици и шире. Анализом демографских карактеристика да се приметити да се траса „аутопута мира” може поделити на два демографска субсистема. Први је од Ниша до Мердара, демографски инфериоран, који карактерише доминантно српско становништво, интензивна емиграција, висок удео старог становништва и мала густина насељености (испод 9 ст/km²). Насупрот ње је субсистем који је насељен Албанцима (од Мердара до Драча) са великим уделом младог становништва и великом густином насељености (до 148 ст/km²) (карта 15). До сада на простору АП КиМ остало је да се изгради још 27 km аутопута према Мердару (карта 5) док на територији централне Србије тек су почели радови ако се изузме деоница од 5,5 km полупрофилног аутопута (Мерошина – Мерошина1). Изградња „аутопута мира”, као саобраћајница високог квалитета, у перспективи не би допринела интеграцији с обзиром да наведена траса треба да споји геополитички подељену, етнички поларизовану и демографски асиметричану територију.

Поред државних путева, који спајају централну Србију са АП КиМ, постоје и некатегорисани путеви (сеоски, пољски, шумски и индустријски путеви, прилазни на пут). На овим путевима данас није дозвољен прелазак. Они су настали у периоду када је Србија имала суверенитет у јужној покрајини. Положај некатегорисаних путева може се посматрати из перспективе „порозности” административне линије која олакшава кретање починилаца илегалних и терористичких активности. Највећи број некатегорисаних путева који пресецају административну линију налази се у насељима Тачевац (28) и Вукојевац (22) у општини Куршумлија. Један од фактора који је томе допринео је коефицијент облика границе (КОГ) као и сама дужина границе према административној линији. То су уједно и насеља која више нису насељена (Milošević et al. 2010; 2011).

У погледу железничког саобраћаја данас постоји само један правац Е-85 Лапово – Крагујевац – Краљево – Косово Поље – Ђенерал Јанковић – граница Северне Македоније. Пруга је једног колосека и није електрифицирана. Саобраћај се према АП КиМ на њој не одвија. Након потписивања Војнотехничког споразума железнички саобраћај је обустављен, да би 2006. године била успостављена линија Краљево – Звечан. Од 2013. године линија је била продужена до Северне Митровице, а након покушаја успостављања линије Београд – Косовска Митровица (јануара 2017. године) саобраћај је обустављен (до данас). Други железнички правац је Ниш – Дољевац – Прокупље – Куршумлија – Мердаре – Приштина. Овај правац није проходан с обзиром да је током бомбардовања (1999) урушен тунел код Мердара. Додатно, пруга је на деоници од административне линије према Приштини демонтирана.

Посредно КЗБ добија на квалитету захваљујући и томе што тангира друмско-железнички коридор 10 у зони Бујановца и Прешева. Албанци ову контактну зону виде као стратешку тачку где могу да остваре свој шири геополитички утицај (Ejupi & Stiperski, 2018; Ejupi & Islami, 2025). То

темеље на чињеници да коридор 10 пролази „кроз природни део албанског гео-етничког простора” (Ejupi & Ramadani, 2016) мислећи на територије општина Бујановац и Прешево. Утицај доживљавају као могућност слабљења контроле коридора 10 од стране Републике Србије чиме би допринели повећању њене „континенталности”.

Саобраћајно-географски положај КЗБ-а је периферан, са редукованом и дотрајалом инфраструктуром. Како је наведени простор већ рељефом хендикепиран (изоливан), саобраћај представља главну карику интеграције АП КиМ са централном Србијом у којој КЗБ има улогу шавне зоне.

3.3. Културно-географски положај КЗБ-а

Културно-географски положај је однос неког простора према културним, историјским, етничким, верским и цивилизацијским целинама у његовом окружењу. То је начин на који је простор укључен у процесе културне размене, утицаја и интеграције. У том смислу, простори могу бити културно хомогени, хетерогени, некада су мостови или границе између различитих културних целина. Положај Србије у централном делу Балкана, условио је да је она историјски била у периметру утицаја два центра моћи – Европе и Оријента, касније Истока и Запада (Грчић, 2000; 2001). У односу на оба центра, она је била периферна, гранична територија, са хетерогеном аутохтоном културом.

Утицај центара моћи, заједно са аутохтоном културом, створили су на Балкану тип културе који је у вези с функцијом велике цивилизацијске границе (Грчић, 2001), која у Европи раздваја европску (хришћанску) и неевропску (исламску) цивилизацију. Балканско полуострво је дуго било периферија, велика граница (крајина) и мост између светова „Запада“ и Оријента (Грчић, 2005).

На територији Србије прожимају се три културна круга: западно-европски католички, византијско-православни и исламско-турски. Они се огледају у типовима градова и села, етно-психичким и геополитичким тежњама народа (Грчић, 2001).

Српски православни културни круг наставак је јединственог византијско-словенског континуитета културног развоја, који је започео у 9. веку. Он је прекинут инвазијом Турака, који су донели исламски фактор, као и процесе редеофинисања етничког и националног идентитета. За планинске области Балканског полуострва (Стару Србију), које су биле историјска језгра средњовековних балканских држава и колевка патријархалне балканске културе и цивилизације, карактеристична је културна зона патријархалног режима, у којој су очуване старе словенске традиције. У градским насељима у долинама јавља се преиначена византијска или стара балканска култура. Оријентална или исламска култура оставила је свој печат такође у унутрашњим деловима Балкана. Њен утицај је имао ослонац не у бројности приврженика ислама, већ у сфери друштвеног живота, у оријентацији масовне свести и у културним особинама и навикама које су се шириле од референтне групе османлијског друштва (Грчић, 2005).

Културно-географски положај КЗБ-а условљен је историјским, етничким, верским и цивилизацијским особинама овог дела Србије. Простор КЗБ-а представља контактну зону различитих културно-цивилизацијских утицаја, у којој се сусрећу византијско-православни и исламско-турски културни круг. У том смислу она представља границу између различитих културно-цивилизацијских целина.

Територијалност различитих етничких група (српске, албанске, бошњачке) и њихове материјалне културе у простору КЗБ-а испољавају се у два типа културног предела. То су српски (хришћански) културни предео, који је заснован на наслеђу византијско-православне цивилизације

и исламски (албански и бошњачки) културни предео, чије је порекло у исламско-турском цивилизацијском кругу. Ова два елемента распоређена су у три просторне целине:

- ареал српског (православног) културно-цивилизацијског и етничког круга;
- ареал албанског (исламског) културно-цивилизацијског и етничког круга;
- ареал бошњачког (исламског) културно-цивилизацијског и етничког круга;

О простирању ареала српског православног круга говори присуство хришћанских верских објеката у КЗБ-у (карта 7), док су ареали исламског круга сагледани кроз распоред џамија (карта 8). Православни објекти, којих укупно има 74 (од чега су 44 цркве, 24 црквишта, три манастира и три манастиришта) распоређени су на читавом простору КЗБ-а, при чему је њихова густина мања у општинама Тутин и Нови Пазар. С друге стране, исламски верски објекти, којих укупно има 35, груписани су у два региона: у западном делу КЗБ-а – у општини Тутин (пет џамија) и у источном делу КЗБ-а – у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа (30). Од укупног броја џамија у КЗБ-у, десет је изграђено после 1999. године. У општини Тутин, од укупно пет џамија, четири су новијег датума. У источном делу од укупно 30 џамија, шест је изграђено након 1999. године. Ови подаци говоре о историјско-цивилизацијском контексту и савременим процесима.

Овај простор последњих деценија је под јаких утицајем турске неоосманистичке парадигме, која делује не само у културно-географској сфери већ и у економској и геополитичкој, и то са циљем јачања турског утицаја на Балкану кроз подршку исламском становништву. Уопште узев, КЗБ има контактни културно-географски положај, који, зависно од контекста, може да се испоји као мост или као граница између различитих културно-цивилизацијских целина.

3.4. Политичко-географски положај КЗБ-а

Политичко-географски положај је променљив однос неке просторне целине (државе, регије) према природним и друштвеним факторима ближег и даљег окружења. Садржи истовремено два чиниоца – географски и политички, између којих постоје функционалне везе. Фактори политичко-географског положаја релевантни су за унутрашње политичке прилике, спољну политику и односе и позицију према другим државама, нарочито према „политичком суседству“, „кризним жариштима“ и „центрима моћи“ (Грчић, 2000а).

Одредница контактнoг положаја Србије у културно-цивилизацијском и геополитичком смислу опште је позната, као и чињеница о Балканском полуострву као нестабилном региону преклапања сфера утицаја великих сила (Грчић 2000б). У погледу макрочинилаца, присутна су четири главна вектора спољашњих утицаја, тј. спољно-политичких чинилаца (карта 9). Они се препознају као четири главне геополитичке концепције (Babić, 2018):

- Атлантизам ЕУ и НАТО-а;
- Евроазијство Русије;
- Континентализам Немачке;
- Неоосманизам Турске.

Поменуте концепције означавају у ствари центре моћи на политичкој карти Европе. Исти играчи били су препознати као доминантни још почетком 20. века (Џвијић, 1922), када је Србија балансирањем својих интереса обезбедила суверенитет и територијално се формирала у данашњим границама. У структури тадашњег политичког простора Европе и Балкана, Јован Џвијић је пре-

познао модел центар-периферија (Грчић, 2008). Балканско полуострво иако је имало особине спајања и прожимања у политичко-географском и културно-географском смислу, препознато је као периферија Европе у односу на њен центар – Западну и Средњу Европу, али и у односу на Малу Азију (Џвијић, 1922; Грчић, 2005; 2008).

Садашњи геополитички положај Србије последица је процеса од почетка 1990-их година када се распала СФРЈ. Спољнополитички фактор тада је наставио активно да утиче на политички, економски и културни развој Србије, са циљем да себи обезбеди најбољу могућу позицију на овом простору (Babić, 2018).

Атлантизам као концепт иницијално су заговарале САД и Велика Британија, а након Хладног рата САД и НАТО пакт, са циљем да контролишу кључне приобалне регионе Евроазије (Спукман, 1944). Постепеним ширењем у Европи НАТО је дошао у унутрашњост континента, а Србија се нашла скоро потпуно окружена државама чланицама алијансе, са изузетком БиХ. Утицај ЕУ данас је тешко одвојити од утицаја НАТО савеза јер већина њених држава чланица припада и НАТО савезу.

Евроазијство је једна од постојаних идеја геополитике руске државе. Концепт се базира на идеји о мултиполарном свету, чији стубови су „велики простори“ – геополитичке и цивилизацијске целине које имају своје центре. Један од тих центара је Русија, која окупља Евроазијску унију, са циљем да она буде једнака осталим кључним актерима на глобалној сцени, као што су ЕУ, САД, Кина, АРЕС (Азијско-пацифичка економска сарадња), и тиме да гарантује одрживост глобалног развоја (Дугин, 1997). Србија се налази на југозападним границама евроазијског геополитичког простора, те је гранична држава руске сфере утицаја. Ипак, она је просторно одвојена од граница Русије двома чланицама НАТО-а – Румунијом и Бугарском, а такође, нема приступ Црном мору (Babić, 2018).

Немачки континентализам је концепција између западне (атланстичке) и источне (евроазијске) сфере утицаја (Haushofer, 1928). Према њој, неопходна је немачка контрола средњоевропског простора, и то у две зоне: централном делу (у политичкој и културној сфери) и периферним подручјима (у културној сфери). Војводина је део периферног круга културног утицаја. Српско-немачки односи имају много аспеката: историјски (однос према прошлости), политички, економски, безбедносни (Babić, 2018).

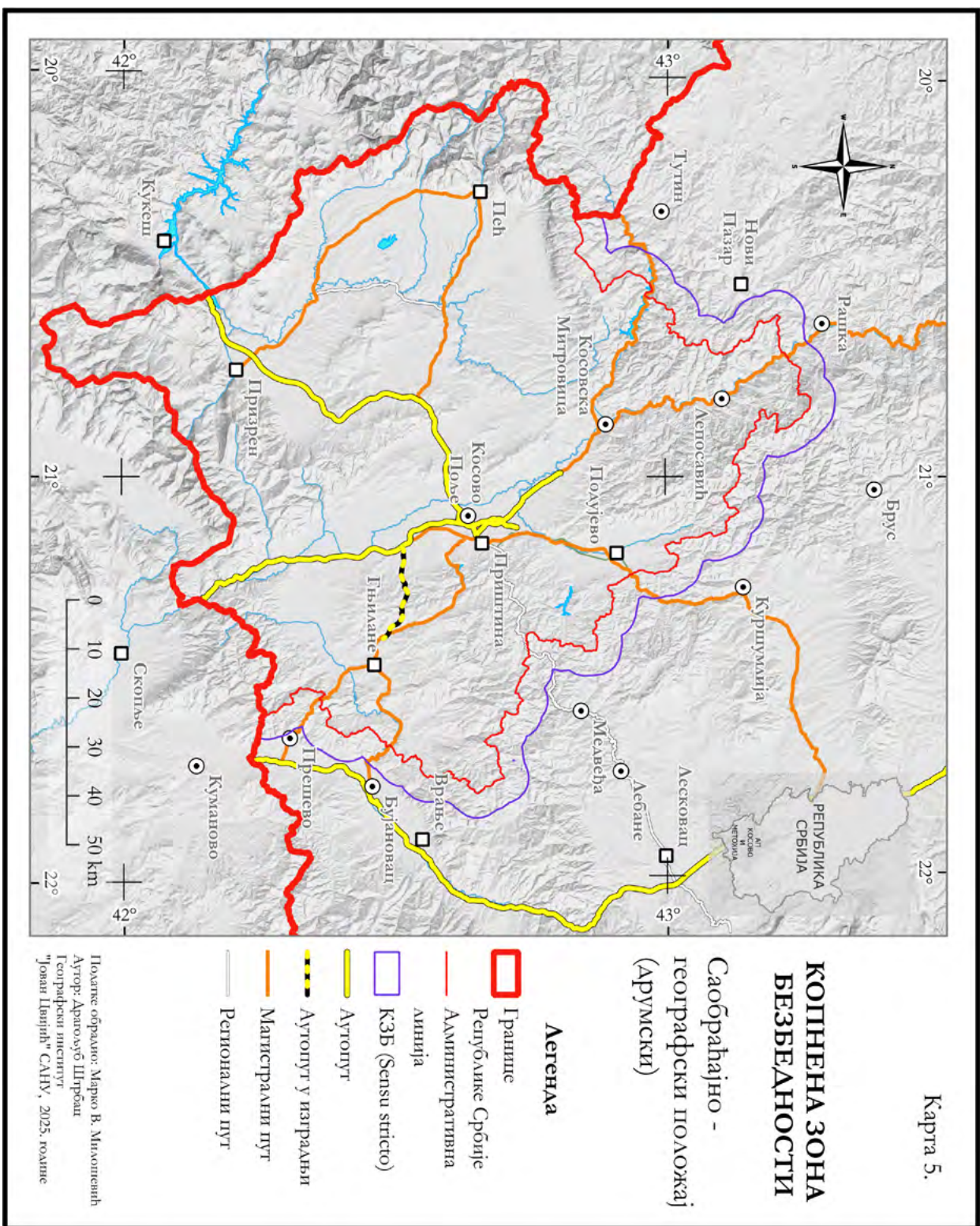
Турски неоосманизам од почетка 20. века базира се на идеји о поврату турског утицаја у регијама које су некада припадале Османском царству. Концепт „стратегијске дубине“ (Давутоглу, 2014), заснива се на изградњи тзв. „меке моћи“ коришћењем османских традиција у дипломатији. Турска сматра Балкан за своје најближе суседство. Важни аспекти садашњег турског утицаја на Балкану су економске инвестиције и тежња Турске да буде заштитница ислама у балканским земљама са исламским становништвом (муслимани у Босни, Бошњаци у Рашкој области, Албанци на КиМ и јужној Србији, Горанци), како би даље градила свој политички утицај (Babić, 2018).

Формирање Копнене зоне безбедности 1999. године, након рата и интервенције НАТО-а, представља конкретну последицу атланстичког геополитичког утицаја. Циљ атлантизма био је и остао успостављање контроле над европским простором кроз ширење институција и војног присуства НАТО-а. КЗБ је тиме постала тампон зона између снага НАТО-а (у оквиру KFOR-а) и војно-полицијских структура Србије. Суделујући фактор био је немачки континентализам, који је деловао посредно кроз европске механизме (ЕУ, EULEX), али и НАТО. Његов интерес био је политичка стабилизација подручја ради будућег развоја саобраћајних и енергетских коридора, те континенталне интеграције Европе.

У периоду од 1999. године до данас геополитичко окружење Србије се знатно променило у корист атланстичког утицаја. Србија се 1999. године граничила само с једном чланицом НАТО савеза, што је чинило 7,3% укупне дужине државне границе, а без директне границе са ЕУ. Ширењем ових структура ка југоистоку Европе политичка карта се драстично променила, тако да Србија данас *de facto* има енклавски положај – она је скоро у потпуности окружена НАТО савезницама (године 2020. – 84,0% границе према земљама НАТО-а и 57,1% према земљама ЕУ). У таквим условима КЗБ је линија контакта Србије са простором КиМ који није у потпуности интегрисан у евроатлантске структуре, али јесте под контролом KFOR-а, односно НАТО-а. На тај начин КЗБ има стратешки значај као унутрашњи безбедносни појас према овој територији и као линија одбране суверенитета и аутономије Србије.

У прилог овоме говоре и чињенице да се у југоисточном делу КиМ, код Урошевца, налази Бондстил – највећа војна база НАТО-а на Балканском полуострву и важан пункт за операције у југоисточној Европи. С друге стране административне линије, код Бујановца изграђена је 2009. године српска војна база Цепотина, са циљем јачања контроле и присуства војске Србије у КЗБ-у.

Политичко-географски положај КЗБ посматран у контексту неоосманистичке парадигме турске спољне политике има изразиту стратешку вредност. За Турску је подршка муслиманском становништву (Бошњацима и Албанцима) од кључног интереса како би могли да се супротставе руском (преко Срба и Бугара) и немачком (преко Хрвата и Словенаца) утицају у региону. Ова осовина, тзв. „балканска жила куцавица“ турског геополитичког и геокултурног утицаја, је лук од Бихаћа, преко Средње и Источне Босне, Рашке области (тзв. Санџака), Косова и Метохије, Албаније, Македоније, Кирџалија до Источне Тракије (Давутоглу, 2014; према Танасковић, 2011). Ова осовина пролази кроз територију КЗБ-а у зони Ибарске клисуре. КЗБ представља не само контакт између албанског (евроатлантског, неоосманског) и српског (евроазијског и континенталног) утицаја, већ контактни простор све четири велике геополитичке парадигме (међу којима евроатлантска заједно са континенталном делује с обе стране административне линије и КЗБ-а). Тако, КЗБ постаје контактни простор где се сусрећу интереси Србије као континенталног и евроазијског фактора, Запада као атлантског геополитичког субјекта, и Турске као носиоца неоосманистичке стратегије. Њен положај условљава да свака промена безбедносног режима или етнополитичке равнотеже у овој зони има потенцијал за шири регионални одјек.

Карта 6.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

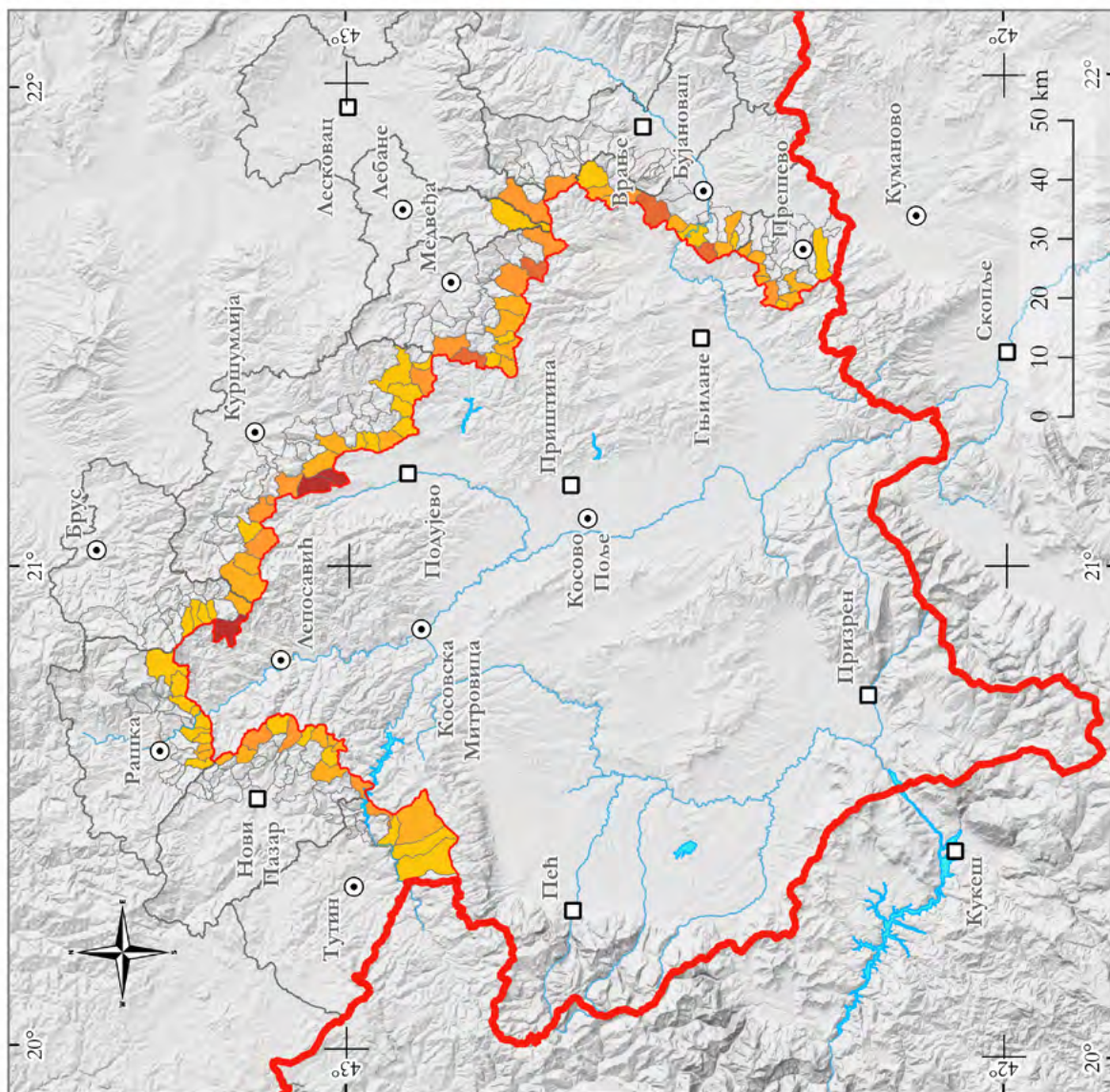
Некатегорисани
путеви који секу
административну
линију

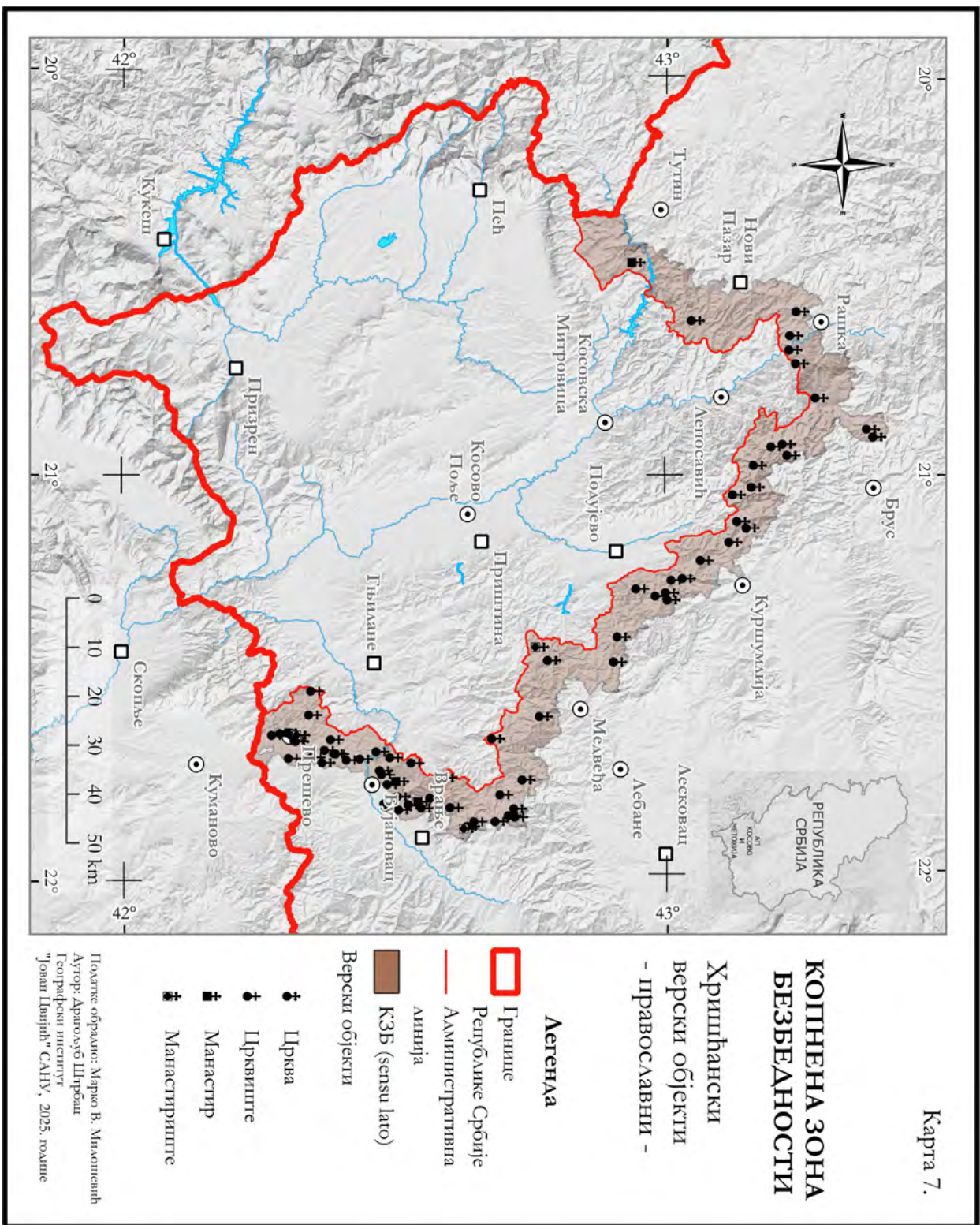
Легенда

- Границе
Републике Србије
- Административна
линија
- Број некатегорисаних
путева који секу
административну линију

- 0 - 1
- 1 - 5
- 5 - 10
- 10 - 15
- 15 - 20
- више од 20

Податке обрадио: Силина Дробњак
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

Карта 8.

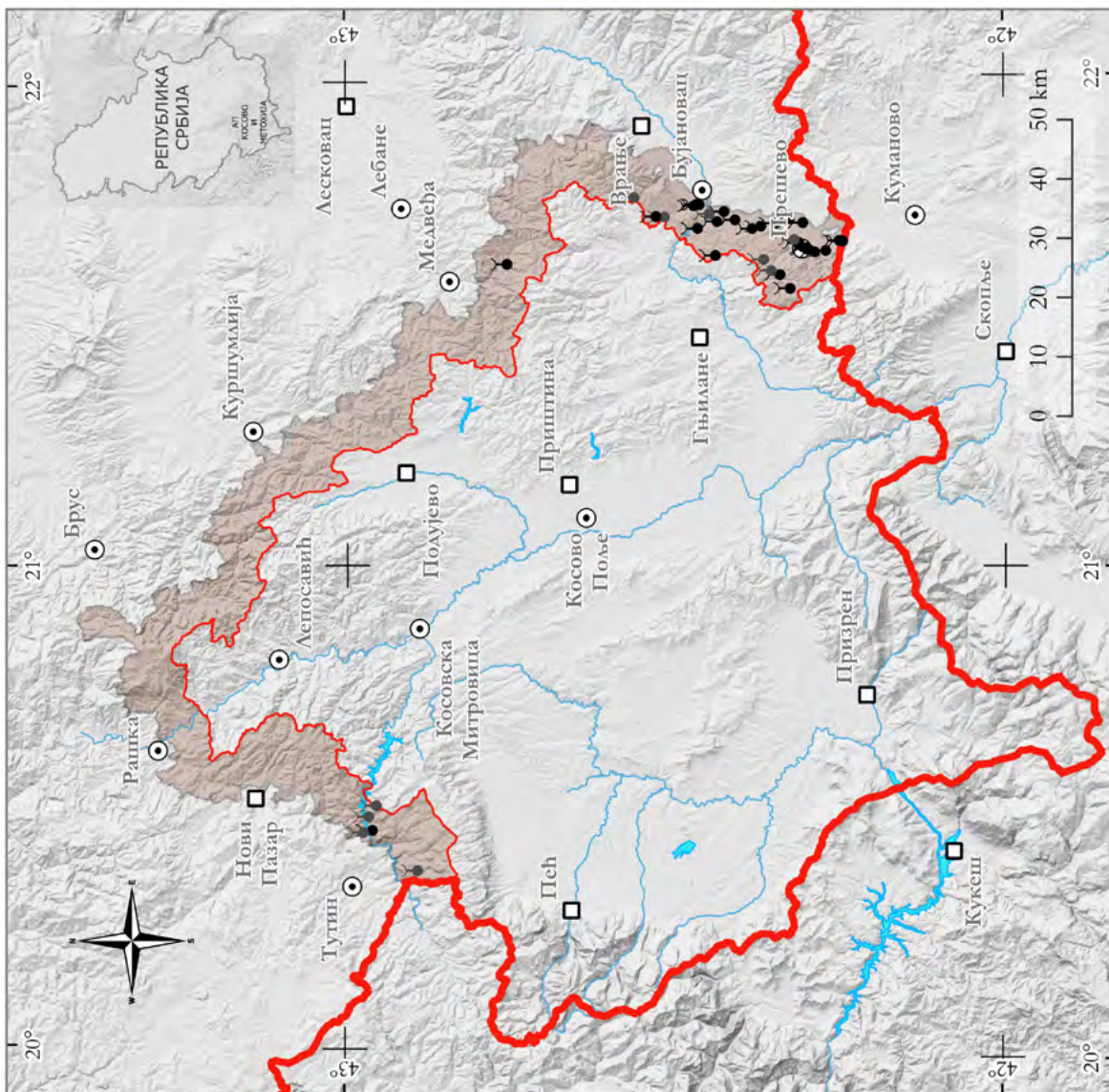
КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

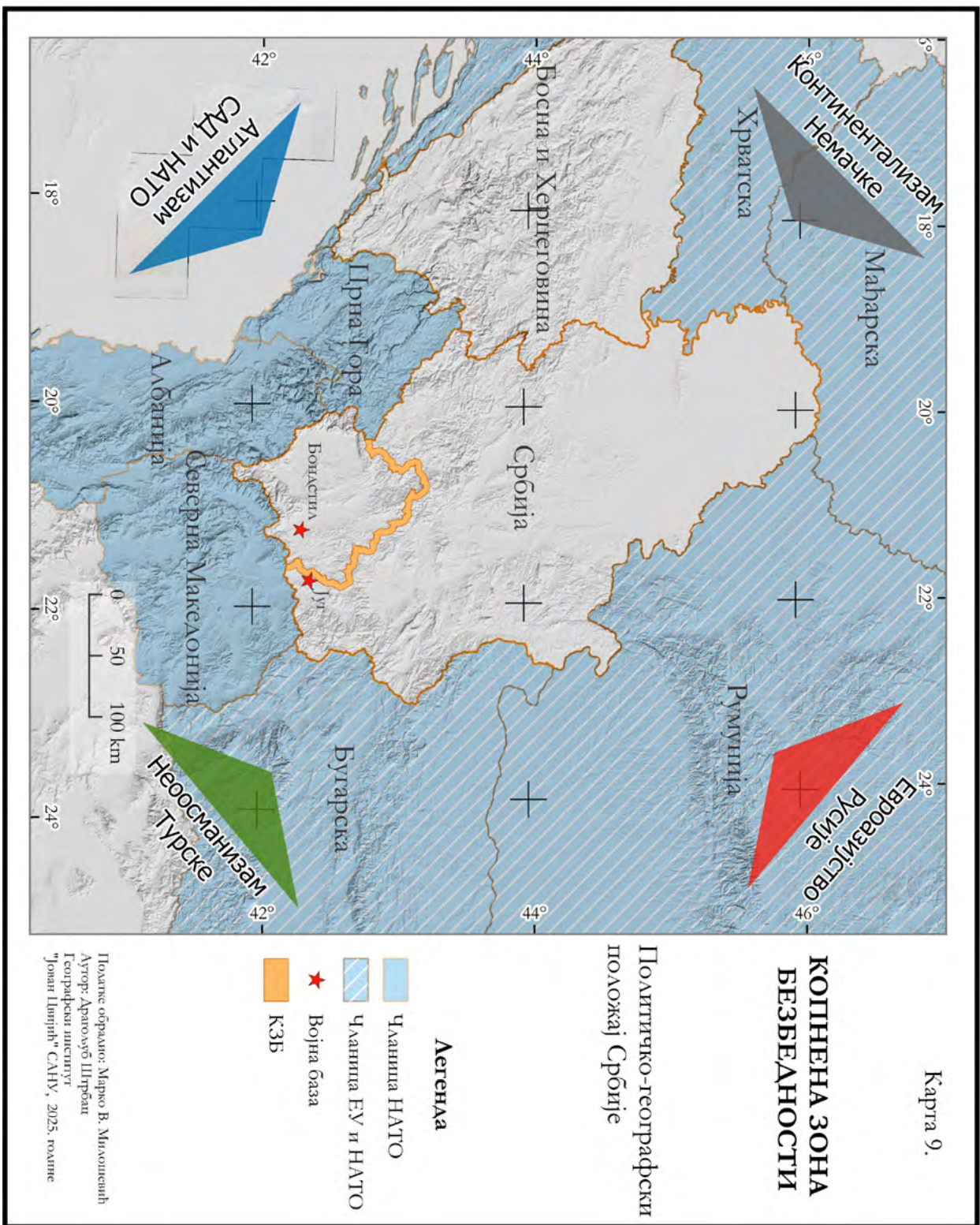
Исламски
верски објекти

Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- КЗБ (sensu lato)
- Цамија
- Изграђена пре 1999. године
- Изграђена после 1999. године

Податке обрадио: Марко В. Милошевић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

- Грчић, М. (2000а). *Полиитичка географија*. Географски факултет, Универзитет у Београду.
- Грчић, М. (2000б). Перцепција геополитичког положаја Србије између митова и реалности. *Гласник Географског друштва Републике Српске*, 5. 71–81.
- Грчић, М. (2001). Компоненте географског положаја Србије. *Зборник радова Географског факултета*, 49, 7–22.
- Грчић, М. (2005). Балкан као културни субконтинент Европе. *Гласник Српског географског друштва*, 85(1), 209–218. <https://doi.org/10.2298/GSGD0501209G>
- Грчић, М. (2008). Цвијићева перцепција географског положаја Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 88(2), 3–12. <https://doi.org/10.2298/GSGD0802003G>
- Давутоглу, А. (2014). *Стратејска дубина*. Службени гласник.
- Драгићевић, С., Степић, М., & Карић, И. (2008). *Природни ресурси и деградација површине оштинске Обреновац*. Јантар група.
- Дугин, А. (1997). *Основы геополитики: Геополитическое будущее России* [Foundations of geopolitics: The geopolitical future of Russia]. Арктогея.
- Закон о путевима, Службени гласник Републике Србије, бр. 41/2018, 95/2018 – др. закон и 92/2023 – др. закон. (2018/2023). <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-putevima.html>
- Лукић, Д. (2024). Величина, облик и границе Србије као битни чиниоци безбедносних изазова Републике Србије. *Политика националне безбедности*, 26, 69–82. <https://doi.org/10.5937/pnb26-48595>
- Милошевић, М. В. (2025). Географски положај Алексиначке котлине. У А. Милановић (ур.), *Алексиначка котлина кроз миленијуме: Археолошки, историјски и географски аспекти насељавања од неолита до средњег века* (стр. 19–24). Археолошки институт; Центар за културу и уметност „Алексинац“.
- Радовановић, В. (1953–54). Југославија - географски положај, унутрашње и спољашње везе. *Гласник Географског института САНУ*, 2–3.
- Развојна агенција Србије (2017). *Развијеност региона и јединица локалне самоуправе*. РАС. <https://ras.gov.rs/uploads/2017/09/mapa-uredba-sr-eng.pdf>
- РТВ. (2023). Влада помаже недовољно развијене општине, социјалне установе и угрожене, следе и слабовиде спортисте... (14. Децембар 2023). https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/vlada-pomaze-nedovoljno-razvijene-opstine-socijalne-ustanove-i-ugrozene-slepe-i-slabovide-sportiste..._1501868.html
- Симовић, М. (2017). *Корнана зона безбедности: пре и после оружаног сукоба*. Медија центар „Одбрана“.
- Станковић, С. (2005). *Језера Србије*. Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станковић, С. & Илић, Ј. (2005). Државне границе Републике Србије. У С. Стаменковић & М. Грчић (ур.), *Србија и савремени процеси у Европи и свету* (стр. 193–2004). Географски факултет Универзитета у Београду.
- Степић, М. (1990). *Просторно-функционални преображај насеља у оштини Обреновац* (магистарски рад). Географски факултет.
- Степић, М. (1999). *Косово и Метохија - политичко-географске и геополитичке перспективе*. Знамен.
- Секуловић, Д. (2006). Геостратешки положај геопросторне Врањско-бујановачке котлине. *Глобус* 31, 75–88

- Тадих, М. (2010). *Математичка географија Републике Србије*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Танасковић, Д. (2011). *Неоосманizam: Повратак Турске на Балкан*. Службени гласник.
- Трифуноски, Ј. (1951). Кумановско-Прешевска Црна Гора. *Српски етнографски зборник*, 62, 1–238.
- Цвијић, Ј. (1914). Географски и културни положај Србије. *Гласник Српској географској друштва*, 3(3–4), 1–23.
- Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије*. Хрватски штампарски завод.
- Талић, Ј., Милошевић, М.В., Гаудењ, Т., Штрбац, Д., & Миливојевић, М. (2012). Панонска низија као морфоструктурна јединица Србије. *Гласник Српској географској друштва*, 92(1), 47–70. <https://doi.org/10.2298/GSGD1201047C>
- Талић, Ј., Милошевић, М. В., Миливојевић, Т., & Гаудењ, Т. (2017). Рељеф Србије. У М. Радовановић (ур.), *Географија Србије* (стр. 23–92). Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

* * *

- Babić, M. (2018). Izazovi geopolitičkih koncepcija na Balkanu: slučaj Srbije. *Međunarodna politika*, 69(1169), 31–49. <https://medjunarodnapolitika.rs/wp-content/uploads/MO/2018/1169/MO-2018-1169-article-2.pdf>
- Ejupi, A. & Islami, H. (2025). Preševska dolina i Sjeverno Kosovo. Dva geopolitička i neuralgična čvorišta. *Geografski horizont*, 71(1), 57–68.
- Ejupi, A. & Stiperski, Z. (2018). The Geopolitical Background of the Preševo Valley Crisis. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 160, 225–240. <https://doi.org/10.1553/moegg160s225>
- Ejupi, A. & Ramadani, I. (2016). Regional differentiation and the geopolitical and transboundary position of the Presheva Valley. *Miscellanea geographica-Regional studies on development*, 20(4), 22–28. <https://doi.org/10.1515/mgrsd-2016-0024>.
- Haushofer, K. (1928). *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel.
- Milošević, M. V., Milivojević, M. & Čalić, J. (2010). Spontaneously abandoned settlements in Serbia, Part 1. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic"*, SASA, 60(2), 39–57. doi:10.2298/IJGI1002039M
- Milošević, M. V., Milivojević, M. & Čalić, J. (2011). *Spontaneously abandoned settlements in Serbia: Part 2. Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic"*, SASA, 61(2), 25–35. doi:10.2298/IJGI1102025M
- Spykman, N. J. (1944). *The geography of the peace*. Harcourt, Brace and Company.
- Voisin, N., O'Brien, J. G., Xu, W., Rose, D. J., & White, M. (2021). *Water Resource Opportunities at Lake Gazivode/Ujmani*. Pacific Northwest National Laboratory. <https://doi.org/10.2172/1783167>

ДЕМОГРАФСКА ТИШИНА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ

Власџа Кокоћковић Каназир¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; v.kokotovic@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Истраживање демографских процеса у Копненој зони безбедности (КЗБ-а) представља актуелно и недовољно истражену тему у домаћој литератури. У овом раду анализирани су популациони трендови од шездесетих година до данас обухватајући сва насеља (210) која припадају овом простору. Кроз компаративну анализу почев од Пописа 1961. године рад прати динамику укупног броја становника, компоненте природног кретања (живорођени, умрли, природни прираштај) као и кључне структурне показатеље са нагласком на етничку структуру која свакако изазива велику пажњу научне и стручне јавности. У фокусу рада су популациони процеси који су се одвијали на простору КЗБ-а, попут континуиране и интензивне депопулације, транзиције у фертилитету, сталне емиграције становништва са овог простора и трансформације етничког састава у контексту друштвено-политичких промена. Циљ рада је да се кроз просторно-временску анализу пружи допринос бољем разумевању демографских процеса у овом специфичном и геополитички осетљивом простору, чиме се отвара простор за релевантније и прецизније сагледавање изазова и могућности за будући развој пограничних општина.

Кључне речи: депопулација; демографске структуре; Копнена зона безбедности

DEMOGRAPHIC SILENCE IN THE GROUND SAFETY ZONE

Vlasta Kokotović Kanazir¹

¹Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The study of demographic processes in the Ground Safety Zone (GSZ) represents a relevant yet insufficiently explored topic in Serbian academic literature. This paper analyzes population trends from the 1960s to the present, covering all 211 settlements within this area. Through a comparative analysis starting with the 1961 Census, the paper examines changes in total population, components of natural movement (births, deaths, natural increase), and key structural indicators, with particular emphasis on the ethnic composition that continues to attract significant scholarly attention. The focus is on population processes such as continuous and intensive depopulation, fertility transition, ongoing emigration, and the transformation of ethnic structure within the context of socio-political change. The aim of the paper is to contribute, through spatial and temporal analysis, to a better understanding of demographic dynamics in this specific and geopolitically sensitive area, providing a basis for a more relevant and accurate assessment of challenges and opportunities for the future development of border municipalities.

Keywords: depopulation; demographic structures; Ground Safety Zone

1. УВОД

Током последње две деценије, Република Србија се суочава са неповољним демографским трендовима који се огледају у континуираном смањењу броја становника. Иако је овај негативан тренд присутан у свим деловима земље, регион Јужне и Источне Србије издваја се по најизраженијој депопулацији, што је последица истовременог деловања више фактора: негативан природни прираштај, убрзано старење становништва и интензивно исељавање (Ђурђевић & Арсеновић, 2015; Marchais, 2023). Оваква кретања утичу не само на бројност становништва већ и на социјално-економски капацитет региона, посебно у пограничним и руралним подручјима. Простор Копнене зоне безбедности (КЗБ), као геостратешки и друштвено осетљив регион, представља специфичну демографску целину унутар ширих процеса који погађају југ Србије. Иако у саставу КЗБ постоје и општине које показују одређену демографску виталност попут Прешева, Бујановца, Тутина и Новог Пазара, већина насеља овог подручја дели судбину ширег окружења: депопулација, социјална ерозија и пад економске активности. Привредна маргинализација, слабљене институционалних функција и све израженији одлив младог становништва у земље Западне Европе, додатно убрзавају негативне демографске трендове (Кокотовић и др., 2024).

Историјски развој овог простора карактеришу бурна друштвено-политичка дешавања, интензивна миграциона кретања и чести прекиди у демографском континуитету. Мултикултурални и вишенационални карактер КЗБ, уз присуство етничких група са различитим демографским обрасцима (посебно на територији АП Косово и Метохија), додатно усложњава анализу и разумевање демографских трендова. Према Пушки (1990), ратна дешавања последњих деценија довела су до значајног померања становништва, што је оставило трајне последице на локалну демографску структуру. Ипак, упркос значају овог простора, демографске карактеристике КЗБ остају недовољно истражене у научној и стручној литератури. Посебно је приметан недостатак систематских анализа који би објединиле утицај друштвено-политичких, економских и етнотемографских фактора на компоненте природног кретања, старосну структуру и миграционе обрасце. Додатне изазове представља ограничена доступност релевантних и званичних података, недовољна покривеност на мањим територијалним јединицама, као и дути временски интервали између пописа становништва.

Према Радушки (1995), становништво Србије одликује се високим степеном етничке разноликости што ову земљу сврстава међу демографски најдиференцираније просторе у Европи. Вишенационална структура представља резултат дуготрајних миграционих и популационих простора као и различитих модела понашања у домену фертилитета међу појединим етничким заједницама. Етничка слика Србије још од Другог светског рата била је подложна значајним променама, које су се одвијале под утицајем асимилације, склапање мешовитих бракова и промена у начину националног изјашњавања. Пораст удела одређених етничких група Албанаца и Бошњака а смањење удела Срба карактерише и простор КЗБ основна је одлика популационе динамике овог простора (Радовановић, 2004).

Циљ овог рада је да, полазећи од доступних података, резултата пописа становништва понуди свеобухватну интерпретацију савремених демографских процеса на простору КЗБ. Анализа је усмерена сагледавање трендова у укупној популацији, природном кретању, као и основних обележја старосне и етничке структуре са освртом на транзицију у домену фертилитета у ширем друштвено-политичком контексту у коме се ови процеси одвијају (Рашевић & Петровић, 1998). Како наглашава Брезник (1977), миграције и социјална мобилност значајно утичу на трансформацију фертилитета, посебно код младих радно способних појединаца који у новој средини мењају репродуктивне

обрасце. С обзиром на све наведено, проучавање демографских карактеристика простора КБЗ-а представља не само научну потребу, већ и основ за формулисање политика регионалног развоја, очувања становништва на овом простору.

2. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Истраживање се односи на простор Копнене зоне безбедности (види рад 1) коме припада 11 општина са укупно 210 насеља и део територије који припада АП Косово и Метохија са девет општина и укупно 232 насеља (тзв. Бафер зона). Анализирани временски период је од 1961. до 2022. године. Период 1991–2011. године делимично је изостављен је због непотпуног обухвата пре свега за општине Прешево и Бујановац, као и за територију АП Косово и Метохија. За ову територију анализа је обухватила период од 1961. године до 1981 (подаци Савезног завода за статистику) и 2024. године (подаци Агенције за статистику Косова*). Приликом анализе основних структуралних обележја важно је истаћи ограничења у погледу расположивости података под утицајем друштвено политичких околности у одређеним општинама (Бујановац, Прешево) током три деценије био је актуелан бојкот од стране Албанаца које не нису одазвали приликом пописивања. Сама анализа је обухватила и део територије тзв. Бафер зону која се налази на територији АП Косово и Метохија за који се такође не располаже адекватним подацима још од пописа 1981. године (види рад 5).

Овај рад ослања се на каузално истраживање демографских трендова одређених етничких група као и њихову флуктантност токо помстраних пописа становништва. Посебан нагласак ставља се на критичко преиспитивање поузданости и релевантности података о етничкој структури. Циљ методолошког приступа је да се прикажу и објасне узроци, услови који стоје иза промена у етничкој прерасподели становништва на простору КБЗ и да се укаже на потенцијалну неадекватност одређених података приликом доношења и спровођења јавних политика (Кнежевић, 2017).

2.1. Историјат пописа и ограничења у подацима

Пописна статистика прикупља податке о етничкој припадности кроз субјективно изјашњавање појединца¹ што доводи у питање објективност доступних података, посебно у етнички мешовитим срединама. У друштвено нестабилним временима кроз историју пописа присутна је злоупотреба статистичких података посебно у домену података о етничкој припадности, вероисповести и матерњем језику (Војковић, 2025). Према С. Радовановић (2002) у таквим околностима често је присутно „лицитирање“ са подацима у циљу доказивања теза о територијалним и националним правима. Осим промена код изјашњавања значајан фактор су и промене у методолошким приступима и класификацијама.

У попису 1961. се по први пут поступа према међународним препорукама УН којима је успостављена динамика пописа на десет година са препоруком да то буде година која се завршава на јединицу. У време спровођења Пописа 1981. године (1–15. априла) избиле су масовне демонстрације Албанаца на АП Косово и Метохија па је на том подручју попис одложен за пар недеља. (Радовановић и др., 1995). Према Војковић (2025) постоје тврдње да је попис 1981. године на подручју АП Косова и Метохије био пристрасан с обзиром да је био под потпуном контролом Покрајинског завода за статистику те да је број Албанаца увећан превођењем одређених етничких група (Роми, Турци, Горанци). У периоду између пописа 1981. и 1991. године Југославија је била суочена са дубоком политичком кризом (види рад 5). Од стране Савезног завода за статистику је у једном моменту покренуто и питање одлагања пописа али је ипак одлучено да попис буде регуларно спроведен.

¹ Принцип слободног изјашњавања загарантован је Уставом: према чл. 47 Устава Републике Србије лице није дужно да се изјасни о националној припадности (Војковић, 2025).

Пописом 1991. године прикупљање података је успешно спроведно осим на подручју АП Косово и Метохија и делу територије данашње Северне Македоније у општинама у којима је тада било већинско албанско становништво. Као главни недостатак овог пописа Радовановић (1995) наводи чињеницу да је већина становништва припадника албанске националности у АП Косово и Метохија одбила да учествује у попису. Слична ситуација забележена је и у општинама Прешево и Бујановац у Централној Србији данас региону Јужне и Источне Србије где су Албанци такође одбили да учествују у попису што је за ове општине карактеристично све до пописа 2022. године. Према мишљењу Савезног завода за статистику (Радовановић и др., 1995) главни разлог бојкота Албанаца у Северној Македонији био је чин солидарности са сународницима у АП Косово и Метохија. Према С. Радовановић (1995) овај попис у великој мери је обликовала пропаганда и политички циљеви. Савезни и Републички завод за статистику уложио је велики напор у циљу проналажења решења за превазилажење ситуације попут двојезичних пописница, по два пописивача у етнички мештовитим локалним јединицама и др. Ипак, већина становништва албанске националности на територији АП Косово и Метохија бојкотовала је попис. Класификација народности у попису 1991. проширена је на модалитете: Буњевци, Египћани, Шокци.

Наредни Попис 2002. године у Србији реализован је на територији централне Србије и АП Војводина и издваја се у односу на претходне пописе по промени дефиниције сталног становништва у складу са међународним препорукама. Класификацији народности у попису 2002. придодати су модалитети Ашкалије, Бошњаци, Горанци и Цинцари (Радушки, 2003). Такође, Попис 2011. године такође не садржи податке за АП Косово и Метохија као ни за општине Бујановац и Прешево у којима је смањен обухват јединица услед бојкота од стране албанске националне заједнице. Резултати последњег пописа 2022. године такође не садрже податке о становништву са територије АП Косово и Метохија али је овим пописом обухваћено становништво из општина Бујановац и Прешево. Политичка и шири јавност у време пописа увек покажу велико интересовање и осетљивост по питању националног пребројавања, док је етничко питање често предмет политизације, а сами резултати последица друштвених и политичких прилика у земљи (Кнежевић, 2017).

3. ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ПРОСТОРНИ ДИСПАРИТЕТИ НА ПОДРУЧЈУ КЗБ

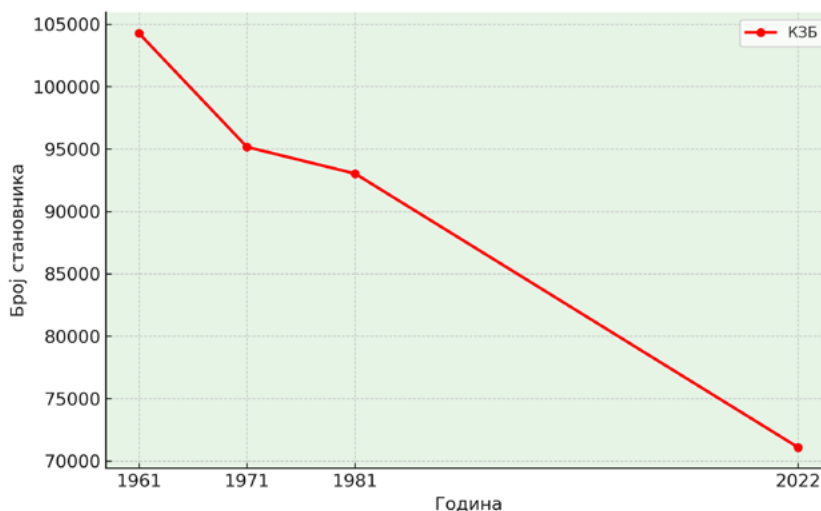
3.1. Динамика укуйној броја сџановника у љериоду 1961–2022. љогине

Приликом анализе података о броју становника односно популационој динамици важно је узети у обзир методолошке промене које су настале током времена (пример: увођење раније поменутог „концепта уобичајеног становништва“, додавање нових модалитета и др.). На популациону динамику поред компоненти природног кретања у великој мери утичу и миграције о којима су подаци веома оскудни, посебно када је у питању исељавање становништва ван граница наше земље (Рашевић & Пенев, 2009).

Депопулација представља једну од основних особености простора КЗБ што се односи и на Регион Јужне и Источне Србије али и на Републику Србију у целини. На подручју КЗБ према последњим расположивим подацима (попис 2022.) живело је 71.088 становника, у односу на почетак посматраног периода број становника смањено се за 32% (33.187). Иако је смањење становништва на овом простору континуирано процес и дугорочан, током посматраног периода најинтензивнији пад забележен је у периоду 1981–2022, што је очекивано због велике временске дистанце и инензивних дешавања. Посматрано на нивоу општина, можемо издвојити две групе: оне чија насеља региструју смањење броја становника већ на почетку посматраног периода (1961/1971.) и оне која су закључно са последњим пописом (2022.) изгубиле више од половине своје популације. Са друге стране, издвајају

се општине са већински албанском и бошњачким становништвом које су током посматраног периода оствариле прво пораст, а током последњег међупописног периода значајно мањи пад броја становника. Другу групу општина чине оне у којима живи становништво албанске и бошњачке националности и у којима је процес депопулације касније отпочео, а код неких је и даље присутан пораст (Бујановац и Прешево). Уколико погледамо укупан број насеља важно је истаћи да се код општина са израженом депопулацијом углавном ради о насељима мале популационе величине (види рад 6) у којима су негативни демографски трендови још више наглашени.

Ако погледамо простор КЗБ у целини (графикон 1), број становника на почетку посматраног периода износи је 104.275, а према последњем попису (2022) 71.044 што је смањење за 32%. Анализа кретања броја становника изражених кроз индекс промене (табела 1) током четири пописа (1961–2022) указује на дубоко укоренење и територијално неједначене демографске процесе на простору КЗБ. На почетку посматраног периода у већини општина присутна је стабилност или благи пад броја становника насупрот томе период 1981. до 2022. године у готово свим општинама изузев Бујановца и Прешева суочио се са интензивном депопулацијом.

Графикон 1. Кретање броја становника на подручју КЗБ (1961–2022).

На почетку посматраног периода (1961–1981) у свим општинама (осим Бујановца и Прешева) регистровано је смањење укупног броја становника, а као главни узрок издваја се низак природни прираштај и исељавање становништва са ових простора у веће градске центре (Дробњаковић & Кокотовић Каназир, 2025). У том периоду поједине општине су изгубиле и до 30% своје популације. Бујановац и Прешево представљају две популационо највеће општине са својим припадајућим насељима, поред тога једино је насеље Прешево (центар општине) у склопу КЗБ-а што је такође важан фактор у односу на друге општине ако знамо да су у овом периоду посебно биле изражене миграције на релацији село-град. Општине које у овом периоду остварују пораст укупне популације насељене су претежно становницима албанске националности које карактеришу повољне демографске компоненте попут виших стопа рађања, ниже стопе смртности, високи удели младог становништва. За поменуте општине све до пописа 2022. године се није располагало подацима на основу којих се могао пратити тренд кретања укупне популације али и структурних компоненти. Подаци последњег пописа у традиционално депопулационим општинама и даље упућују на смањење броја становника

(Табела 1). Највеће смањење укупног броја становника је у општинама Брус (77%), Куршумлија и Лесковац (око 93%), Медвеђа (85%).

Табела 1. Индекс промене броја становника, КЗБ и Бафер зоне, 1961–2022.

Општина (КЗБ)	1961–1971	1971–1981	1981–2022(24)	1961–2022(24)*
Брус	92	85	29	23
Бујановац	106	106	91	103
Врање	87	84	52	37
Куршумлија	72	63	19	8
Лесковац	80	59	15	7
Медвеђа	83	81	22	15
Нови Пазар	94	91	101	87
Прешево	115	116	103	137
Рашка	89	81	29	29
Тутин	91	80	83	60
Општина (бафер)	1961–1971	1971–1981	1981–2022(24)	1961–2022(24) ²
Витина	114	123	29	41
Ѓилилане	112	103	56	65
Звечан	82	51	0	0
Зубин Поток	86	64	0	0
Исток	122	120	81	118
Косовска Каменица	106	96	38	39
Лепосавић	90	83	16	12
Подујево	118	127	94	141
Приштина	100	85	10	8

Напомена: Републички завод за статистику, 1981, 2022; *Агенција за статистику Косова (АСК), 2024.

У току посматраног периода 1961–2022. године дошло је до интензивног смањења броја становника у готово свим насељима које припадају КЗБ простору укључујући и Бафер зону. Дрastiчан пад забележен је у периоду након осамдесетих година када свега 8% насеља бележи пораст. У периоду 1961–1981. године (карта 10) просечна вредност индекса промена (И) износи 84,4 што указује на смањење за око 15% на читавом подручју. У 74% насеља регистровано је смањење броја становника најпре захваљујући ниским репродуктивним нормама, а потом и интензивном исељавању становништва са ових подручја у веће урбане средине. У 116 насеља регистрован је пораст броја становника што је 26% од укупног броја. Уколико посматрамо период 1981–2022. године просечна вредност индекса износи (И:38,5) што указује на просечан пад од 60% што је за 40% више у односу на ранији посматрани период (1961–1981). У чак 406 насеља регистровано је смањење броја становника што је за 18% више насеља у односу на претходни период.

У периоду 1981–2022. године (карта 11) највеће смањење забележено је у насељима у општинама Лесковац (И:15), Куршумлија (И:19), Лепосавић (И:16). Ови резултати указују на тенденцију пражњења руралних насеља посебно ако знамо и чињеницу да су то популационо мала насеља (100 становника). Општине које су у овом периоду забележиле стагнацију или пораст броја

² За потребе анализе трендова у општинама припадајућим Бафер зони коришћени су последњи расположиви подаци Агенције за статистику Косова (2024).

становника су: Прешево (И:103), Нови Пазар (И:101). Пораст је присутан управо у насељима општина у којима живе већински Албанци и Бошњаци који и даље задржавају више стопе рађања (Рашевић, 2004). Кумулативни индекс 1961–2022. године додатно потврђује дугорочне демографске трендове посебно у насељима општина Прешево (137) и Подујево (141) које показују континуиран пораст броја становника, док је у другим насељима на простору КЗБ забележено смањење негде и више од 70%. Динамика кретања броја становника подручја КЗБ указује на интензивну депопулацију, а као главни чиниоци издвајају се недовољно рађање, емиграција и етничка прерасподела становништва, што овај простор сврстава међу демографски најугроженије на подручју Србије и ширег региона (Маринковић, 2025).

Као што је раније поменуто у специфичним околностима која су се одвијала на простору АП Косово и Метохија у Бафер зони тешко је било испратити динамику кретања броја становника, као и структуралне промене које су се одвиле. Савезни завод располаже са подацима закључно са пописом 1981. године, а као једини репер за успостављање неке адекватније слике промена које су уследиле јесте попис 2024. године (Агенција за статистику Косова*). Исељавање становништва са овог простора условило је у појединим општинама велики пад популације који је било тешко надоместити насељавањем албанске популације. Општине које имају најниже вредности индекса промене (табела 1) јесу управо оне у којима је до 1981. године живео значајан удео Срба (Звечан, Зубин Поток, Лепосавић). Ограничење у праћењу јесте и чињеница да се значајан део Срба из ових општина није одазвао у последњем попису који је спроведен 2024. године.

Несјанак или ођйор? Демографски процеси унутар КЗБ простора карактеришу се дуготрајним и континуираним трендом смањења броја становника који је присутан више од шест деценија. Овај пад није само квантитативни индикатор демографског слабљења, већ указује на дубље структуралне трансформације као што су интензивна депопулација руралних подручја, миграциони токови ка урбаним срединама, као и трајан одлив младог и репродуктивно способног становништва. Копнена зона безбедности се у том смислу профилише као простор „демографског мировања“ у ком преовлађују разрушене и старије заједнице, док економски и безбедносни фактори додатно убрзавају процес демографског пражњења.

Ипак у појединим општинама, нарочито у оним етнички хетерогеним приметан је извесан степен демографске отпорности. Отпор се огледа у нешто повољнијим компонентама као што су више стопе фертилитета и присуству социјалне кохезије који барем делимично успоравају негативне демографске трендове. Популациона динамика кретања броја становника на простору КЗБ указује на унапредовалу фазу демографског урушавања који прелази демографске оквири и утиче на домен економске, просторне и друштвене одрживости овог простора.

3.2. Комйоненте йрйродној крейјања сйановнишйтва

Компоненте природног прираштаја (фертилитет и морталитет) имали су кључну улогу у обликовању демографске слике простора КЗБ. Током последње деценије, уочљив је конзистентан тренд опадања стопа рађања и то у готово свим општинама без обзира на доминантну етничку структуру становништва. Веће стопе традиционално су биле повезане са просторима на којима живе Албанци, Муслимани и Бошњаци. Ипак, подаци у периоду 2011. до 2023. године указују на наглашено снижавање наталитета у овим срединама, што упућује на то да је процес транзиције у фертилитету унутар ових популација протекао знатно интензивније у односу на остатак земље.

Подаци о апсолутном броју живорођених (табела 2) потврђују овај тренд кроз значајно ниже вредности у односу на почетак посматраног периода (1963). Овакви демографски процеси се могу

посматрати у светлу ширег концепта демографске транзиције, која подразумева прелазак из високих у ниске стопе рађања и смртности услед економских, културних и социјалних промена (Радовановић и др., 1995).

Табела 2. Апсолутни природни прираштај и стопа укупног фертилитета, 1963 и 2022. године

Општина	Апсолутни природни прираштај (1963)	Апсолутни природни прираштај (2022)	Стопа укупног фертилитета (2024)
Брус	75,3	–31	1,7
Бујановац	354	–7	1
Нови Пазар	193	–25	2
Рашка	21	–43	1,7
Тутин	143	29	2
Медвеђа	230	–34	0,8
Лесковац	21	–5	1,7
Лебане	11	–3	1,6
Врање	80	–47	1,6
Куршумлија	85	–41	2,1
Прешево	588	125	0,9

Напомена: Републички завод за статистику, Демографска статистика, 1963–2023; *непотпуни подаци за насеља у општини Тутин

Анализа података о природном кретању у општинама на простору КЗБ указује на изражену демографску стагнацију и готово универзални негативан природни прираштај. У периоду од 1963. до 2022. године у свим посматраним општинама број живорођених се смањио, а број умрлих остао стабилан или је бележио пораст што је један од основних узрока смањења становништва. Највиши апсолутни природни прираштај бележе општине Куршумлија (–41), Врање (–47), Рашка (–43) у којима је евидентно узнапредовао процес демографског старења, а виталитет ових општина је значајно ослабљен (табела 2). Заједничко за ова насеља је да су скоро сва руралног типа ниске економске развијености, ограничене приступачности и доступности услуга (Дробњаковић & Кокотовић Каназир, 2025). Процес депопулације додатно је убрзало исељавање становништва са ових простора, посебно младог, репродуктивно способног (Кокотовић Каназир, 2016).

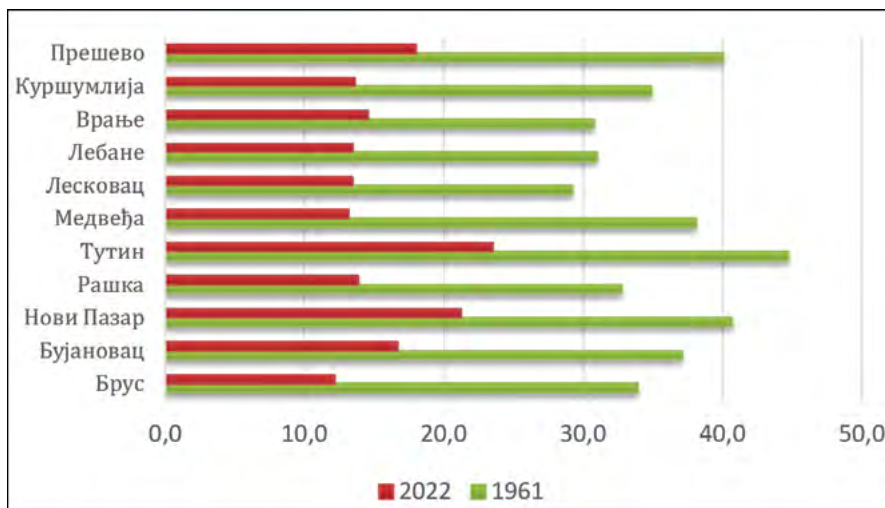
Иако су општине Бујановац, Прешево, Нови Пазар и Тутин у којима живе већински Албанци, Муслимани и Бошњаци, до недавно имали позитиван природни прираштај, последњи подаци (2022) указују на тренд опадања фертилитета у овим демографски виталнијим срединама. Једино је општина Прешево задржала позитиван природни прираштај са 125 више живорођених него умрлих (табела 2). Ако погледамо стопу укупног фертилитета, општина Тутин се издваја са вредношћу 2,5 која је значајно већа од просека за простор КЗБ. Оно што такође изазива пажњу јесу ниске стопе фертилитета у Бујановцу и Прешеву за које немамо адекватно објашњење. Поставља се питање да ли је реч о непотпуном обухвату женске популације или неким другим факторима и околностима? Посматрано на нивоу целог КЗБ простора, укупан број живорођених (1963) износио је 2,705 а према последњим расположивим подацима (2023) свега 808 у 210 насеља. Да је овај простор већ изгубио свој виталитет потврђује и податак да у 125 насеља није било живорођења, а у још 28 насеља родило се по једно дете. Највише живорођених је у Прешеву (375), Великом Трновцу у Бујановцу (80) и Ораовици у Прешеву (46).

Природни прираштај у сенци транзиције. Природно кретање становништва последњих деценија суочава се са постепеним гашењем виталних демографских функција. Некадашња „жива периферија“ високог наталитета постала је зона ниског фертилитета, негативног природног прираштаја и великих генерацијских празнина. Иако су општине у којима већински живе Албанци и Бошњаци донедавно представљали „демографске изузетке“, последњи подаци указују на њихово постепено приближавање моделу ниског рађања који је карактеристичан за остатак Србије. Природни прираштај некада је био ослонац популационог раста на овом простору, а данас је један од најјаснијих показатеља демографске тишине и нестајања становништва на овом подручју.

3.3. Процес демографског старења на простору Койнене зоне безбедности

Промене у старосној структури становништва на простору КЗБ током последње две деценије недвосмислено указују на интензивно старење популације које се огледа у смањењу контингента младих и истовременом повећању удела старијих лица. Овај процес представља директну последицу вишедеценијског опадања стопа фертилитета чак и у демографски млађим општинама као што су Прешево, Бујановац, Нови Пазар и Тутин (Маринковић & Гаљак, 2025). Анализа старосне структуре потврђује тесну везу између демографских структура и општих трендова демографске динамике. Продубљивање процеса старења у све шири просторни обухват, уз значајно смањење удела младих, представља типичан исход транзиције у рађању, који је у све већој мери присутан и у демографски виталнијим општинама (Кокотовић и др., 2024).

На почетку посматраног периода (1961) удео младих (0–14 г.) износио је 35,7%. Највиши удео младог контингента забележен је у Тутину (44%), Новом Пазару (40,7%) и Прешеву (40%) што је одражавало демографску виталност ових општина (графикон 2). Насупрот томе, најнижи удео младих евидентиран је у општинама Лесковац (29%) и Врање (30,7%). Према подацима пописа 2022. године, укупан контингент младих смањен је за 16%, што указује на изражен демографски заокрет. Смањење је регистровано у свим општинама на простору КЗБ, а посебно је изражено у Медвеђи, Пршеву, Рашкој и Куршумлији. Ове промене упућују на структурну деформацију која прати смањење наталитета, продубљивање процеса демографског старења.

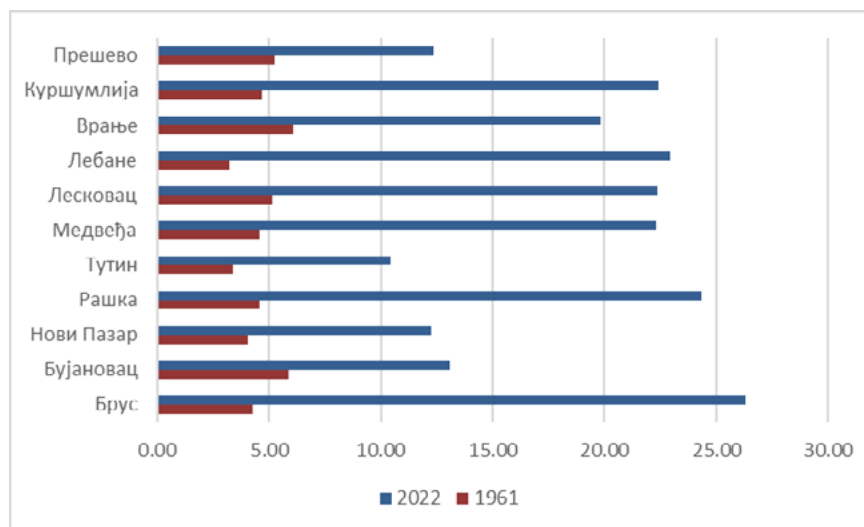

Графикон 2. Удео младих (0–14 г.) на простору КЗБ (1961–2022).

Напомена: Savezni zavod za statistiku, 1965; Републички завод за статистику, 2023а.

Демографски притисак који је постојао у појединим подручјима традиционално високог наталитета током касних шездесетих и раних седамдесетих година 20. века, био је резултат наглог повећања контингента младог становништва у условима ограничених економских и инфраструктурних капацитета. Како је реч о претежно руралним просторима, локалне привредне структуре нису биле у стању да обезбеде адекватну запосленост и животне услове за растућу популацију младих. Овај структурални дисбаланс условио је интензивна исељавања ка већим урбаним центрима што је довело до постепеног напуштања ових простора.

Дугорочне последице оваквих миграционих образаца огледају се у данашњој старосној структури већине насеља на простору КЗБ. Високи удели старог становништва представљају доминантно обележје овог региона (графикон 3). Поређењем са подацима из 1961. године када је удео старијих од 65 година износио 4,6%, уочава се вишеструко повећање које према подацима последњег пописа износи 18,6%, што је и даље мање у односу на републички просек. Овакав проценат је пре свега резултат нижих вредности у општинама у којима живе претежно Албанци и Бошњаци попут Тутина, Новог Пазара, Прешева, Бујановца где је процес старења донекле успорен услед доскорашњих високих стопа фертилитета.

Графикон 3. Удео становништва старог 65 и више на простору КЗБ (1961–2022).

Напомена: Savezni zavod za statistiku, 1965; Републички завод за статистику, 2023а.

Према коефицијенту зависности старијих још увек је доминација младог становништва присутна у насељима општина Бујановац, Нови Пазар, Прешево и Тутин. Оно што је важно истаћи да управо у овим насељима је процес старења веома интензиван. Чињеница да је све мањи обим „младог“ контингента као последица нижих стопа рађања и да се ради претежно о руралном типу насеља за очекивати је да ће кроз одређен временски период овај баланс бити нарушен у корист повећања удела старијих лица.

Генерациски заокреп – ѿросћор сћаријих. Промене у старосној структури становништва на простору КЗБ сведоче о дубокој демографској трансформацији и постепеном преласку из некада „младог југа“ Србије у зону демографског старења. Удео младих опада док се број и удео старијег становништва континуирано повећава што је значајно ограничење за демографски развој. Иако се

овај простор и даље издваја са повољнијом старосном структуром, посебно у општинама Тутин, Прешево и Нови Пазар, новији подаци указују на њихово приближавање моделу демографског старења какав је у земљи и региону. На основу свега наведеног може се закључити да је старосна структура један од најпоузданијих показатеља дубине и интензитета демографских промена.

3.3. Трансформација у погледу етничке структуре становништва

На промене у етничкој структури и просторној дистрибуцији становника по одређеним етничким групама делује више фактора. Значајан део промена условљен је демографским али и општим друштвено-политичким условима у земљи. Од демографских фактора највише су изражене разлике у репродуктивном понашању појединих етничких група поред тога за поједине етничке групе, посебно у новије време и миграције имају важну улогу поготово вишедеценијско исељавање. Током пописа почев од шездесетих година до данас сведочимо промена и приликом изјашњавања о припадности одређеној етничкој групи. Национално питање увек је уочи пописа тема јавних дискурса, поларизације, позива на „бојкот“. У овом раду неће бити детаљније анализе и тумачења чиниоца који су утицали на промене у изјашњавању код појединих етничких група (Црногорци – Медвеђа), већ ће пажња бити усмерена на констатовање насталих промена током посматраног периода.

На промене у етничкој структури подручја КЗБ у великој мери утицали су значајне разлике у нивоу рађања (Радушки, 2007), високе стопе рађања код Албанаца и Муслимана, касније Бошњака и ниске стопе код Срба и Црногораца. Промене приликом изјашњавања су такође кроз пописе утицале на то да се одређене етничке групе појављују у мањем или већем проценту и на крају бојкот одређених група посебно изражен од деведесетих година до данас. Демографска слика овог простора одликује се хетерогеношћу управо због различитих карактеристика етничких група. Са једне стране имамо општине које се суочавају са деценијском депопулацијом, старењем и исељавањем у којима је доминантно српско становништво а са друге стране општине које одликују повољни демографски трендови у којима су у већини Албанци и Бошњаци. Најзаступљенија етничка група на простору КЗБ поред Срба су Албанци најзаступљенији у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа. Демографска слика овог простора у погледу етничке структуре јасно показује дугорочан процес етнодемографске трансформације, наглог пада броја Срба и пораста броја Албанаца уз стабилан али умерен пораст броја Муслимана/Бошњака (табела 3).

Табела 3. Етничка структура простора КЗБ према пописима 1961–2022. године.

	1961		1981		2022	
КЗБ укупно	104,275	100	93,025	100	71,044	100
Срби	56,514	54,2	33,558	36	14,829	20,8
Албанци	34,799	33,3	48,179	51,8	46,450	65,3
Муслимани	5,908	5,6	7,525	8		
Бошњаци	/	/	/	/	7,358	10,3
Црногорци	1,846	1,8	2,313	2,5	29	0,04

Напомена: Savezni zavod za statistiku, 1991, 1994; Републички завод за статистику, 2023б.

Почетком посматраног периода (1961), Срби су на простору КЗБ чинили већину са 54,2%, потом Албанци са 33,3% и остали (карта 12). Албанци су већина у општини Бујановац (82,65), Прешеву (76,2%), а Муслимани већина у Тутину (62%). Попис 1981. године региструје смањење укупне популације за 11%. Уколико посматрамо према етничким групама смањење је једино забележено код Срба (40%). Пад броја становника код Срба и повећање броја Албанаца (38%) доприноси томе да Албанци на овом простору постају већинска популација. Посматрано на нивоу локалних јединица у општинама

Бујановац и Прешево и Медвеђа значајно се повећао удео становника албанске националности (Табела 3.). Након дугог временског периода све до пописа 2022. године популациона динамика је настављена са трендом смањења укупног становништва за 24%. Удео Срба се смањио за више од 50% (карта 13), удео Албанаца повећао за 4%. Методолошке промене које су настале у попису 2002. године а односе се на укупно становништво утицале су на укупан број свих етничких група, посебно Албанаца који су традиционално у великом броју на раду и боравку у иностранству у земљама Западне Европе.

Табела 4. Етничка структура Бафер зоне³ према пописима 1961–2022. године

	1961		1981		2024	
Бафер зона	119,174	100	138,805	100	85,021	100
Срби	36,163	30,3	23,463	16,9	3,386	4
Албанци	75,030	62,9	109,110	78,6	80,715	94,9
Муслимани	741	0,6	922	0,6	...	...
Бошњаци	...	...	...	...	128	0,1
Црногорци	2,414	2	971	0,7	...	...
Хрвати	1,227	1	2,071	1,5	...	...

Напомена: Savezni zavod za statistiku, 1991, 1994; Kosovo Agency of Statistics, 2024.

На простору Бафер зоне општина са територије АП Косово и Метохија број становника смањио се за 29% у односу на почетак посматраног периода (1961). Албанци су на овом простору били већина (1961) са 62,9% и тај удео је континуирано растао до пописа 2024. године када њихов удео износи 94,9%⁴. Срби су 1961. чинили 30,3% укупне популације а данас их је на овом простору свега 4% (табела 4). Овај простор је током више деценија био под утицајем разних друштвених и политичких дешавања који су имали директан утицај на формирање демографске слике становништва каква је она данас. Последњи расположиви подаци Савезног завода за статистику доступни су закључно са пописом из 1981. године након тога се не располаже свеобухватним подацима о броју и структурним обележјима становништва.

Поред анализе укупног броја становника према одређеним етничким групама током посматраног периода од посебног је значаја трансформација одређених модалитета на нивоу општина (Табела 5). На простору КБЗ-а Срби су до данас већина у општинама Брус, Врање, Куршумлија, Рашка, Лесковац, Лебане и Медвеђа. Албанци чине већину у две општине: Бујановац и Прешево а Бошњаци у општинама Нови Пазар и Тугин.

Табела 5. Етничке групе у појединим општинама у насељима КЗБ простора (1961–2022) (у %)

Општина	1961		1981		2022	
	Срби	Албанци	Срби	Албанци	Срби	Албанци
Бујановац	13,7	82,0	7,9	91,0	5,2	93,0
Медвеђа	73,0	25,0	39,0	42,3	72	18,0
Прешево	15,6	76,2	6,7	90,6	2,6	95,4
	Срби	Муслимани	Срби	Муслимани	Срби	Бошњаци
Нови Пазар	77,8	12,0	64,2	31,0	50,0	37,3
Тугин	10,0	62,7	9,4	89,8	1,8	95,0

Напомена: Savezni zavod za statistiku, 1991, 1994; Републички завод за статистику, 2023б.

³ Са стране АП Косово и Метохија на административну линију наslaњају се општине Ѓџилане (23 насеља), Витина (7), Косовска Каменица (48), Приштина (8), Подујево (49), Лепосавић (49), Звечан (4), Зубин Потока (32) и Исток (12).

Анализирани простор на територији АП Косово и Метохија обухвата 232 насеља укупне површине 2,069 km².

⁴ Подаци за простор Бафер зоне за 2024. годину преузети су од стране Агенције за статистику Косова.

4. ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ ОПШТИНА НА ПРОСТОРУ КЗБ

У циљу свеобухватног сагледавања демографских процеса на простору КЗБ-а, спроведена је израда демографског профила општина са припадајућим насељима која се у целини или делимично налазе унутар овог територијалног обухвата. Креирање профила засновано је на упоредној анализи кључних демографских показатеља – укупан број становника, природног прираштаја, старосне и етничке структуре са циљем да се идентификују специфичности сваке општине у оквиру заједничког геопросторног и демографског контекста. Овакав приступ омогућава препознавање просторних разлика унутар саме зоне КЗБ-а као и идентификацију општина у којима су одређени демографски процеси најизраженији. Истовремено могуће је издвајање општина које имају повољније демографске одлике и које су до данас задржале одређену демографску виталност. Израда профила општина представља значајан допринос који омогућава интегрално тумачење квантитативних показатеља и пружа основу за дефинисање циљаних мера популационе и развојне политике унутар КЗБ зоне.

Брус: Простору КЗБ припада 19 насеља са територије општине Брус. На почетку посматраног периода према попису 1961. године забележено је укупно 4.418 становника. У свим насељима је у том периоду 100% припадника српске националности. У периоду између 1961–1971. године број становника смањио се за 7%, а у пет насеља је регистрован пораст броја становника у просеку до 10%. Смањење броја становника настављено је и у наредним пописима, према попису 1981. године број становника смањио се за 15%, а у четири насеља је забележен пораст. Према последњем попису из 2022. године у насељима КЗБ која административно припадају општини Брус забележено је 1.010 становника у свега два насеља број становника је изнад 100 становника (Крива Река и Брђани). Број становника у односу на попис 2011. године смањио се за 440 што указује на смањење интезитета депопулације што је последица већ испражњеног „резервоара“ и можемо рећи да је реч о демографски девастираним насељима. Током читавог посматраног периода није било промена у погледу етничког састава становништва, Срби су већина и данас са 96%.

Скица 1 и 2. Преглед основних демографских индикатора за општине Брус и Бујановац, 2022.

Бујановац: Подручју КЗБ припада 22 насеља у којима је на почетку посматраног периода (1961) било 19.021 становника. Према етничкој припадности 1961. године забележено је 18,7% Срба (насеља Грамада, Лопардинце, Мали Трновац и Осларе), 27,4% Муслимана (насеље Врбан) и 78% Албанаца. У попису 1971. године није регистровано припадника муслимаске националности, задржао се удео Срба (18,2%), удео Албанаца повећао се за 2% (80%). Број становника се повећао за

6%, а највеће повећање забележено је у насељу Мали Трновац (70%), Чар (20%). Попис 1981. године региструје даљи пораст становништва насеља ове општине (за око 6%). У овим насељима је дошло до трансфера у погледу етничке структуре. Број Срба се смањио на 16% у односу на 18% (1971) и Срби су већина у три насеља (Грамада, Доње Ново Село, Лопардинце). Удео Албанаца се повећао за 3%. Након пописа 1981. године наредни пописи не доносе информације о броју и структурама становништва у овим насељима услед бојкота Албанаца. Последње расположиве податке доноси Попис 2022. године, број становника се увећао за 5%. Удео Срба је 15% и они су већина у до сада три поменута насеља. Удео Албанаца задржао износи 93%.

Врање: Број насеља који административно припадају општини Врање, а улазе у простор КЗБ је 15 и на почетку помастраног периода (1961) забележено је 8.583 становника. Најзаступљенија етничка група су Срби (92,8%). Током посматраног периода забележено је смањење броја становника а у односу на почетак посматраног периода (1961) до 2022. године за око 70%. У овој општини сва насеља су још шездесетих година регистровала смањење становништва. Значајније трансформације у погледу етничког састава нису забележене, Срби су већина са уделом од 94% и у попису 2022. године.

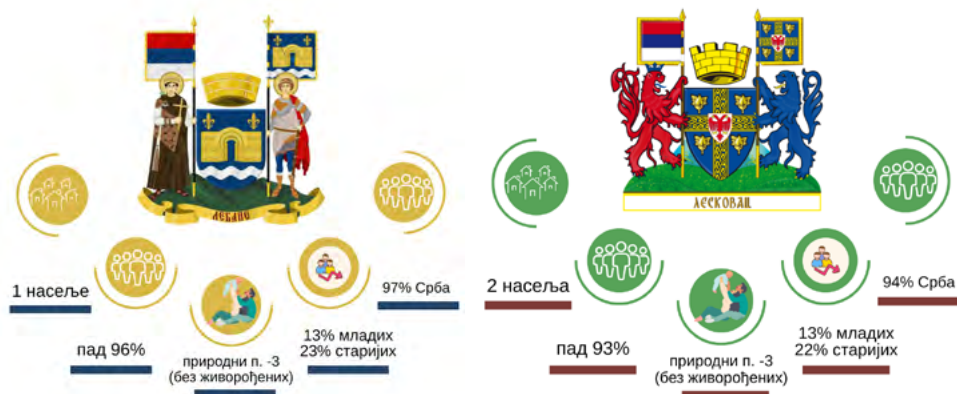

Скица 3 и 4. Преглед основних демографских индикатора за општине Врање и Куршумлија, 2022.

Куршумлија: У 37 насеља у попису 1961. године забележено је 13.228 становника. Још у првом међупописном периоду у овим насељима забележено је смањење од 30%, док је пописом 2022. године у односу на почетни период вредност индекса промене 9 (броја становника смањио се са 12.789 на 1.078). У демографском смислу, насеља ове општине доживела су свој демографски крах најпре захваљујући нарушеној старосној структури, а потом и ниском репродуктивном потенцијалу. Иако популационо мале величине, већина ових насеља спада у групу „угрожених“ са тенденцијом да нека од њих остану без својих становника до наредног пописа. На почетку посматраног периода Срби су чинили већину са 83,5%, затим Црногорци са 16%. Попис 1971. године доноси смањење удела популације Срба на 76,3% док је удео Црногораца порастао на 23%. Последњи попис (2022) региструје највећи удео Срба са 86%, значајно је истаћи и 7% из категорије „непознати“ који су најзаступљенији у најмањим насељима са свега неколико становника.

Лебане: Општина Лебане заступљена је са једним насељем (Липовица) које по попису из 2022. има 36 становника и у којој у највећем проценту живе Срби (97%). У посматраном периоду број становника у овом насељу смањио се 903 становника (1961) на 36 (2022). Депопулација је у овом насељу наступила још у периоду 1961–1971. године када је ово насеље изгубило скоро половину свог становништва.

Лесковац: Заступљен са два насеља (Оруглица, Равни Дел). На почетку посматраног периода у ова два насеља забележено је 1.131 становника, док је данас у ова два насеља свега 80 становника. Током посматраног периода у оба насеља је већински српско становништво (97%).

Скица 5 и 6. Преглед основних демографских индикатора за општине Лебанац и Лесковац, 2022.

Медвеђа: У 24 насеља на почетку посматраног периода живело је 11.450 становника, а према последњем попису 2022. године живело је 1.680 становника што је за 85% мање. Депопулација је изражена током посматраног периода при чему је најинтензивнији пад у периоду 1981–2022. године. Срби су у попису 1961. године чинили већину са 73%, Албанци са 25% (Грбавце и Свирце са 99%). Већ у попису 1981. године удео Срба се смањивао на 39%, удео Албанаца повећао се на 42,3%, а удео Црногораца износио је 27,5% у односу на попис 1961. године када је било мање од 1%. Попис 2002. године доноси промене у расподели становништва према етничком саставу те је удео Срба износио 63,7%, удео Црногораца смањивао се за дуполо (11,2% а удео Албанаца порастао је за 3% (18%). Смањење удела ове популације забележено је у попису у 2011. године на 10% у корист повећања оних који се нису изјаснили (7%). Према последњем попису 2022. године забележен је највећи удео Срба 72%, удео Албанаца 18%, а удео Црногораца 1,7%. И у овом попису забележен удео лица која се нису изјаснила по питању националне припадности, у насељу Свирце 43%. Од укупно 24 насеља свега четири насеља имају више од 100 становника на основу чега можемо констатовати да је реч о демографски „угроженим“ насељима, чак њих 14 има испод 50 становника.

Скица 7 и 8. Преглед основних демографских индикатора за општине Медвеђа и Нови Пазар, 2022.

Нови Пазар: Из општине Нови Пазар 32 насеља припада простору КЗБ. На почетку посматраног периода (1961) регистровано је 9.960 становника. У већини ових насеља број становника се током посматраног периода смањивао са мањим интезитетом него што је то случај у насељима других општина (смањење око 6%). Према попису 1961. године удео Срба износио је 85%, удео Муслимана 7,3%. Пописом 1981. године удео Срба смањило се за 4%, док се удео Муслимана повећао на 16%. Према последњем попису из 2022. године удео Срба је 73%, што је за 10% мање у односу на 1981. годину док је удео Бошњака који се први пут појављују као етнички модалитет у попису 2002 године, 15%, а удео Муслимана испод 1%.

Прешево: Из ове општине у 24 насеља живело је 20.986 становника према попису 1961. године. У овим насељима је током посматраног периода до 2022. године забележен континуирани пораст броја становника. Према последњем попису 2022. у Прешеву је у зони КЗБ живело 28.688 становника. Највећи пораст бележе насеља Ораовице, Буковац, Прешево и Церевајка. Према етничкој структури на овом подручју 1961. године живело је 7,3% Срба, 88,2% Албанаца. Према подацима пописа из 1981. године удео Срба смањило се на 2%, а удео Албанаца повећао се на 96,2%. Последњи попис из 2022. године потврђује даљи пад Срба на испод 1% (0,8%) док су Албанци практично апсолутна већина са 98,5%.

Рашка: У општини Рашка простору КЗБ припада 22 насеља која су на почетку посматраног периода (1961) имала 7.416 становника са апсолутном већином Срба (100%). Током периода посматрана на овом подручју дошло је значајно пада броја становника у свим насељима у овој општини осим Копаоника где је број становника порастао за 7%. Према последњем попису (2022), број становника у насељима у општини Рашка износи је 2.178 што је за 70% мање у односу на почетак посматраног периода. Значајније промене нису забележене ни у погледу етничког састава и даље су Срби апсолутна већина са 95% ако узмемо у обзир чињеницу да је 5% становништва у категорији неизјашњених и то у насељу Копаоник, можемо рећи да током читавог периода на овом простору није било значајних етнoдеографских промена.

Скица 9 и 10. Преглед основних демографских индикатора за општине Прешево и Рашка, 2022.

Тушин: Са територије општине Тутин простору КЗБ припада 14 насеља у којима је 1961. године живело 7.179 становника од тога 10,4% Срба и 62,7% Бошњака. До пописа 2022. године број становника смањено се за 40% и износи 4.343. У два насеља забележен је пораст броја становника Ораше и Попиће. Срби су већина у два насеља Источни Мојстир и Струмице, у овим насељима је уједно забележено и највеће смањење броја становника.

Скица 11. Преглед основних демографских индикатора за Тутин, 2022.

5. ИЗМЕЋУ ДЕМОГРАФСКЕ ТИШИНЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ДИНАМИКЕ НА ПРОСТОРУ КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

5.1. Инденџификација постојеће сџања и даља перспекџива

Смањење становништва које је остварено у периоду 1961–2022. године резултат је негативног природног припраштаја и интензивног исељавања на овим просторима још започето осамдесетих година. Простор КЗБ суочио се са смањењем броја становника још крајем шездесетих година у периоду интензивних миграција село–град. С обзиром да је у највећој мери реч о руралном типу насеља, популационо мале величине, њихова демографска снага је знатно ослабљена још крајем осамдесетих година и такав тренд настављен је све до данас. Интезитет смањења у већини општина са негативним трендом је значајно опао у последњем међупописном периоду јер је демографска база одавно испражњена.

Демографске одлике подручја КЗБ у великој мери су обележене и под утицајем су друштвено-политичких околности овог краја посебно се то односи на АП Косово Метохија, општине Бујановац, Прешево. Поменућа дешавања условила су и интензивна исељавања са овог подручја. Ово је посебно карактеристично за општине у којима су током посматраног периода забележенији позитивни демографски трендови. Чини се да су на овим просторима процеси емиграције интензивни иако за то не располажемо егзактним подацима индиректно на основу популационе динамике и компоненти природног кретања, можемо закључити да је емиграција присутна посебно у случају младе, радно способне популације.

Простор Копнене зоне безбедности представља један демографски осетљив регион у Републици Србији. Резултати анализе су показали да је током посматраног периода 1961–2022. године дошло до дубоких и трајних промена у укупној динамици и демографским структурама

становништва које се најпре манифестују кроз три најзначајније појаве: континуирану депопулацију, старење становништва и снажне емиграционе токове. Истовремено, овај је био изложен израженој етнодемографској трансформацији које се огледа кроз смањење удела српског становништва и повећање удела албанске и бошњачке популације, посебно у општинама Бујановац, Прешево и Медвеђа. Демографски процеси су у великој мери условљени политичким, економским и безбедносним дешавањима, што овај простор чини примером у коме је демографија у директној корелацији са геополитиком. Рурални карактер, ниска економска активност, слаба инфраструктура и дуготрајно исељавање становништва са овог простора довела су до појаве демографски „тихих зона“ – простора без репродуктивног и развојног потенцијала. Иако поједине општине имају релативно повољније демографске параметре, посебно у срединама где је већинско албанско и бошњачко становништво, трендови у фертилитету упућују на приближавање ка обрасцу ниских стопа рађања који је већ карактеристичан за остатак Србије.

Иако је проблематика изучавања демографских промена на простору КЗБ комплексна са одређеним ограничењима али и под утицајем много фактора, сазнања о основним карактеристикама популације која данас живи на овом простору у великој мери доприноси бољем и транспарентнијем разумевању процеса који су актуелни, неким могућим правцима деловања са циљем очувања суверенитета територије наше државе. Проблеми са којима се суочава становништво које живи на овој територији далеко су ширег значаја и комплекснији него што их је могуће сагледати их кроз призму демографске анализе. Због тога је неопходан сталан и континуиран мониторинг овог простора кроз мултидисциплинаран приступ.

Да ли је могуће адекватно планирање и предузимање одређених мера за задржавање популације на овом простору? Актуелни подаци указују да је овај простор у највећој мери демографски „девастиран“. Већина насеља је изразито мале популационе величине, доминантно старијег становништва без репродуктивног потенцијала. Ово се пре свега односи на општине у којој је већински српско становништво. Неповољни демографски трендови изражени су и у општинама које показују повољније демографске прилике, код њих је примећено интензивирање негативних процеса (у свега неколико година број становника се значајно смањило, као и број живорођених). Дакле, без обзира на доминантну етничку структуру простор, КЗБ одликују неповољне демографске прилике са тенденцијом продубљивања процеса. Није за очекивати да ће се поменути демографски процеси зауставити нити можемо са сигурношћу знати којим интензитетом ће се одвијати. Стога је у наредном периоду неопходан системски приступ који обухвата демографску, економску и безбедносну сферу у циљу креирања мера које би допринеле очувању простора КЗБ, његових насеља и становништва и одрживом развоју овог граничног појаса. Овај простор иако демографски тих, остаје геополитички гласан. Управо зато разумевање његове демографске реалности представља предуслов за стабилност и дугорочну безбедност државе.

Карта 10.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Индекс промена
броја становника
у КЗБ и бафер зони
(sensu lato) 1961 - 81

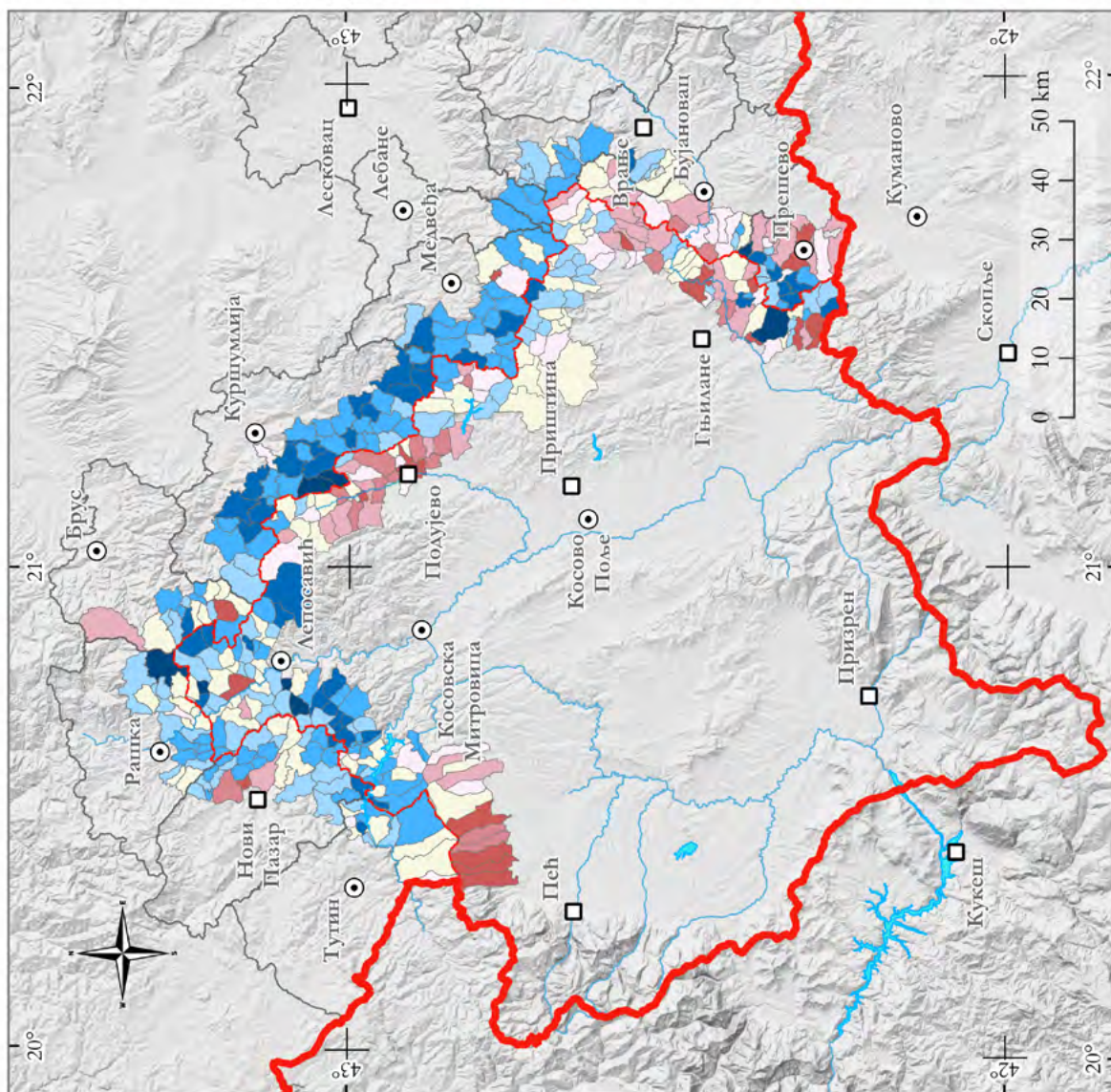
Легенда

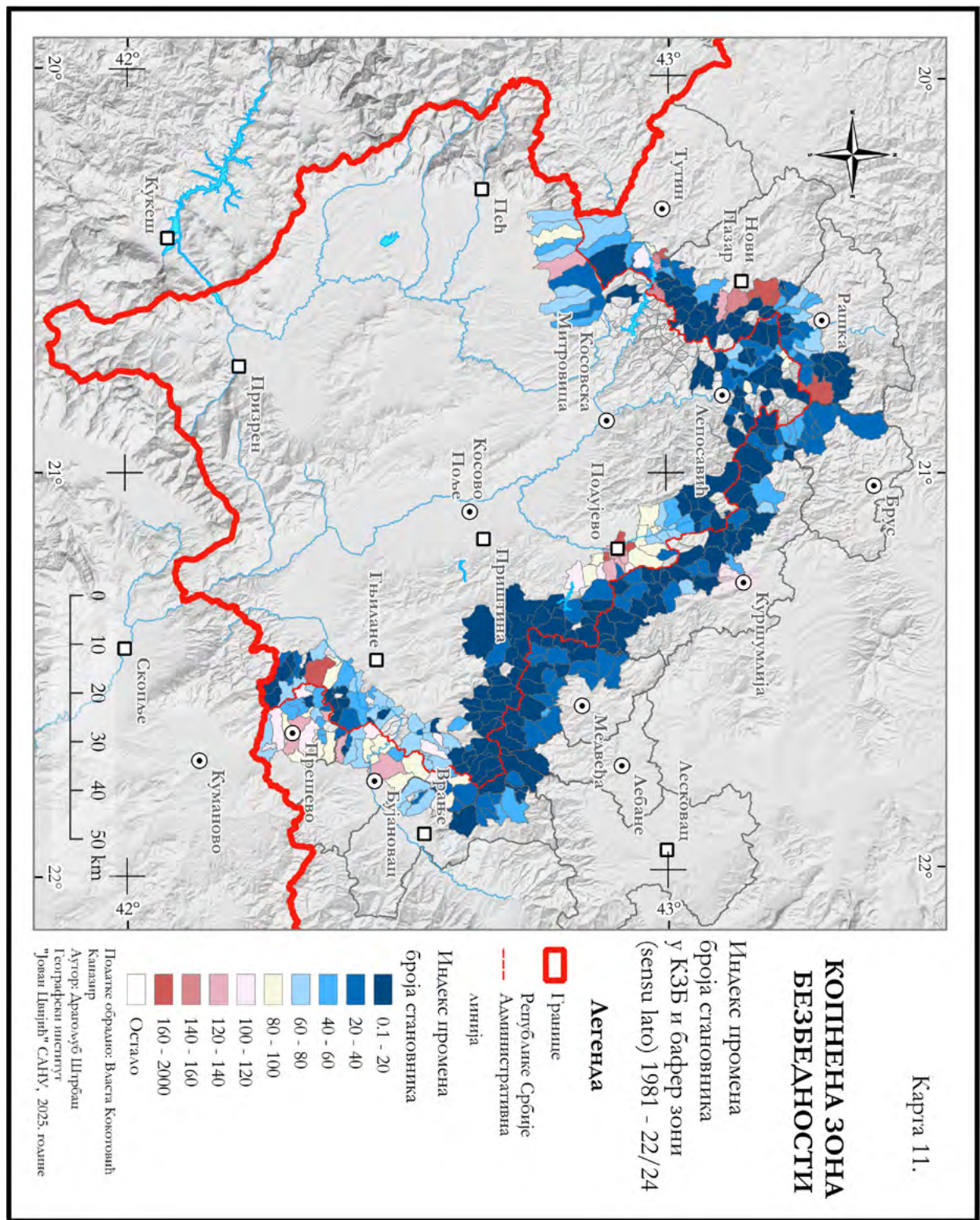
- Границе
- Републике Србије
- Административна
- линија

Индекс промена
броја становника 1961 - 1981

- 0.0 - 20
- 20 - 40
- 40 - 60
- 60 - 80
- 80 - 100
- 100 - 120
- 120 - 140
- 140 - 160
- 160 - 2000

Податке обрадио: Власта Кокотовић
Канаџир
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

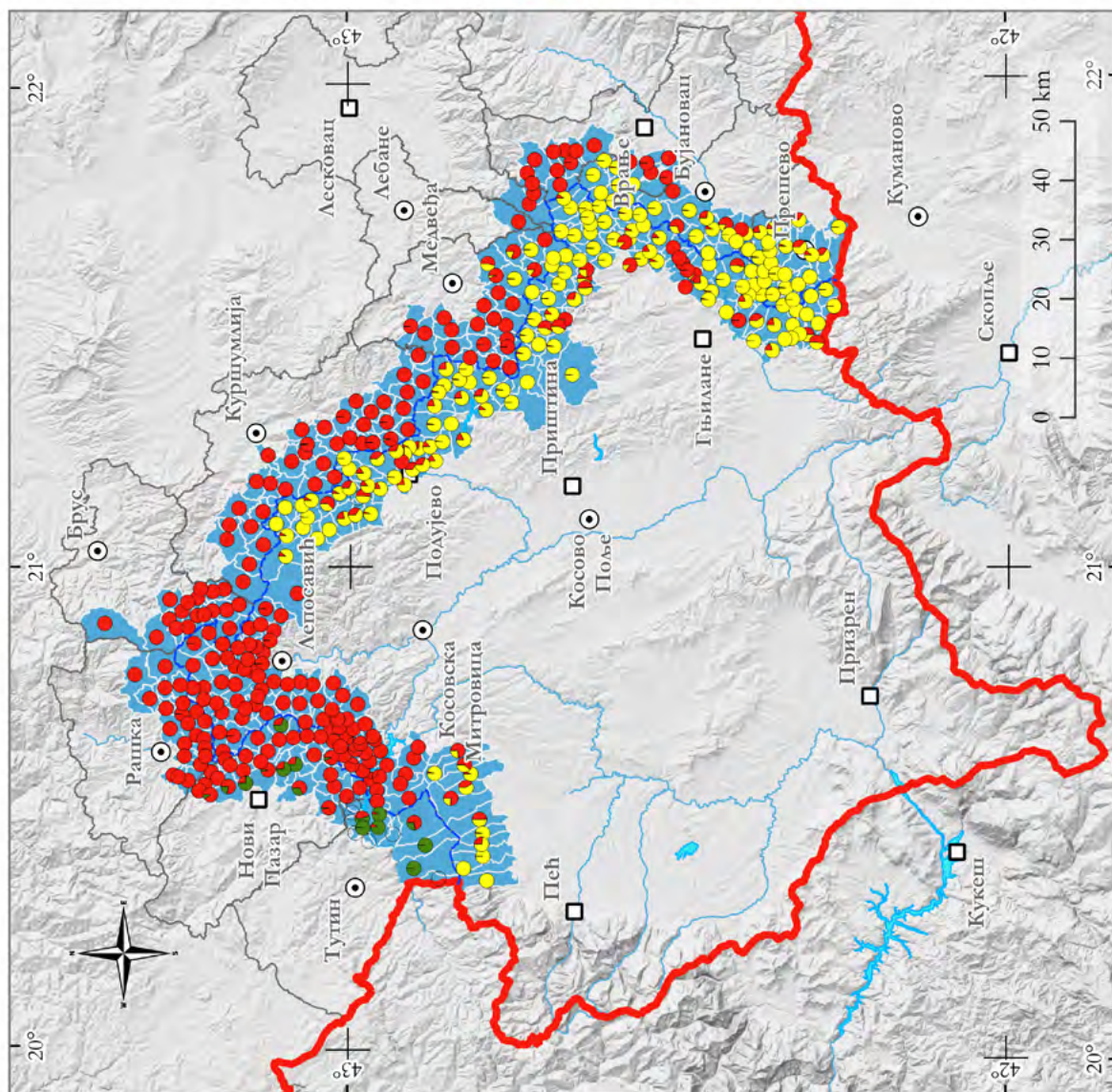
Карта 12.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

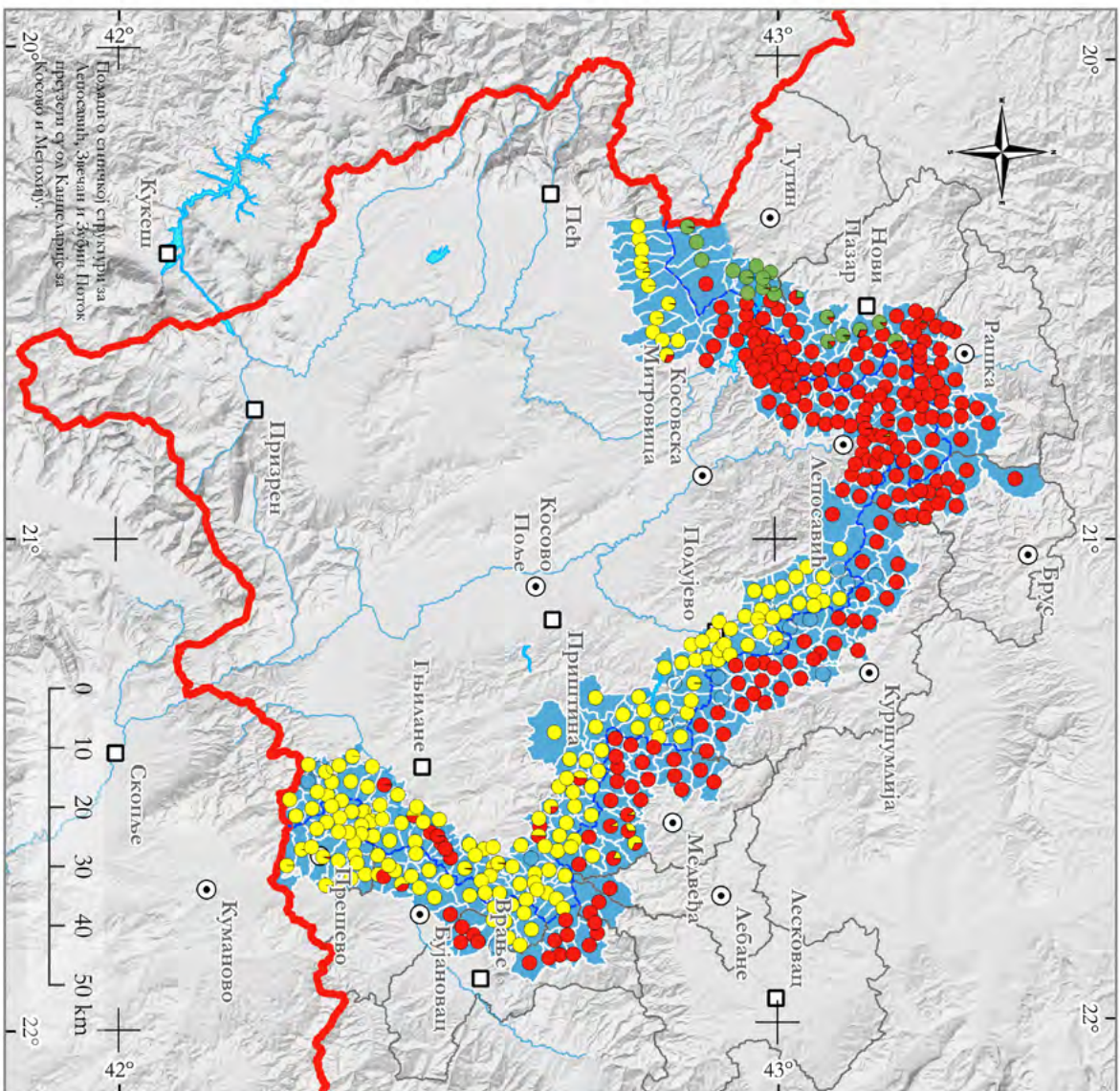
Етничка структура
у насељима КЗБ
и бафер зони
(sensu lato) 1961.

Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- Етничка припадност
- Срби
- Албанци
- Муслиман

Податке обрадио: Власта Кокотовић
Канаир
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

Карты 13.

КОПИЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Етничка структура
у насељима КЗБ
и бафер зони
(sensu lato) 2022-24.

Детская

- Границе
- Републике Србије
- Административна линија
- Етничка припадност
- Срби
- Албанци
- Муслимани
- Бошњаци

Податке обрадио: Васа Кокотовић
Канадир
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвилин" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

- Breznik, D. (1977). Natalitet i fertilitet stanovništva Jugoslavije. U M. Živić (Ur.), *Stanovništvo i privredni razvoj Jugoslavije* (str. 61–72). Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Војковић, Г. (2025). Етнокултурални портрет Србије. Републички завод за статистику.
- Дробњаковић, М., & Кокотовић Каназир, В. (2025). Србија између села и града – насеља и њихова структурна обележја. Републички завод за статистику.
- Ђурђевић Б., & Арсенијевић Д. (2015). Популациона динамика у међупописном периоду. У В. Никитовић (Ур.), *Популација Србије почетком 21. века* (42–56). Републички завод за статистику.
- Кнежевић, А. (2017). Flotantne etničke grupe u demografskim istraživanjima – Metodološki problemi, pristupi i primeri. *Annales-Anali za Istrske in Mediteranske Studije-Series Historia et Sociologia*, 27(2), 439–456. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.31>
- Кокотовић Каназир, В. (2016). Мали градови – демографски потенцијал Србије (Посебна издања, књ. 90). Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Кокотовић Каназир, В., Стојиљковић Ђатовић, Ј., Филиповић, М., & Ивковић, М. (2017). Становништво Србије. У М. Радовановић (Ур.), *Географија Србије* (Посебна издања, књ. 91). Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Маринковић, И. (2025). Популациона динамика у Републици Србији у међупописном периоду 2011–2022. У В. Никитовић (Ур.), *Становништво Србије – динамика и структуре* (стр. 11–24). Републички завод за статистику.
- Маринковић, И., & Гаљак, М. (2025). Старосно полна структура становништва Републике Србије. У В. Никитовић (Ур.), *Становништво Србије – динамика и структуре* (стр. 27–46). Републички завод за статистику.
- Радовановић, М. (2004). Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији. Liber press.
- Радовановић, С., Ковачевић, М., Ранчић, М., Рашевић, М., Стевановић, Р., Пенев, Г., Петровић, М., Радивојевић, Б., Радуски, Н., Секулић, Љ., Рашевић, М., & Грабљешек, Д. (1995). Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991. Савезни завод за статистику
- Радовановић, С. (1997). Етничка структура и матерњи језик становништва. Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991. Становништво, 47, 185–216
- Радовановић, С. (2002). Етностатистички фалсификати о Косову и Метохији. Глобус, 27, 21– 28.
- Радовановић, С. (2007). Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства. Демографија, 4, 129–140.
- Радуски, Н. (2003). Структура становништва према националној припадности и матерњем језику. У Г. Пенев (Ур.), *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године* (стр. 181–207). Републички завод за статистику.
- Рашевић, М., & Пенев, Г. (2009). Општине Републике Србије. Основни демографски и социјални показатељи релевантни за популациону политику. Друштво демографа Србије.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (2023а). Старост и пол, подаци по насељима, Попис становништва, домаћинстава и станова 2022 (књ. 2). Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (2023б). Национална припадност, подаци по општинама и градовима. Попис становништва, домаћинстава и станова 2022 (књ. 1). Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (1963–2023). Демографска статистика. Републички завод за статистику.

* * *

- Kokotović Kanazir, V., Panić, M., & Drobnjaković, M. (2024). Value of people - human capital in Serbia through the prism of educational attainment of young population. *Stanovništvo*, 62(S1), S105–S129. <https://doi.org/10.59954/stnv.625>
- Marchais, G. (2025). *Demography in the Western Balkans: A ticking time bomb?* Jacques Delors Institute. https://institut-delors.eu/content/uploads/2025/04/PB_230720_DemographieBalkans_Marchais_EN.pdf
- Pushka, A. (1995). Porast stanovništva kosovskih gradova. *Stanovništvo*, 33(1–4), 177–188.
- Raduški, N. (1995). Etnički sastav stanovništva opština Kosova i Metohije i Vojvodine, 1981–1991. *Stanovništvo*, 33(1–4), 81–102.
- Raduški, N. (2007). *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji*. Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja.
- Rašević, M. (2004). Fertility Trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42(1–4), 7–27. <https://doi.org/10.2298/STNV0404007R>
- Rašević, M., & Petrović, M. (1998). Stavovi i ponašanje žena na Kosovu i Metohiji relevantni za populacionu politiku. *Stanovništvo*, 36(3–4), 73–88.
- Republički zavod za statistiku Srbije. [RZS]. (1984). *Stanovništvo i domaćinstva SR Srbije prema popisu 1981. Starost i pol*. Republički zavod za statistiku Srbije.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1965). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Pol i starost: rezultati za naselja* (knj. XI). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1994). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije – podaci po naseljima i opštinama* (knj. III). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1991). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije – podaci po naseljima i opštinama* (knj. I). Savezni zavod za statistiku

КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ КРОЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЈСКИХ, ПОЛИТИЧКИХ И ЕТНИЧКИХ ПРОЦЕСА

Стефан Денда¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mail: s.denda@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Различите историјске и друштвено-политичке околности утицале су на динамику етнодемографских процеса на простору Копнене зоне безбедности (КЗБ) и њене бафер зоне. Циљ рада је да се прикаже историјска генеза, административне промене и етнодемографски процеси који су кључно обликовали овај простор, укључујући и његов савремени геополитички и безбедносни значај. Комбиновањем историјско-географских и демографских метода, као и анализом пописних података (1931–2022/2024) и релевантне научне литературе, спроведена је свеобухватна анализа миграционих токова и етничких промена од краја 19. века до данас. Резултати истраживања указују на континуиран процес етничке трансформације условљене негативним демографским трендовима и бројним политичко-безбедносним факторима. Посебно је изражена етничка поларизација између Албанаца и Срба, као последица дуготрајних историјских токова и наслеђених етничких образаца. Етнички диспарат у овако осетљивом простору може имати дугорочне импликације по стабилност и безбедност Републике Србије, што намеће потребу за посебним научним и државним фокусом на ово питање у наредном периоду.

Кључне речи: етничка структура, историјско-политичке околности; Копнена зона безбедности, Србија

THE GROUND SAFETY ZONE THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL, POLITICAL, AND ETHNIC PROCESSES

Stefan Denda¹

¹Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: Various historical and socio-political circumstances have influenced the dynamics of ethnodemographic processes in the Ground Safety Zone (GSZ) and its buffer area. The paper aims to present the historical genesis, administrative changes, and ethnodemographic processes that have crucially shaped this area, including its contemporary geopolitical and security significance. By combining historical-geographical and demographic methods, as well as through the analysis of census data (1931–2022/2024) and relevant scientific literature, a comprehensive analysis of migration flows and ethnic changes from the late 19th century to the present day was conducted. The results indicate a continuous process of ethnic transformation conditioned by negative demographic trends and numerous political and security factors. A particularly pronounced feature is the ethnic polarization between Albanians and Serbs, as a result of long-term historical developments and inherited ethnic patterns. The existing ethnic disparity within such a sensitive area may have long-term implications for the stability and security of the Republic of Serbia, emphasizing the need for sustained academic and governmental attention to this issue in the future.

Keywords: ethnic structure; historical-political circumstances; Ground Safety Zone; Serbia.

1. ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА У ПОПИСНОЈ СТАТИСТИЦИ СРБИЈЕ

1.1. Појам и значај етничког идентитета

Етницитет означава припадност нацији историјски дефинисаној пореклом или територијом. У дискурсу се често користе и слични термини попут „раса“, „националност“ или „народност“. Евидентно је да он одражава више значења, међутим, увођењем формулација „етничка група“ или „етничка мањина“, културна различитост постаје спутана и кодификована иако је по својој природи променљива, флексибилна и амбивалентна (Malešević, 2009). У наведеном контексту, истраживање етничког састава становништва има изражен научни и практични значај. Националност као најзначајније етничко обележје је важно са аспекта континуираног праћења у земљама или одређеним целинама (Радушки, 2007). Као најкомплекснији облик колективног идентитета, условљен бројним политичким, социо-културним и економским факторима, национални идентитет је често генератор међуетничких сукоба (Радушки, 2023). Осим националности, као важна етнодемографска обележја добијена пописима становништва издвајају се вероисповест (религијска припадност) и матерњи језик.

1.2. Историјски развој етничког идентитета и етничких истраживања

Пописна статистика у Србији има дугу традицију (од 1834. године). До последњег пописа 2022. године, етностатистички подаци су били саставни део 16 пописа спроведених у Кнежевини односно Краљевини Србији (1834–1910), као и два међуратна пописа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) и Краљевини Југославији (1921. и 1931.). Они су обухватили директна питања о националној припадности (1866) или индиректна кроз информацију о језичком и верском изјашњавању становништва. Такви стандарди су били примењени током Пописа 1921. и 1931. године (С. Радовановић, 1996). Евидентирано је присутно становништво по општинама, односно бановинама и срезovima (1931), тадашњим административним јединицама. Ипак, непотпуност података условљена политичким и другим околностима (ниво обухвата, границе, територија и сл.) у којима су ови пописи спровођени, отежава могућност поређења и изношење валидних закључака. Са друге стране, након Другог светског рата (1948–2022), на територији Србије (СФРЈ, Државна заједница Србија и Црна Гора и Република Србија) спроведено је девет пописа. Како наводи Кнежевић (2011), у свим пописима говори о „национално декларисаним“ што се не мора нужно поклапати са етничким пореклом. Такође, у читавом периоду коришћена је различита терминологија, од народности (1948. и 1953.), националног састава (1961., 1971. и 1981.), до националне/етничке припадности (1991., 2002., 2011. и 2022.). Такође, у зависности од актуелних друштвено-политичких токова, Попису су се кретали од идеологије „унитаристичког југословенства“, преко „југословенског модела социјализма“ и класичног етничког пребројавања, до концепта „политичке коректности“ (нпр. Шиптари/Албанци, Цигани/Роми и др.) (Knežević & Radić, 2016).

У складу са претходно наведеним, језичка припадност је означена као најважнија одредница етничког идентитета. Она је била саставни део пописа од 1890. године, као и током међуратних пописа 1921. и 1931. године.¹ Тежило се стварању представе о етничкој монолитности народа југословенског

¹ У међуратним пописима, статистичком класификацијом су издвојени следећи модалитети (тзв. „живи језици“): српски/хрватски, словеначки, чехословачки, русински, пољски, руски, румунски и цинцарски (обједињени), мађарски, немачки, арнаутски, талијански, турски, француски, енглески и (1921) (Општа државна статистика, 1932). Са друге стране, попис 1931. године је имао сличну класификацију по групама: српски, хрватски, словеначки, македонски (јединствена група), остали

порекла. У социјалистичком периоду (изузетак попис 1948.), изјашњавање о матерњем језику је било саставни део сваког пописа. Постојале су само усклађивања са новима националним модалитетима (Кнежевић, 2019). Као друго важно обележје издваја се конфесионални (религијски) идентитет као снажан кохезиони фактор. То је посебно значајно питање у мултиетничким срединама на простору Балкана, па и деловима Србије с обзиром на гранични положај две светске религије – хришћанства и ислама (Војковић, 2022). Представљен је у свих шест пописа у Краљевини Србији (1884–1910), као и југословенским пописима 1921. и 1931. године. Након Другог светског рата, ово обележје је било присутно у пописима 1953., 1991., 2002., 2011. и 2022. године.² То је била последица политичких и друштвено-економских промена у другој половини 20. века где је дошло до верске релативизације и јачања секуларизације у социјалистичком друштву (Радушки, 2023).

1.3. Територијални и методолошки аспекти пописа

У складу са територијалном организацијом државе, мењале су се просторне јединице обухваћене пописима. Пописом 1921. године обухваћене су покрајине (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација и др.) подељене на округе (жупаније). На следећем попису (1931), извршена је подела на девет бановима и област Београда, уз издвајање срезова и општина. Први послератни попис (1948) је задржао сличну територијалну организацију. Уместо бановима, извршена је подела на републике (6) и аутономне области/покрајине (Војводина и Косово и Метохија), а подаци су исказани на нивоу срезова. Детаљније информације пружа попис 1953. године јер су подаци исказани на нивоу срезова и општина. Попис 1961. године доноси две новине, односно укидање срезова и податке о становништву на нивоу насеља. Такав стандардизовани статистички модел је настављен и у каснијим пописима (1971–1991). Након распада СФРЈ, у попису спроведеном 2002. године, прикупљени су подаци на нивоу региона (Централна Србија и Војводина), округа, као и нивоу општина и насеља. У току пописа 2011. примењена нова територијална класификација која је обухватила статистичке регионе, док је последњи попис (2022) у складу са ЕУ стандардима спроведен на нивоу четири НУТС 2 региона (Београд, Војводина, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија).

На овом месту треба нагласити и на специфичности прикупљених података. Наиме, сагледавања промена етничке структуре на простору копнене зоне безбедности (КЗБ) и бафер зоне³ огледа се у недостатку и неkontинуираности прикупљања података у одређеним микроцелинама. Наиме, све до ослобођења јужних крајева наше земље (Стара Србија), делимични подаци о становништву (број, пол и вероисповест) по сваком санцаку и срезу су доступни само у два извора. Први се односи на пребројавање становништва које су наредиле српске војне власти 1913. године, а други, на турске годишњаке из 1893. и 1910. године (Вукмировић, 2015). Након конституисања нове државе (1918), са првим званичним пописима (1921. и 1931.), започиње континуирано прикупљање података које је нарушено само током Другог светског рата.

Ипак, непотпуност података се бележи и у послератном периоду. Наиме, попис 1991. године

словенски (јединствена група), мађарски, немачки, арнаутски и остали језици (Opšta državna statistika, 1938).

² У зависности од Пописа издвојене су групе према следећим вероисповестима: православна, римокатоличка, гркокатоличка, евангелистичка, исламска, израелска, без конфесије и остале (1921. и 1931.), исламска, јудаистичка, католичка, православна, протестантска, прооријенталних култова, верник (не припада ни једној вероисповести), припада вероисповести која није наведена, није верник (1991. и 2002.), православна, католичка, протестантска, остале хришћанске, исламска, јудаистичка, источњачке вероисповести, остале вероисповести, агностици и нису верници (2011. и 2022.).

³ Копнена зона безбедности (КЗБ) је територија унутар Републике Србије дуж спољашње стране границе административне јединице АП Косово и Метохија. Са друге стране административне линије дефинисана је бафер зона од 5 km, одређена геометријским карактеристикама Копнене зоне безбедности како би се могла направити компаративна анализа између њих. Укупна површина истраживане територије износи 4.319 km² и обухвата 443 насеља распоређених у 20 општина/ градова Републике Србије са обе стране административне линије (види рад 1).

је спроведен у условима бојкота албанске заједнице на АП КиМ и Централној Србији (Прешево и Бујановац). Такође, 2002. године услед безбедносних прилика и политичких одлука, није спроведен попис на територији јужне покрајине. Слична ситуација је забележена током пописа 2011. године (бојкот у општинама Прешево и Бујановац), као и Косовска Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић, у којима је и 2024. године у великој мери бојкотован попис. Треба напоменути да је спровођење пописа 2011. и 2024. године на територији јужне покрајине било у надлежности привремених институција у Приштини (види рад 1, методолошке напомене). Наведне мањкавости пописних података доводе у питање прецизност демографских анализа, што је нарочито осетљиво у проценама етничке структуре.

2. РАЗВОЈ АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ И ЕТНОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У СРБИЈИ

Етничка композиција становништа на овом, као и на ширем простору данашње Србије се мењала у дугом историјском раздобљу. Као феномен, миграциона кретања су стара колико и људски род. Међутим, и поред њиховог значаја, њима није поклањана адекватна пажња. Прве назнаке налазимо у делима бројних путописаца који су походили Србију у тога доба. Међу њима се издвајају дела турског путописца Евлије Челебије из средине 17. века (Путопис – одломци о југословенским земљама, 1967), руских путописаца, конзула Александра Гиљфердинга (Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, 1857, 1972) и Ивана Јастребова (Стара Србија и Албанија: забелешке са путовања, 1904, 2018), као и аустроугарског путописца и етнолога Феликса Каница (Србија – историјско-географске студије са путовања 1859–1868, 1869 и Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века, 1909, 1989).

Детаљнија истраживања су започета тек крајем 19. века, када су прве „обрисе“ на овоме пољу дали домаћи аутори, Милан Ђ. Милићевић и Владимир Карић у својим делима Кнежевина Србија (1876) и Србија – опис земље, народа и државе (1887). Они су представљали иницијалну основу и подстрек свеобухватних антропогеографских истраживања (миграциона кретања, насеља, порекло становништва), не само у Србији, већ и другим српским земљама. Несумњиво, највећи допринос дао је Јован Цвијић, најбољи познавалац простора Балканског полуострва тога времена. Кроз изучавање метанастазичких кретања и етничких промена у нашој земљи од доласка Турака, пружио је тумачење о утицају различитих миграционих струја и укрштању миграната са староседелачким становништвом. Додатно, кроз израду „смерница“ за истраживање друштвених појава, поставио је темеље тзв. „српске антропогеографске школе“. У том погледу, издвајају се Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама (1896), Упутства за испитивање насеља и психичких особина (1911) и Упутства за испитивање становништва и психичких особина (1922а). Круну његовог вишедеценијског научног рада представља публикација Балканско полуострво и јужнословенске земље (1922б), капитално дело из области географије и етнологије, умногоме непревазиђено до данас.

Прва антропогеографска истраживања су започета крајем 19. и у првој деценији 20. века. Сва истраживања до Другог светског рата била су искључиво у домену географа и етнолога. Целокупан материјал од 1902. године је објављен у оквиру 47 књига Српског етнографског зборника (серија Насеља српских земаља до 1921., односно Насеља и порекло српског становништва, 1921–2005) у издању Српске академије наука и уметности (раније Српска краљевска академија). Цвијићеви ученици и наследници су дали немрљиви допринос афирмацији антропогеографске школе у различитим географским целинама, укључујући и простор обухваћен овим истраживањем. Међу њима, посебно се издвајају Атанасије Урошевић, Милисав Лутовац, Јован Трифуноски, Миленко Филиповић, Војислав С. Радовановић, као и други угледни универзитетски професори и научни

Табела 1. Преглед антропогеографских истраживања на простору КЗБ и бафер зоне

Аутор	Назив издања	Година	Напомена
Риста Т. Николић	Врањска Пчиња	1903	НСЗ (књ. 2), СЕЗ (књ. V)
Риста Т. Николић	Пољаница и Клисуре	1905	НСЗ (књ. 3), СЕЗ (књ. VI)
Радомир Илић	Ибар	1905	НСЗ (књ. 3), СЕЗ (књ. VI)
Светозар Раичевић	Антропогеографска и етнолошка истраживања Метохијског Подгора и Прекокрупља	1935	Гл. СкНД (књ. 14), Друштвене науке (књ.8)
Атанасиј Урошевић	Горња Морава и Изморник	1935	НПС (књ. 28), СЕЗ (књ. LI)
Атанасије Урошевић	Новобрдска Крива Река	1950	НПС (књ. 32), СЕЗ (књ. LX)
Јован Трифуноски	Кумановско-прешевска Црна Гора	1951	НПС (књ. 33), СЕЗ (књ. LXII)
Јован Трифуноски	Прешево	1951	Гласник СГД (књ. 31, бр. 2)
Милисав Лутовац	Ибарски Колашин	1954	НПС (књ. 34), СЕЗ (књ. LXVII)
Милисав Лутовац	Рожаје и Штавица: антропогеографска испитивања	1960	НПС (књ. 37), СЕЗ (књ. LXXV)
Јован Трифуноски	Бујановац – антропогеографска испитивања	1953/54	Гласник ЕИ САН (књ. 2–3)
Јован Трифуноски	Врањска котлина: антропогеографска испитивања	1963	Књ. 2, Посебни део
Атанасије Урошевић	Косово	1965	НПС (књ. 39), СЕЗ (књ. LXXVIII)
Косовка Ристић	Мало Косово: антропогеографска студија	1971	Студије (књ. 21)
Вујадин Рудић	Становништво Топлице	1978	ПИ ЕИ САНУ (књ. 17)
Светозар Стијовић	Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора	1979	/
Петар Ж. Петровић	Рашка: антропогеографска проучавања	1984	ПИ ЕИ САНУ (књ. 26)
Атанасије Урошевић	Етнички процеси на Косову током турске владавине	1987	САНУ (књ. 577), Одељење друштвених наука (књ. 94)
Војислав С. Радовановић	Антропогеографска испитивања 1929. године у Подујеву: варошица и засеоци	1998	Гласник ЕИ САНУ (књ. 47)
Светлана Радовановић	Становништво Косова и Метохије: демографска и етногеографска студија	1998	Докторска дисертација
Србољуб Ђ. Стаменковић	Географска енциклопедија насеља Србије (А–Ш)	2001, 2002	/
Милован Радовановић	Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији	2004	Монографија
Милован Радовановић	Косово и Метохија: антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе	2008	Монографија
Радослав Павловић	Копаоник: антропогеографска испитивања	2012	Монографија
Радислав Пумпаловић	Ономастика једног дела Ибарског Колашина	2016	Ономатолошки прилози (књ. 23)

Напомена: НСЗ – Насеља српских земаља; НПС – Насеља и порекло становништва; СЕЗ – Српски етнографски зборник; књ. ПИ ЕИ САНУ – Посебна издања Етнографског института Српске академије наука и уметности; ЕИ САН – Етнографски институт Српске академије наука; Гл. СкНД – Гласник Скопског научног друштва.

радници. Они су између осталог детаљно анализирали процес албанског запоседања традиционалних српских простора кроз имиграциону експанзију. Ових процесом су захваћени простор Косова и Метохије, Лаба и Горње Мораве, Прешевско-моравске удолине, Јабланице, Косанице и Топлице, као и део Врањске котлине, Лесковачког међуречја и Нишке котлине.

У наставку (табела 1), хронолошки су представљена најзначајнија антропогеографских истраживања на простору КЗБ и бафер зоне од почетка 20. века до данас. Наведене публикације заједно са другим студијама, као и истраживањима о пореклу српских породица, њиховим миграционим кретањима и обичајима, објављене су као фототипска грађа у издаваштву Службеног гласника у оквиру едиције „Корени“ (2011–).

Након Другог светског рата, антропогеографска истраживања нису потпуно замрла. Она се настављају првенствено захваљујући програмској подршци Одељења друштвених наука САНУ и других сродних институција. Такође, услед нових друштвено-политичких околности, постају сфера интересовања и других научних дисциплина чиме се наглашава њихов интердисциплинарни карактер. У том правцу, спроводе се бројна демографска, економска, социолошка, лингвистичка, политиколошка и слична истраживања. Научни фокус је усмерен на јужне делове Србије (Топлица, Косаница, Пчиња, Прешево, Бујановац, Ибарски Колашин), као и делове Косова и Метохије (шарпланинске жупе, Штрпце). У том правцу, Етнографски институт САНУ наставља антропогеографска и етнолошка истраживања кроз пројекте посвећене етничким процесима, миграцијама, локалним идентитетима и културној трансформацији, као и традицији и ономастици. Међу значајнијим издвајају се истраживања Одбора за проучавања становништва САНУ на челу са академиком Милошем Маџуром (Демографски зборник САНУ). У том погледу, треба истаћи пројекат Етнички простор Срба (1992–1993) у сарадњи Географског факултета Универзитета у Београду и поменутог одбора. Осим њега, пажњу заслужују и пројекти Општина Штрпце (Сиринићка жупа) – комплексна научна студија о природним, *демографским, друштвено-економским и културним основама развоја* (1988–1990) и Развојно-програмске и фундаментално-апликативне научне основе убрзаног развоја шарпланинских жупа Гора, Опоље и Средска (1991–1994). Они су реализовани у сарадњи Географског института „Јован Цвијић“ САНУ (водећи партнер) и више републичких покрајинских и локалних институција. Поменуте активности, као и Географска енциклопедија насеља Србије, представљају свеобухватни научни подухват који у свом формату није превазиђен до данас.

3. МЕТАНАСТАЗИЧКА КРЕТАЊА И ЕТНИЧКЕ ПРОМЕНЕ

Од најстаријих времена, становништво Балканског полуострва било је у сталном покрету, како у оквиру великих сеоба ка и изван ових простора, тако и у виду бројних унутрашњих кретања. Такви процеси условили су прекомпозицију и мешање различитих етничких група, што је по речима Ј. Цвијића (1902) изазвало бројне етнографске поремећаје. Како наводи Цвијић (1913), на овом простору су у последњим вековима извршене веће етничке промене и миграције него у било којој области у Европи. Те промене су довеле до стапања етничких заједница, проређивања некада густо насељених области и вештачког јачања појединих нових насеља. Ови етнографски процеси и антропогеографске појаве су задржале континуитет и у каснијим временима, нарочито током 20. века, а њихове последице су видљиве и данас (Стојановић & Денда, 2017).

3.1. Главне миграционе струје и правци кретања

У студији Метанастасичка кретања, њихови узроци и последице (1922в), дата је синтеза Цвијићевих проучавања миграционих кретања балканског становништва. У њој су јасно утврђене метанастасичке (матичне) исељеничке области и кретања становништва у турском периоду, начини сељења и селидбене струје из матице у земље колонизације. Међу струјама у централним областима Балкана, посебно треба издвојити динарску и косовску миграциону струју. Динарске струје потичу из области средњовековне Рашке и Зете, а осим Херцеговине и Црне Горе, захватале су Сјеничко-пештерску висораван и новопазарске крајеве. Крајем 19. века (након 1878.), државне власти су организовано насељавале Црногорце у крајеве које су раније насељавали Арбанаси, посебно у области Топлице, Јабланице и Пусте Реке.

Ипак, за овај простор је значајнија косовско-метохијска струја која је обухватила области између Скадра и Копаоника, од Зете, Метохије, околине Призрена и Косова. Њоме се преко превоја између ибарске и јужно-моравске долине (Пилатовица и Блажево на Копаонику) и Преполца и Мердара (спој долина Лаба и Топлице) дошло до продора у моравску Србију. Пре 1878. и масовног насељавања Арбанаса у долини Лаба, овде је био основни правац косовско-метохијске струје, а потом кроз горњу Топлицу. Косовски исељеници који су прелазили око Копаоника (изван главне струје), расули су се по долинама јужноморавских притока, Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Ветернице. Такође, кретања су забележена између Лесковца и Бујановца, као и околини Ниша и Запања. Истовремено, исељеници из западног дела метохијске котлине су се преко Мокре Горе настанили у Ибарске Колашин или пак настављали даље ка Србији (Рашка) (Денда & Стојановић, 2017). У истом периоду, напуштени простори су доминантно настањени у две велике арбанашке миграционе струје: малисорске и дукађинске. Прва струја је ишла деловима косовско-метохијске котлине, док је друга (значајнија) омогућила „дубљи“, продор. Наиме, Арбанаси су на истоку дошли до Масурице и Лесковца и превладали шарпланинским жупама и на Косову.

3.2. Историјски шокови етничких њромена (до 19. века)

У етничком смислу, простор Косова и Метохије је све до 16. века био настањен Србима с обзиром да су први „обриси“ албанског досељавања видљиви тек крајем 15. века (Bogdanović, 2015; Радовановић, 2008). Поједини аутори (Батаковић, 1993 у Јањетовић & Селинић, 2017) тврде да је током средњег века на том простору живело око 2% несрпског становништва. Истовремено, ширење османске власти на Балканском полуострву и средњем Подунављу је условио емиграцију великог дела становништва из јужних области (Стара Србија) у моравску Србију, Зету, Босну и Херцеговину и мањег обима у Аустроугарску (Цвијић, 1922б). Преостало становништво је исламизовано, при чему Цвијић (1921) наводи да су многе арбанашке породице биле упознате да су православног (српског) порекла. Други кључни моменат представља период сукоба Хабзбурга и Османлија, када је 1690. године дошло до масовне миграције српског становништва са Косова и Метохије и централне Србије у јужну Угарску. Главна струја предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем се кретала преко Новог Пазара ка Београду. Велики део је напустио Прешевску област, Стару Србију, целу Метохију, Косово, Врањску Пчињу и Новобрдску Криву Реку. Било је и покрета из Јабланице и Топлице (Богдановић, 1986; Bogdanović, 2015). Према проценама, током аустријско-турских ратова (1690. и 1737.), мигрирало је око 180.000 људи (Bogdanović, 2015), а 50.000 Срба је прешло у Хабзбуршку монархију, највише на територију данашње Војводине и Војне границе (Мирковић, 2014). Тада започиње интензивније досељавање Албанаца који зазимају традиционалне српске територије (Филиповић, 1958). Овај „константни, миран и тихи“ етнолошки феномен се одвијао кроз више метанастасичких струја (Цвијић,

1902, 1922в). Крајем 17. и почетком 18. века Албанци продиру у Новобрдску Криву Реку (Урошевић, 1950), а у Кумановско-прешевску Црну Гору тек у другој половини 18. века (Трифуноски, 1951). У област Горње Мораве и Изморника већина Албанаца је стигла у етапама од средине 18. века до 1830-их година (Урошевић, 1935). На крају, албанско насељавање се шири на Лаб (Мало Косово), а потом преко превоја на Преполцу ка Топлици (Ристић, 1971).

3.3. Миџрациона динамика и етничка трансформација у 19. и почетком 20. века

У другој половини 19. века, а нарочито након Берлинског конгреса (1878), процене су да је 30.000–70.000 Муслимана (око 50.000 Албанаца) напустило ослобођене крајеве (Jagodić, 1998). Осим егзистенцијалних услова, било је и страха од одмазде и живота у новим околностима. Исељен је велики број Албанаца из Пољанице, Јабланице, Масурице, Ветернице, Грделице, око Ниша, као и појединих градова (нпр. Прокупље, Куршумлија, Врање, итд.). Срби из Новопазарске и Вучитрнске нахије су населили околину Прокупља и Куршумлије, а из Херцеговине, Црне Горе, Метохије и Рашке у Топлицу, око Јужне Мораве и Нишаве. Црногорци су 1889. и 1892. године насељавани уз новоуспостављену границу као противтежа мухацирима са друге стране (Jagodić, 1998). Истовремено, омогућено „неопажено“ насељавање Срба из Лаба и централног Косова у области Топлице, Јабланице и Пчиње (Урошевић, 1965).

Почетком 20. века од стране радикализованих Албанаца започиње нова етапа прогона Срба са простора Косова и Метохије (Косовски вилајет). Томе је у великој мери допринело оснивање националистичке Призренске лиге (1878) са прокламованом политиком ослобађања и уједињења свих простора на којем живе Албанци кроз стварање етнички чисте територије (Марковић, 2006). О безакоњу тога доба, говорили су извештаји српских конзула у Приштини, Луке Митровића, Тодора Станковића и Бранислава Нушића (Војводић, 2007). Услед терора између 1880. и 1899. године, са Косова и Метохије се у Србију доселило око 60.000 Срба. Радовановић (2006) наводи да је од 1878. до Балканских ратова (1912/1913) са Косова ка Копаонику, Краљеву, Расини (Крушевац), Топлици (Куршумлија), Јабланици (Лесковац) одсељено преко 150.000 Срба. Са друге стране, досељено је дестине хиљада мухацира. Таквим процесима Срби су ослободилачке ратове на овом простору дочекали као мањина (20%).

3.4. Етничка сјруктура и миџрације: међурајни период и Друи свейски рај

Након Балканских ратова и Првог светског рата у којима је српски народ страдао у великој мери на читавом простору, све области улазе у састав новоформиране Краљевине СХС. Њене границе су усаглашене на Мировној конференцији у Паризу (1919/1920) и њима по први пут након више векова губи територијални контакт са Турском (Bataković, 2008). Кроз интегрисање новопридружених територија и оснаживања простора тзв. Старе (Јужне) Србије, спроведена је аграрна реформа (укидање феудалних односа) и први процес колонизације с циљем побољшања етничке равнотеже (Богдановић, 1976). У периоду 1919–1921. године започиње поновно српско и црногорско насељавање гњиланског краја, Лаба и Метохије, а потом Косова и Дренице. У питању су били досељеници из Топлице, Јабланице, Копаоника, Расине и Старе Рашке (Ристић, 1971). Накнадно, у складу са Уредбом (1920) и Законом о насељавању јужних крајева (1931), у два циклуса државне колонизације из неплодних и заосталих крајева Црне Горе, Херцеговине, Лике, Далмације, Старе Рашке и делом Војводине, досељено је око 10.900 породица односно око 60.000 колониста. За њихове потребе је формирано око 330 насеља (Гаћеша, 1990). Углавном су досељени Срби и Црногорци, међутим, било је и Хрвата, Словенаца, Влаха, Немаца и других (Павловић, 2008).

Податке о етничким кретањима можемо делимично сагледати на основу два пописа спроведена у међуратном периоду. Наиме, резултати Пописа из 1931. говоре о вероисповести на нивоу бановина, срезова и општина. Према административном уређењу Краљевине Југославије, сва насеља обухваћена истраживањем су припадала Моравској, Вардарској и Зетској бановини. У питању су били следећи срезови: Бујановачки (Бујановац), Дежевски (Нови Пазар), Јабланички (Лебане), Копаонички (Брус), Косанички (Куршумлија), Лесковачки (Лесковац), Пчињски (Врање), Студенички (Рашка), Штавички (Тутин), Ђилански (Ђилане), Источки (Исток), Каменички (Косовска Каменица), Лапски (Подујево), Звечански (Звечан), уз градове Косовска Митровица и Приштина. Највећи број пописаних лица је био у Вардарској бановини – срез Ђилане (општине Огоште, Пасјане, Ранилуг, Рогачица, Шурлане, Витина и Ваганеш) и Моравској бановини – срез Лаб (општине Подујево, Двориште, Орлане и Шајковац). У њима су доминантно била заступљена лица исламске вероисповести (71,3% у првом тј. 81% у другом случају). Слична ситуација је била и у другим срезовима (Вардарска и Зетска бановина) у Прешеву (76,1%) и Истоку (68,2%). Са друге стране, апсолутна заступљеност лица православне вероисповести се бележи у срезовима Копаоник и Косаница (Моравској бановини) и Студеница (Зетска бановина), као и Јабланица и Пчиња у Вардарској бановини (преко 96%). У Дежевском срезу нешто више од трећине становника су чинили припадници исламске вероисповести (Opšta državna statistika, 1938). Ови подаци указују на нарушено стање етничке структуре након Балканских и Првог светског рата. У том погледу, 30-их година је постојала идеја исељавања око 200.000 муслимана (Албанци и Турци) у Турску. Иако је 1938. године парафирана конвенција, она услед различитих разлога (финансије, институционални притисак на Албанце и сл.) није никада реализована (Bjelajac, 2007).

У таквим околностима дочекан је вихор Другог светског рата. Капитулацијом Краљевине Југославије уостављена је тројна управа. У ужој Србији се успоставља немачка војна управа. Са друге стране, највећи део Космета је под италијанским протекторатом. Изузетак су Косовска Митровица, Подујево и Вучитрн (немачка управа), као и Косовско Поморавље, које је уз Врање под бугарском управом (Танчић, 2010). Албанска заједница је тежила да поврати старе привилегије што је праћено масовним убијањем и протеривањем колониста и слањем староседелаца у концентрационе логоре (Милосављевић, 2010). Највише је био погођен простор Косова и Метохије. Процењује се да је страдало око 100.000 Срба, док је истовремено протерано између 70.000 и 100.000 лица (Самарџић и др., 1989). Такође, на напуштена огњишта је досељено 70.000–75.000 Албанаца (Bjelajac, 2007; Самарџић и др., 1989), што је нарочито било изражено након оснивања тзв. друге Призренске лиге (1943) и формирања терористичке групе „Црна рука“ и националистичке организације „Бали комбетар“ (Гађиновић, 2008).

4. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ЕТНОДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ У ПОСЛЕРАТНОМ ПЕРИОДУ

4.1. Послеријна административна и етничка реорганизација (1945–1953)

Промена државног уређења након Другог светског рата (федеративна република), условила је бројне административне промене. У оквиру Србије као федералне јединице, посебан статус добијају и Рашка област (Санџак) која је подељена са Црном Гором, као и Косово Метохија која постаје посебна територијална јединица. У тим условима долази до антијугословенске побуне у којој је учествовао велики број наоружаних одметника (Павловић, 2008). Истовремено, нова власт привремено забрањује повратак колониста (Sl. list DFJ, 13/45) којих је према проценама било око 60.000. Накнадно, Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Народној Републици Македонији и Аутономној Косовско-метохијској области (Сл. лист ФНРЈ, 89/46)

дозвољава повратак неколико хиљада колониста (углавном комуниста) уз давање држављанства за преко 75.000 Албанаца досељених током ратног периода (Bataković, 1999). Наведеним мерама (забрана повратка колониста, насељавање Албанаца и сл.) у огромној мери је промењена демографска (етничка) структура овог простора (Димић, 2001). Почетком јула 1945. Обласна скупштина КиМ доноси одлуку о будућем уређењу Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) што је касније потврђено Законом о установљењу и устројству АКМО (Сл. гласник Србије, 9/45). Све одлуке су постале саставни део Устава ФНРЈ (1946) и Устава НР Србије (1947).

У новим политичким околностима (сукоб Југославије и Информбироа), друштвеним и административно-организационим условима, 1948. године спроведен је први послератни попис становништва у ФНРЈ. По први пут је извршена класификација становништва по народности на нивоу срезова. Овај попис је потврдио правац етничких кретања на овом простору. Од укупног броја пописаних лица (746.900), 70,8% су чинили Срби, док су Албанци (Шиптари) имали удео од 24,4%. Истовремено, док је српска заједница имала апсолутну већину у срезovima на простору уже Србије (90,3%), дотле је албанска заједница имала већину у АКМО (57,4%). Изузетак је био Звечански срез (укључујући и Зубин Поток и Лепосавић). У односу на целокупну популацију АКМО (68,5% Албанаца), ова зона је имала нешто повољнију етничку равнотежу (SZS, 1954). Овакво стање је условљено низом мера спровођених у претходном периоду.

Педесетих година се спроводе мере нове друштвено-економске политике попут аграрне реформе, колективизације поседа, конфискације и национализације, као и радничког самоуправљања (Димић, 2001). У том периоду (1953) је спроведен други, свеобухватнији попис. Постојала је могућност опредељења у погледу националне припадности. Број становника на овом простору је повећан за 6,80% (797.970) при чему су највеће етничке групе били Срби (55,7%) и Шиптари (31,3%). Српска заједница је имала већину на простору који припада ужој Србији (71,9%), док су Албанци преовладавали у АКМО (56,7%). Од осталих група, издвајају се Турци (8,1%), од чега преко 98% на простору АКМО (SZS, 1959). Наиме, значајан број Албанаца је пријавио турску националност услед идентификације са исламом и турском културном, као и склапања Балканског споразума Турске и Југославије (1953) о емиграцији муслимана у Турску (Радовановић, 2004).

4.2. Административне реформе и демографски трендови (1954–1981)

Крајем 50-их су спроведене значајне административне промене доношењем Закона о подручјима општина и срезова у НР Србији (Сл. гласник НРС, 51/59). Овим законом су укинута срезова у косовско-метохијској области. Територија Косова и Метохија је проширена када су насеља општине Рашка припојена општини Лепосавић. Тако је успостављена административно-политичка територија у чијим границама су се нашле области Гора, Опоље, Средска, Руговски крај, затим Лаб (Мало Косово), Ибарски Колашин, као и Горња Морава, Изморник и Новобрдска Крива Река (Степић, 1997). Постојала је тенденција да се „прекомпозицијом“ делимично поправи етничко стање на терену јер су ове крајеве доминантно насељавали Срби и друге етничке заједнице. Ипак, Радовановић (1998) износи супротну тезу којом излазак из природних граница омогућава лакши утицај албанске заједнице у традиционалне српске просторе у којима није била присутна или била у незнатном броју. Томе у прилог иде чињеница да се тих година долази до слабљења надлежности савезних и републичких органа, док истовремено јача улога покрајинских са циљем веће децентрализације, дебијрократизације и привредне реформе (Petrović & Stefanović, 2010).

Средином марта 1961. спроведен је трећи попис који је по први пут извршен на нивоу општина и насеља, а не срезова. Пописом је утврђено присуство 221.623 становника, највише Албанаца –

109.829 (49,6%) и Срба – 92.677 (41,8%). Од укупног броја, Срби су били већина у КЗБ зони (55%), а Албанци у бафер зони (63,1%). Највећа заступљеност Срба (> 85,0%) се бележи у општинама Брус, Врање, Куршумлија, Лебане, Рашка, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић. Са друге стране, Албанци су већина (> 50,0%) у општинама Бујановац, Прешево, Витина, Њилане, Исток и Косовска Каменица (табела 2). Од осталих заједница, издвајају се Муслимани у општинама Тутин (80,9%) и Нови Пазар (12,4%); Црногорци у Куршумлији (13,4%), Подујеву (5,7%) и Истоку (3,7%), као и Хрвати у Витини (29,2%). Роми су пак најбројнији у Косовској Каменици (1,9%) (SZS, 1994a). Треба напоменути да је осим високог наталитета у насељима косовско-метохијске области који је условио пораст албанске заједнице, политика „херметички“ затворених граница са Албанијом до 70-их година погодовала је бројности српске заједнице. Тиме је у великој мери смањен обим миграција ка овом простору (Аритонових, 2010).

Табела 2. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (1961)

Општина	Укупно	Срби		Албанци	
		број	%	број	%
Брус	4.418	4.415	99,93	0	0,00
Бујановац	19.021	2.617	13,76	15.728	82,69
Врање	8.583	8.409	97,97	143	1,67
Куршумлија	13.228	11.410	86,26	11	0,08
Лебане	903	902	99,89	0	0,00
Лесковац	1.131	1.131	100,00	0	0,00
Медвеђа	11.450	8.448	73,78	2.911	25,42
Нови Пазар	9.960	7.748	77,79	6	0,06
Прешево	20.986	3.275	15,61	15.996	76,22
Рашка	7.416	7.410	99,92	2	0,03
Тутин	5.621	749	13,33	2	0,04
Витина	4.017	244	6,07	2.575	64,10
Њилане	15.562	3.393	21,80	10.781	69,28
Звечан	460	459	99,78	0	0,00
Зубин Поток	4.615	4.603	99,74	0	0,00
Исток	11.903	2.815	23,65	7.570	63,60
Косовска Каменица	28.325	6.224	21,97	21.361	75,41
Лепосавић	13.308	12.647	95,03	5	0,04
Подујево	32.411	5.639	17,40	24.732	76,31
Приштина	8.305	139	1,67	8.006	96,40

Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони; Savezni zavod za statistiku, 1994a.

Уставом СФРЈ из 1963. године (Сл. лист СФРЈ, 14/63) АКМО добија статус покрајине (АП КиМ), укидају се срезони, а албанска заједнице добија статус народности. Већ 1968. године уставним амандманима покрајина добија назив САП Косово (без Метохије) (Сл. лист СФРЈ, 55/68). Исте године дошло је до масовних антијугословених и антисрпских демонстрација као последица јачања албанског национализма и сепаратизма (Вилотић, 2006). Почетком 70-их албанска заједница је указивала на незавидном положају у оквиру СР Србије. Наводили су различите видове дискриминације у односу на српску заједницу (економска. здравствена. образовна и културна). Након уставних амандмана из 1969. и 1971., покрајине постају равноправне са републиком у разматрању савезних одлука (Димић, 2001;

Павловић, 2008). У току 1974. се усваја Устав СФРЈ (Сл. лист СФРЈ, 9/74), као и Устав САП Косово. Покрајина добија пуну уставну и законодавну аутономију у оквиру СР Србије постајући саставни елемент федерације (Bellamy, 2000). Настављена је политика дезинтеграције ове територије од матице.

Након доношења новог Устава (1963) и уочи уставних промена 1974., у марту 1971. године је извршен четврти послератни попис. Као и раније, обухваћено је питање о националној припадности уз лично изјашњавање лице старијих од 15 година. Такође, постојала је могућност неизјашњавања по овом критеријуму. На истраживаном простору, број становника је у међупописном периоду увећан за 2,7% (227.546), уз значајније промене две највеће заједнице, Албанаца (+23,4%) и Срба (–18,4%). Традиционално, Срби имају већински статус у општинама Брус, Врање, Куршумлија, Лебане, Лесковац, Рашка, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић, али и у Новом Пазару. Истовремено, Албанци су доминантни у општинама Бујановац, Прешево, Витина, Ђилане, Исток, Косовска Каменица, Подујево и Приштина (табела 3). Црногорци се са преко 15% заступљености бележе у Топлици и Јабланици (Куршумлија и Медвеђа), док Хрвати увећавају пруство у Витини (Врнавоколо, Врнез и Летнице). Такође, Муслимани имају апсолутну већину у Тутину (преко 80%), као и значајно учешће у Новом Пазару (22,8%) (SZS, 1994b). Чињеница је да овим пописом албанска заједнице по први пут прелази 70% на територији САП Косово, док је број Срба стагнирао.

Табела 3. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (1971)

Општина	Укупно	Срби		Албанци	
		број	%	број	%
Брус	4.052	4.027	99,38	1	0,02
Бујановац	20.664	2.343	11,34	18.003	87,12
Врање	7.443	7.379	99,14	8	0,11
Куршумлија	9.573	7.993	83,5	0	0,00
Лебане	599	599	100	0	0,00
Лесковац	901	899	99,78	0	0,00
Медвеђа	9.451	4.666	49,37	3.154	33,37
Нови Пазар	9.400	7.028	74,77	8	0,09
Прешево	24.045	2.750	11,44	20.706	86,11
Рашка	6.597	6.551	99,3	3	0,05
Тутин	5.285	905	17,12	92	1,74
Витина	4.578	152	3,32	3.006	65,66
Ђилане	17.468	3.396	19,44	13.205	75,60
Звечан	378	377	99,74	0	0,00
Зубин Поток	3.977	3.942	99,12	3	0,08
Исток	14.486	2.874	19,84	10.997	75,91
Косовска Каменица	30.107	5.281	17,54	24.707	82,06
Лепосавић	11.912	11.132	93,45	12	0,10
Подујево	38.316	3.330	8,69	33.341	87,02
Приштина	8.314	38	0,46	8.247	99,19

Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони; Savezni zavod za statistiku, 1994b.

4.3. Етнoдемогpафске иpилике у иepиоду иoлииичких ииензија и конфликiа (1981–2008)

Почетком марта 1981. дошло је до масовних демонстрација Албанаца на Космету уз јасно истануте националне и сепаратистичке тежње. Њима су указивали на физички, политички, правни

и културни терор (Вилотић, 2006; Pavlović, 2010). Питање разговора и утврђивања чињеница је остављено по страни. У таквим околностима, крајем истог месеца је спроведен нови попис становништва на читавој територији СР Србије. Резултате сведоче о наставку тренда пораста броја становника условљен позитивним демографским аспектима унутар албанске заједнице. Укупан број становника у овако дефинисаној целини је достигао 231.830 становника (+1,9%), при чему је удео Албанаца у односу на претходни попис увећан за 16,1% (18.641), а Срба умањен за 24,6% (21.796) (табела 4). Албанска заједница је у међувремену остварила већину како у КЗБ (51,8%), тако и бафер зони (78,6%). У свим заједницама са апсолутном српском већином присутан је пад броја становника, од 14,8% (Приштина), преко 33,1% (Зубин Поток) до преко 35% у Куршумлији и Лебану, 40% у Лесковцу и 48% Звечану.

Са друге стране, у општинама где су Албанци већина, бележи се тренд раста. Он се креће од 2,9% у Ђилану и 4,0% у Бујановцу, умереног од 16,3% у Прешево до 20,2% односно 27,5% у Истоку и Подујеву. Муслимани бележе стабилан раст у Тутину (4.690 ст. или 89,9%) и Новом Пазару (2.690 ст. или 31,4%). Број Црногораца у топличко-јабланичком крају опада, али ипак задржава високо учешће (> 16%). Истовремено, Хрвати у Витини се додатно оснажује (преко 2.000 ст. или 36,4%). Треба напоменути да албанска заједница на територији АП КиМ има изражен демографски раст и први пут премашује милион становника (77%), док је број Срба и Црногораца мањи од 15% (SZS, 1991).

Табела 4. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (1981)

Општина	Укупно	Срби		Албанци	
		број	%	број	%
Брус	3,434	3,413	99,39	2	0,06
Бујановац	21,493	1,716	7,98	19,602	91,20
Врање	6,233	6,179	99,13	0	0,00
Куршумлија	6,243	5,168	82,78	0	0,00
Лебане	387	386	99,74	0	0,00
Лесковац	535	530	99,07	0	0,00
Медвеђа	7,609	3,005	39,49	3,220	42,32
Нови Пазар	8,572	5,507	64,24	6	0,07
Прешево	27,976	1,878	6,71	25,349	90,61
Рашка	5,329	5,282	99,12	0	0,00
Тутин	5,214	494	9,47	0	0,00
Витина	5,648	43	0,76	3,515	62,23
Ѓилане	17,979	2,714	15,10	14,406	80,13
Звечан	196	196	100,00	0	0,00
Зубин Поток	2,659	2,627	98,80	3	0,11
Исток	17,408	2,544	14,61	13,973	80,27
Косовска Каменица	28,913	4,388	15,18	24,172	83,60
Лепосавић	10,073	9,135	90,69	6	0,06
Подујево	48,843	1,815	3,72	45,975	94,13
Приштина	7,086	1	0,01	7,060	99,63

Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони; Savezni zavod za statistiku, 1991.

Осамдесетих су настављене међуетничке тензије које су имале утицај на све друштвене сфере. С циљем консолидације, крајем исте деценије (1989) извршене су измене Устава СР Србије

(Сл. гласник СРС, 11/89). Међутим, убрзо се показало да је то имало минималан ефекат с обзиром да су почетком 1990. године продубљени сукоби у покрајинском руководству што је кулминирало распуштањем САП Косово. На побуну Албанаца се реаговало доношењем новог Устава СР Србије септембра 1990. године (Сл. гласник РС, 1/90) којим су покрајини одузети елементи државности. Као одговор, исте године Албанци доносе тзв. „Декларацију о независности“, а потом и тзв. Устав Републике Косово („Качанички устав“) (Димић, 2001). Ова друштвено-политичка и безбедносна криза осим простора Космета, захватила је непосредно окружење дуж административне линије ка ужој Србији. То је условило повећање интензитета емиграција етничке природе, иако је било и других разлога (економски, институционални, идеолошки, итд.) (Благојевић, 2007).

У таквим условима уз много потешкоћа обављен је попис 1991. године. Међутим, читава албанска заједница на Космету је бојкотовала попис, па је стога њихов број само процењен од стране Покрајинског завода за статистику. Такође, услед бојкота, процена је извршена и за општине Бујановац и Прешево (Централна Србија). С обзиром на непотпуни обухват, не може се говорити о бројности појединих етничких заједница. Међутим, видљиво је увећање муслиманске заједнице у Новом Пазару (19,1%/514 ст.) и Тутину (9,2%/431). Такође, Витина, у великом обиму насељена Хрватима, одржава популациону стабилност (2.430 ст.). На крају, процене говоре да се албански корпус значајно увећао, док је српска и црногорска заједница додатно ослабила (СЗС, 1993).

Ситуација на терену је додатно појачана нелегалним акцијама кроз референдум о сецесионизму и избор представника у покрајинском парламенту 1991/1992. (Garabedjan, 2007) и формирање паралелних институција. Наведене активности су праћене бојкотом званичних државних органа (Илић, 2007). Дотадашња ненасилна борба бива замењена са учесталим оружаним, етнички мотивисаним нападима у периоду 1995–1998. године (Bataković, 2015). Формализацију оваквог стања представљало је оснивање тзв. „Ослободилачке војске Косова“ (алб. *Ushtria Çlirimtare e Kosovës*), организације која је кроз насилне акте била у сукобу са полицијско-војним снагама Републике Србије (Guzina, 2005). О последицама лоше безбедносне ситуације говоре биланс пресељења на територији јужне покрајине 1994–1997. године. Континуирано се бележи негативни миграциони салдо (4.784 лица у 1996. и 5.560 лица у 1997.). Иако је немогуће утврдити националну припадност учесника, податак да највећи део чине интерне миграције (Централна Србија, Војводина, КиМ), сведочи о кретању Срба и Црногораца, Рома, као и других мањинских заједница.

У доминантном наративу о репресији и одласку преко 200.000 Албанаца са Космета, а након неуспешних преговора тзв. „Контакт групе“ и низа резолуција Савета безбедности УН, 24. марта 1999. године је започета агресија НАТО пакта на СРЈ (Greenwood, 1999). Након 78 дана, усвајањем Резолуције 1244 и успостављањем међународног протектората на Космету и копнене зоне безбедности, сукоб је окончан. У условима привидног мира и периоду транзиције, већина избеглих Албанаца се вратила у места пребивалишта. Са друге стране, српска заједница трпи различите притиске (физички напади, узурпација имовине, институционалне препреке и сл.).

Турбулентни српско-албански односи на Косову и Метохији добијају шире размере, јер је овај „талас“ захватио и простор Прешевске долине, спој Моравске и Вардарске удолине, Скопску и Кумановску котлину, Скопску Црну Гору и Тетовску котлину (Радовановић, 2004). Безбедносна криза у централној Србији (општине Прешево, Бујановац и Медвеђа) достиже врхунац крајем 1999. и током 2000. године. Она је директна последица вишедеценијског занемаривања овог простора и нерешених међунационалних односа. Наиме, завршетком сукоба на АП КиМ, долази до измештања (терористи, наоружање, муниција и сл.) са овог подручја у зону Бујановца, Прешева и Медвеђе. У јануару 2000. године је основана тзв. „Ослободилачка војска Прешева. Медвеђе и Бујановца“ (алб.

Ushtria Çlirimtare e Preshevës. Medvegjës dhe Bujanovcit) која је према проценама окупљала око 2.000 наоружаних терориста. У сукобима на овој територији, од краја јуна 1999. до краја марта 2001. године, изведено је 649 напада и упада, страдало 26 лица, рањено 66, док се 31 лице води као нестало (Симовић, 2017). Такође, са овог простора је избегло од 8.670 до 12.500 људи (International crisis group, 2003; види рад 1).

Слика 1. Сцене погрома на АП Косово и Метохија (17–18. март 2004.)

Извор: Српска омладина за Космет (<https://2004.rs/>)

У току 2000. године као резултат претходно наведених дешавања забележено је 187.130 интерно расељених лица (ИРЛ) (94,2% у централној Србији). Од укупног броја, доминирају лица из Косовског округа (76.881/41,1%), Косовско-поморавског (28.179/15,1%) и Косовско-митровачког округа (16.202/8,7%). У Косовском округу највећи интензитет расељавања су имали Приштина (46,7%), Урошевац (15,4%) и Косово Поље (13,1%). Половина из Косовско-поморавског округа се везује за Ђилане (43%), Косовску Каменицу (32%) и Витину (20%), а у Косовско-митровачком округу за Косовску Митровицу (48%), Вучитрн (33%) и Звечан (6%). Посматрајући правац кретања ИРЛ ка ужој Србији, свако треће лице из Косовског округа је привремено боравило на територији града Београда (29,4%), као и Рашком и Топличком округу (13%). Највећи део из Косовско-митровачког округа је боравио у Рашком (39,7%), а 30,3% из Косовско-поморавског и Пчињском округу. Томе треба придодати и део лица из Пећког (22,5%) и Призренског округа (12,8%) који је боравио у Рашком округу (UNHCR & KIRS, 2001).

Положај српске заједнице је додатно погоршан марта 2004. године када долази до новог таласа немира на простору АП КиМ. Тада је према званичним проценама, у сукобима са албанским екстремистима страдало неколико десетина, а рањено више стотина цивила. Истовремено, за само 48 часова је протерано око 4.000 припадника српске и осталих невећинских заједница (Денда и др., 2018). Осим цивилних жртава, уништено је око 800 домова, преко 35 верских објеката и споменика културе, нарочито јужно од реке Ибар (Влада РС, 2004а). Стабилизацији прилика није помогло ни ангажовање Народне скупштине РС усвајањем Резолуције о Косову и Метохији (Сл. гласник РС, 26/04). као и Резолуције о мандату за политичке разговоре о будућем статусу Косова и Метохије (Сл. гласник РС, 100/05). Наведна акта била су део плана за политичко решење ситуације кроз Бечке преговоре уз посредништво Мартија Ахтисарија током 2006. године. Обухваћена су

питања територијалне аутономије, обележја српске заједнице, функционисања институција, као и заштите и очување споменичког наслеђа (Влада РС, 2004б). Ипак, није постојало услова за одрживо, свеобухватно решење статуса јужне покрајине.

Народна скупштина РС 2007. године (Сл. гласник РС, 18/07, 69/07) одбацује предлог специјалног изасланика уз оцену да крши суверенитет и територијални интегритет Србије. Уз резолуцију су предложени бројни амандмани коју су обухватили читав низ области од уставног уређења и децентрализације, преко заштите културне баштине до безбедносног сектора и међународног присуства (Влада РС, 2007). На њеној основи, исте године се доноси Резолуција о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка РС (Сл. гласник РС, 125/07) којом се врши додатни притисак на извршну власт да искористи сва правна средства пред националним и међународним институцијама са циљем спречавања једностраног проглашења независности јужне покрајине. Ипак, упркос преговарачком процесу, 17. фебруара 2008. године долази до проглашења независности Косова* (ал. *Republika e Kosovës*) од страна привремених институција самоуправе. Тај акт је означен као противправни чин сепаратизма (Bataković, 2017; Weller, 2008) па је стога Влада РС усвојила Одлуку о поништавању противправних аката и одлука које су из њега проистекле (Сл. гласник РС, 18/08). Истовремено, као институционални одговор политичког организовања Срба, Заједница општина на Косову и Метохији на Видовдан, 28. јуна, формулише Декларацију о оснивању Скупштине заједнице општина АП Косово и Метохија (Влада РС, 2008).

Током децембра 2008. године, Европска унија је упутила цивилну мисију ЕУЛЕКС (енг. *European Union Rule of Law Mission in Kosovo*) ради успостављања европских стандарда у правосудју, полицији и царини (EULEX, 2008). Република Србија је две године касније затражила саветодавно мишљење од Међународног суда правде (МСП) у Хагу о легалности проглашења независности. Међутим, суд је закључио да „декларацијом о независности Косова* није прекршено опште међународно право“ (Obradović-Wochnik & Wochnik, 2012). Стога, присуство ЕУЛЕКС мисије и негативна одлука поводом статуса јужне покрајине доводи до измештања свих активности на овом пољу из Уједињених нација на органе Европске уније.

4.4. Етничка поларизација и демографска динамика у постконфликтном периоду

У складу са десетогодишњом периодиком одржавања, 2011. године је после две деценије одржан попис становништва на читавом простору обухваћеним овим истраживањем. Наиме, РЗС је спровео активности пописа на простору Централне Србије, иако су постојали проблеми на територији општина Прешево и Бујановац.. Ипак, подаци нису у потпуности релевантни с обзиром на недостатак обухвата јединица пописа, како у Централној Србији, тако и северу Космета (табела 5). Ипак, видљиви су одређени трендови. У општинама са потпуним обухватом, број Срба је смањен у односу на 2002. годину: Лебане (39,5%), Брус (30,1%), Лесковац (27,1%), Куршумлија (26,4%), Рашка (19,8%), Врање (17,9%) и Медвеђа (7,9%). Њихов пад је видљив и у другим локалним заједницама, Тутину (36,1%) и Новом Пазару (3,5%). Са друге стране, у истим срединама увећава се удео Бошњака за 15% (Нови Пазар) и 8% (Тутин). Теже је пратити ситуацију на АП КиМ, с обзиром да поуздани подаци датирају из 1981. године. Међутим, запажају се две групе општина са албанском већином. У већој групи долази до смањења броја Албанаца (Приштина, Косовска Каменица, Гњилане и Витина), док са друге стране долази до увећања бројности у Истоку (11,5%) и Подујеву (25,6%) (ASK, 2023; РЗС, 2013).

Табела 5. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (2011)

Општина	Укупно	Срби		Албанци	
		број	%	број	%
Брус	1.450	1.439	99,24	0	0,00
Бујановац	18.067	12.989	71,89	244	1,35
Врање	4.000	3.959	98,98	0	0,00
Куршумлија	2.060	2.000	97,09	0	0,00
Лебане	91	89	97,8	0	0,00
Лесковац	184	183	99,46	0	0,00
Медвеђа	2.157	1.732	80,3	272	12,61
Нови Пазар	8.755	4.938	56,4	9	0,1
Прешево	3,080	2.294	74,48	416	13,51
Рашка	2.851	2.820	98,91	0	0,00
Тутин	4.675	168	3,59	0	0,00
Витина	3.409	0	0	3.367	98,77
Њилане	13.050	973	7,46	11.725	89,85
Звечан	0	0	0,00	0	0,00
Зубин Поток	0	0	0,00	0	0,00
Исток	15,750	22	0,14	15,585	98,95
Косовска Каменица	19.750	1.103	5,58	18.614	94,25
Лепосавић	0	0	0,00	0	0,00
Подујево	58.689	11	0,02	57,749	98,4
Приштина	1.632	1	0,06	1.630	99,88

Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони; Републички завод за статистику, 2013; Kosovo Agency of Statistics, 2011.

Народна скупштина РС је у јулу 2011. године усвојила Декларацију о актуелном стању на Косову и Метохији, изражавајући забринутост због једностраних и насилних потеза привремених институција у Приштини и улоге међународне мисије. Декларацијом је наглашена потреба за наставком дијалога, јачањем институција Републике Србије, заштитом живота, имовине и права грађана на Космету (Сл. гласник РС, 57/11). У оквиру новог формата преговора под покровитељством ЕУ, донета је Политичка платформа и Резолуција о основним принципима за политичке разговоре са представницима привремених институција на Косову и Метохији (Сл. гласник РС, 4/13). Предвиђена је аутономија Заједнице српских општина (ЗСО)⁴ са надлежностима у областима попут образовања, здравства, правосуђа, унутрашњих послова, економије, енергетике, просторног планирања и јавног информисања. Планиран је и специјални статус за сеоске енклаве са српском и другим мањинским заједницама, нови уговорни однос Српске православне цркве са институцијама у Приштини, као и гаранције за повратак расељених лица. Циљ ових мера било је успостављање институционалног оквира који омогућава равнотежу у одлучивању и уважавање интереса мањинских заједница, без доминације већинске (албанске) популације (Влада РС, 2013).

⁴ Ова асоцијација треба да обухвати следеће локалне самоуправе: Северна Митровица, Лепосавић, Звечан и Зубин Поток (Косовскомитровачки округ), Грачаница и Ново Брдо (Приштински округ), Штрпце (Урошевачки округ), као и Ранилуг, Клокот и Партеш (Њилански округ).

Након 10 рунди преговора, априла 2013. године постигнут је Споразум о принципима нормализације односа Београда и Приштине тзв. „Бриселски споразум“. Њиме је као најважнија обавеза предвиђено формирање ЗСО. Договорено је формирање Косовске полиције са регионалним командантом из редова српске заједнице у северним општинама (Северна Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић), као и интеграција правосуђа у косовски правни систем по сличном моделу. Предвиђено је одржавање локалних избора у наведеним општинама у оквиру косовског система. Такође, дефинисани су кораци за спровођење споразума у областима енергетике и телекомуникација. Оба преговарачка тима су се обавезала да неће блокирати европске интеграције друге стране – Србије (поглавље 35) и Косова* у контексту споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) (Ђукановић, 2013; Канцеларија за КиМ РС, 2013а).

У условима сталног притиска, како у међународним оквирима, тако и на терену, током 2017. године формирана је Радна група за подршку унутрашњем дијалогу о Косову и Метохији (Сл. гласник РС, 93/17). Настала је са циљем координације активности државних органа и институција у вези с дијалогом. До јуна 2018. године одржан је низ расправа уз учешће академске заједнице, Српске православне цркве, привреде, невладиног сектора, културних и професионалних организација и других друштвених актера (Влада РС, 2018). Предложени су различити модели политичког решења за статус Косова и Метохије: реална унија, конфедерација, суштинска аутономија, подела, статус *quo*, па чак и признање уз спровођење референдума (Јовановић, 2018; Петров, 2018; Радојевић, 2018). Посебан фокус био је на статусу Српске православне цркве и заштити културно-историјског наслеђа и српског идентитета на тој територији (Раковић, 2021; Рељић, 2018). Међутим, наведени закључци су остали само „мртво слово на папиру“ јер нису имплементирани ни у једном документу у наредном периоду.

Ипак, 2020. године америчка администрација се активно укључује у преговарачки процес. У складу са наведеним, септембра исте године постигнута је сагласност обе стране о економској нормализацији између Србије и Косова*. У тзв. „Вашингтонском споразуму“, обе стране су прихватиле одређене обавезе као што је обустава кампање повлачења признања (Србија) и неподношење захтева за чланство у међународним организацијама (Косово*), као и сарадњу у идентификовању несталих и повратку расељених. Главни део је посвећен инфраструктурним пројектима, као што су аутопут и железница Ниш–Мердаре–Приштина, модернизација граничног прелаза Мердаре и приступање Косова* у мини Шенген зону. Такође, стране су се обавезале на унапређење верских слобода и заштиту верских објеката (Мировић, 2020; Muharremi, 2021).

Отежавајућа околност у функционисању српске заједнице на простору АП Косово Метохија било је напуштање привремених институција на свим нивоима у новембру 2022. године. Оно је уследило као одговор на лошу безбедносну ситуацију, кршење Бриселског споразума (неформирање ЗСО) и репресију односно неповерење у власт привремених институција. Крајња последица је институционални вакум у општинама са српском већином, притисак међународне заједнице и повећане тензије на релацији Београд – Приштина, као и бројни безбедносни инциденти су постали део свакодневице.

У склопу дијалога под покровитељством ЕУ и учешће представника САД, марта 2023. године у Северној Македонији је постигнут споразум као део процеса нормализације односа Србије и Косова*. Познат под називом „Охридски споразум“ (ориг. Анекс за имплементацију Европског предлога за нормализацију односа), он представља део француско-немачког предлога тј. плана ЕУ за нормализацију. Кључне тачке овог споразума огледају се у следећим поставкама: међусобно уважавање симбола и докумената; дозвољено аплицирање међународним институцијама; заштита

српске заједнице (формирање ЗСО и самоуправа у областима здравства, образовања, правосуђа и културе); решавање спорова мирним путем; и формирање заједничке комисије за надгледање спровођења (European Union, 2023). Све активности су у складу са европском перспективом Србије и Косова* без чије имплементације нема напретка ка чланству у ЕУ.

Табела 6. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (2022/2024).

Општина	Укупно	Срби		Албанци	
		број	%	број	%
Брус	1.010	971	96,14	0,00	0,00
Бујановац	19.894	1.035	5,2	18.638	93,69
Врање	3.213	3.060	95,24	0,00	0,00
Куршумлија	1.264	1.187	93,91	0,00	0,00
Лебане	36	35	97,22	0,00	0,00
Лесковац	80	78	97,5	0	0,00
Медвеђа	1.680	1.218	72,5	315	18,75
Нови Пазар	8.702	4.344	49,92	25	0,29
Прешево	28.688	746	2,6	27.472	95,76
Рашка	2.178	2.075	95,27	0,00	0,00
Тутин	4.343	80	1,84	0,00	0,00
Витина	1.645	1	0,06	1.627	98,91
Њилане	10.137	1170	11,54	8.734	86,16
Звечан	0,00	0,00	0	0	0,00
Зубин Поток	1	1	100	0	0,00
Исток	14.293	142	0,99	14.045	98,26
Косовска Каменица	11.565	1165	10,07	10.387	89,81
Лепосавић	1.566	1328	84,8	4	0,26
Подујево	45.802	11	0,02	45.555	99,46
Приштина	680	0	0	680	100

Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони; Републички завод за статистику, 2023; Kosovo Agency of Statistics, 2024.

Због кризе изазване пандемијом COVID-19, последњи попис је обављен са извесним закашњењем октобра 2022. године на простору региона Јужне и Источне Србије односно априла-маја 2024. године у региону КиМ. С обзиром на бојкот претходног пописа од стране албанске заједнице у Прешеву и Бујановцу, као и српске у јужној покрајини (потпуно – север; делимично – југ), није могуће извршити адекватну анализу. Ипак, видљива је израженија етничка поларизација. Издвајају се две групе општина: 1) *хомућене српске заједнице* (Брус, Врање, Куршумлија, Лебане, Лесковац, Рашка) и 2) *хомућене албанске заједнице* (Бујановац, Прешево, Витина, Исток, Подујево, Приштина, Њилане, Косовска Каменица). Такође, постоји и група мешовитих општина (Медвеђа, Нови Пазар, Тутин) (табела 6). Истовремено, званичне процене (ASK, 2024) указују да у општинама севера Космета (Лепосавић, Зубин Поток, Звечан) већину чине Срби (око 15.000 грађана), уз незнатан број Албанаца. Чињеница је да српска, а у мањој мери албанска насеља у КЗБ и бафер зони показују даљи тренд смањења броја становника. Једино српско насеље које бележи стабилан раст броја становника јесте Пасјане (општина Њилане тј. Партеш) са 1.200 становника (20% више у односу на 2011.), затим Ранилуг (општина Косовска Каменица тј. Ранилуга) са 630 становника (161 у 2011.), а у мањој мери и неколико насеља општине Исток (Љубовица, Црнце и Црколез). Ипак, реч је о популационо малим

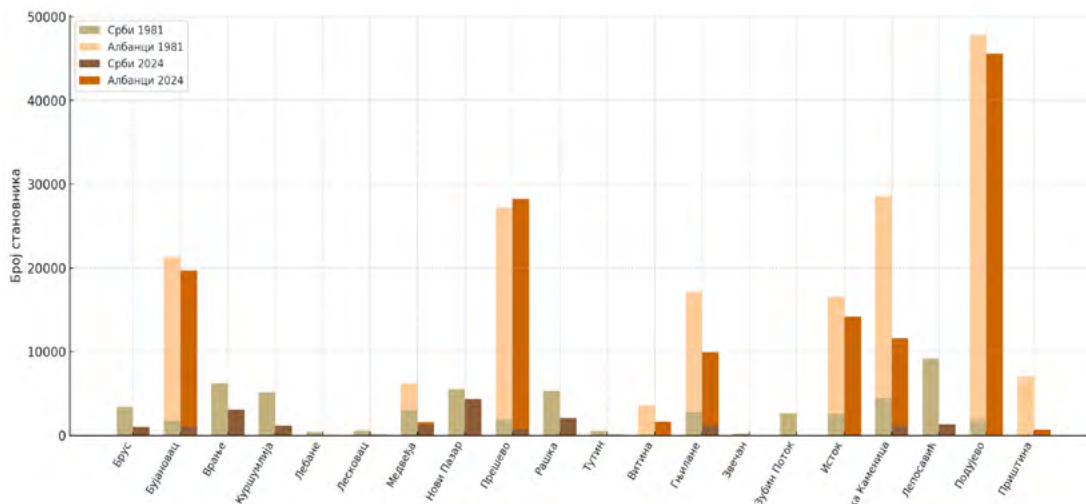
насељима. Повољнија слика је присутна у албанским насељима на територијама општина Бујановац, Прешево и Исток. У том правцу, повољније демографске показатеља бележе насеља Велики Трновац, Добросин, Кончуљ и Летовица (општина Бујановац); Прешево, Ораовица, Трнава и Мађаре (општина Прешево); Исток (општина Исток), а у мањој мери и Сијаринска Бања (општина Медвеђа).

5. ДЕМОГРАФСКА РЕАЛНОСТ: ОПОМЕНА ЗА БУДУЋНОСТ

Актуелни демографски профил овог простора указује да је његова будућност неизвесна. Општи тренд депопулације у Републици Србији посебно је изражен на територији КЗБ и бафер зони. Овај простор карактеришу у највећој мери насеља руралног карактера чија је демографска виталност ослабљена, а самим тим и очување националне структуре, безбедност и стабилност овог простора доведена у питање. У којој мери је слика „суморна“ и да ли постоји „трачак“ наде? У току 1981. укупан број становника КЗБ и бафер зони је достигао свој максимум у читавом периоду (231.830) што је увећање од 4,6% у односу на 1961. годину. На популациони раст у том периоду највише су утицале општине (насеља) која припадају бафер зони (+19.900 ст. или 4,9%). У истом периоду, општине на простору КЗБ региструју пад за 9,4% (–9.692 ст.). Пораст становништва је присутан у следећим општинама: Бујановац (2.472 ст. или 13%) и Прешево (6.990 ст. или 33,3%), Витина (1.631 ст. или 40,6%), Ђиљане (2.417 ст. или 15,5%), Исток (5.505 ст. или 46,2%), Косовска Каменица (588 ст. или 2,1%) и Подујево (16.434 ст. или 50,7%). Овом порасту највише су допринели Албанци (укупно: 47.460/43,2%; КЗБ: 13.380/38,4%; бафер: 34.080/45,4%), док Срби бележе пад (укупно: 35.656/38,5%, КЗБ: 22.956/40,6%; бафер: 12.700/35,1%). Позитивни трендови се бележе у 33 насеља КЗБ и 71 насеља бафер зоне. За мешовите средине карактеристичан је пример Новог Пазара где и поред смањења од 28,9% (2.241 ст.), Срби имају већину. Општина Витина је карактеристична по значајној заступљености Хрвата чији се удео повећао за 74,8% (879 ст.). Истовремено, значајан пораст остварили су и Муслимани у односу на почетак посматраног периода, у општинама Нови Пазар (1.450 ст. или 117%) и Тутин (185 ст. или 4,11%).

У којој мери су негативна природна компонента и изражени миграциони токови утицали на трансформацију овог простора указују последњи пописни подаци (2022/24). Укупан број становника (КЗБ и бафер зона) је смањен за 32,4% (75.053 ст.) у односу на 1981., достигавши 156.777. За разлику од претходног међупописног периода (1961–1981), негативни показатељи су присутни у КЗБ (–21.937 ст. или 23,6%) и бафер зони (–53.116 ст. или 38,3%). Интензивно пражњење територије АП КиМ последица је пре свега континуиране нестабилности и негативних демографских трендова (транзиција фертилитета, старење становништва, интензивна миграција). Удео Срба је смањен за 83,7% (19.645 ст.), а удео Албанаца за 25,7% (28.078 ст.). Треба нагласити да је апсолутни пад код албанске заједнице био израженији.

Истовремено, Албанци које живе на територији региона Источне и Јужне Србије имају повољније демографске одлике (–1.729/3,6%) у односу на Србе (–18.729 ст./55,8%). Општине на којима је забележен пораст становништва су: Прешево (2,5%), Нови Пазар (1,5%) и Исток (0,5%), захваљујући високом уделу Албанаца и Бошњака. Општина Подујево у односу на претходни период региструје минималан пад броја становника (0,9%).

Графикон 1. Однос Срба и Албанаца на територији КЗБ и бафер зоне* (1981. и 2022/2024.).
Напомена: *подаци се односе на насеља општина која припадају подручју КЗБ и бафер зони.

У поређењу са целокупном територијом општина, узлазни тренд је приметан у случају Новог Пазара (+44,2%/32.720 ст.), Приштине (+8,3%/17.426 ст.), Ѓилана (+2,5%/2.135 ст.) и Тутина (+0,8%/274 ст.). Носилац овог раста су седишта (урбани центри) наведених градова/општина. Међу појединачним насељима, позитивни показатељи су присутни у 14 насеља у КЗБ и истом броју у бафер зони. Међу већински албанским насељима издвајају се: Велики Трновац, Добросин, Летовице и Муховац (општина Бујановац); Ораовица и Трнава (општина Прешево); Исток (општина Исток); Доња Шипашница и Рогачица (Косовска Каменица); Баловац, Батлава, Доња Пакаштица, Ладовац, Летанце, Ливадица, Мердаре, Обранца, Подујево, Суркиш и Штедим (општина Подујево). Са друге стране, увећање српске заједнице је присутно само у два насеља града Новог Пазара (Постење и Копривница). У мешовитим заједницама, бошњачка популација је увећана у насељима Бања, Избице и Трнава (Нови Пазар), као и Ораше и Рибариће (општина Тутин).

Дакле, на постављено питање могуће је дати само један одговор. Сви наведени подаци указују на неповољне демографске трендове који ће се продубљивати и у наредном периоду. Укупан број становника смањено се за трећину, уз драматичан пад броја Срба и релативно мање, али и даље значајно смањење Албанаца. И поред тога, Албанци су у претходних пар деценија успели да „заузму“ традиционалне српске просторе. Истовремено, у истом процесу са демографске мапе су нестала два модалитета: Хрвати и Црногорци. Просторна неравномерност ових процеса најизраженија је у бафер зони, где је демографско пражњење убрзано, док поједине изоловане целине већински албанске или бошњачке популације бележе ограничен раст. Присуство појединачних жаришта демографске отпорности сведочи да простор није потпуно захваћен депопулацијом, већ да постоји одређени потенцијал за ревитализацију уз спровођење циљаних мера. Као најбољи пример наводи се насеље Пасјане (општина Ѓилане, Партеши) у Косовском Поморављу која задржава висок степен виталитета. У овој етничкој „оази“, српска заједница је преузела и продубила трендове већинског становништва на најбољи начин. Стога, будућа стратегија опоравка мора бити заснована на интегралном приступу који ће повезати демографску обнову, економску одрживост и социјалну кохезију.

6. ЗАКЉУЧАК

Копнена зона безбедности (КЗБ) и њено непосредно окружење (бафер зона) се не може посматрати искључиво као геополитичка линија раздвајања, већ као простор са израженим социодемографским и идентитетским особеностима. Она уједно представља огледало ширих процеса на југу Србије. Истраживање промена етничке структуре на овом простору недвосмислено указује на сложену и вишеслојну динамику етнодемографских процеса у условима сложених политичких и безбедносних услова. Овде се укрштају различити културни, конфесионални и цивилизацијски утицаји, што указује да етнички процеси на овој територији имају дубоке корене.

У дугом историјском периоду овај простор је имао важан геостратешки значај. У питању је јединствена етнографска, политичко-географска и друштвена целина која је имала улогу сједињавања Рашке и Зете, као и утицај на непосредно окружење, ка Зети и приморју на западној и Моравској и Вардарској удолини на источној-југоисточној страни. У средњем веку српско становништво је било већинско (стариници). Области попут Косова, Горњеморавске области и Лаба, Ибарска област су убрајани у етнички најхомогеније просторе. Међутим, у време аустро-турских ратова (1689–1690. и 1737–1739.), овај простор је готово у потпуности опустео.

Историјско-демографска анализа показала је да је у периоду од краја XIX века до савременог доба дошло до вишеструких промена у односу Срба и Албанаца на овом подручју. Пресудну улогу је имао процес албанизације (исламизација) остварене током турске владавине. Она је реализована између 1830–1850. године, као и током српско-турских ратова (1876–1878), а у мањој мери и крајем 19. и почетком 20. века. У појединим периодима, званична државна политика је тежила етничком балансу и демографској реконфигурацији кроз јачање присуства српског становништва, док су у другим периодима политичке и безбедносне околности омогућиле обрнуте токове. У том правцу, одређени позитивни помаци у побољшању етничке равнотеже остварени су кроз више циклуса колонизације Срба и Црногораца у међуратном периоду. Ипак, њихови учинци су били ограничавајућег обима.

Послератни период (1945–1990) обележен је дубоким институционалним променама, новим административним поделама и снажним утицајем друштвено-политичких фактора на етничка кретања. Резултати пописне статистике и историјских извора јасно показују да је дошло до континуираног смањења удела Срба и истовременог повећања удела Албанаца у већем делу истраживаног подручја. Такви трендови су нарочито изражени у општинама Бујановац, Прешево, Гњилане и Подујево односно у већем делу АП Косова и Метохије. Изузетак представљају општине на северу Космета, део Косовског Поморавља, као и већинске српске општине у јужном делу централне Србије. Ови процеси нису били искључиво последица негативног природног прираштаја, већ и политичких догађаја, присилних миграција, неравномерног економског развоја и бројних институционалних препрека. Истовремено, албанска заједница је у дугом временском периоду имала стабилан раст, заснован на високим стопама наталитета и мањем степену миграционог одлива. Међутим, негативни трендови су захватили и ову заједницу на шта указују резултати последњих пописа.

Наведено стање оставља дубоке социо-економске последице. Прво, демографска ерозија у српским срединама (нарочито рурална насеља) обележена високим степеном демографског старења и економске маргинализације, слабљењем друштвене структуре у крајности је узроковала интензивну депопулацију. Са друге стране, кроз фазу интензивног демографског раста у ранијем периоду, албанска заједница је успела да задржи базу за данашње неповољне политичке, економске и друштвене услове који су захватили и ове средине. У том погледу, недостатак институционалног

присуства и неактивности званичних државних органа у овој зони у претходном периоду, ограничено је могућности за одрживи опстанак насеља и заједница на овом простору.

У оваквом обиму изражена етничка поларизација и социодемографска асиметрија чини овај простор изузетно осетљивим у политичко-безбедносном смислу, нарочито у погледу очување територијалног интегритета Републике Србије. Стога, дугорочна стабилност и одрживост у овом појасу захтева уравнотежену и свеобухватну стратегију кроз интегративни приступ која ће уважити све специфичности локалних заједница и тиме обезбедити њихову социо-економску интеграцију. У овом контексту, неопходно је радити на унапређењу инфраструктурних и економских услова чиме би се зауставио негативан тренд напуштања овог простора. То захтева интердисциплинарни приступ који уважава различите географске, демографске, социолошке, економске и политичке и друге аспекте. Само свеобухватним сагледавањем овог проблема могуће је дефинисати стратегије које ће овај простор, оптерећен историјским наслеђем и савременим изазовима, постепено трансформисати из зоне ризика у зону стабилности, сарадње и могућег суживота.

РЕФЕРЕНЦЕ

Амандмани девет до четрдесет девет (9–49) на Устав Социјалистичке Републике Србије. Сл. гласник СРС, бр. 11 (1989).

Аритонових, И. (2010). Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији. Баштина, 28, 323–345.

Благојевић, М. (2007). Повратак истини: миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије. У К. Михаиловић (Ур.), Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност (Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28, стр. 143–161). Српска академија наука и уметности.

Богдановић, Д. (1986). Књига о Косову. Српска академија наука и уметности.

Вилотић, М. (2006). Сведочење о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године. У С. Карамата & Ч. Оцић (Ур.), Срби на Косову и Метохији (Научни скупови, књ. CXII, Одељење друштвених наука, књ. 26, стр. 349–365). Српска академија наука и уметности.

Влада РС. (2004а). Влада Републике Србије за Косово и Метохију 2004. године. Преузето са <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija>

Влада РС. (2004б). Влада Републике Србије за Косово и Метохију 2004. године. Преузето са <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=43059#1>

Влада РС. (2007). Амандмани на свеобухватни предлог за решење статуса Косова. Преузето са https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/amandmani_cyr.pdf

Влада РС. (2008). Декларација о оснивању Скупштине Заједнице општина АП Косово и Метохија. Преузето са <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=90142>

Влада РС. (2013). Политичка платформа за разговоре са представницима привремених институција самоуправе у Приштини. Преузето са <https://sn.rs/z9qur>

Влада РС. (2018). Радна група за пружање подршке вођењу унутрашњег дијалога о Косову и Метохији. <https://www.unutrasnjidijalog.gov.rs/>

Војводић, М. (2007). Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова. У К. Михаиловић (Ур.), Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност (Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28, стр. 85–94). Српска академија наука и уметности.

Војковић, Г. (2025). Етнокултурални портрет Србије (Попис становништва, домаћинстава и станова 2022.). Републички завод за статистику.

Вукмировић (2015). Појам, значај и историјат пописа. У В. Ђурић, Д. Танасковић, Д. Вукмировић, & П. Лађевић (Ур.), Етноконфесионални и језички мозаик Србије (стр. 84–93). Републички завод за статистику.

Гаћеша, Н. (1990). Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1948). У Д. Ранковић (Ур.), Сеобе српског народа од XIV до XX века (стр. 111–126). Завод за уџбенике и наставна средства.

Гађинових, Р. (2008). Насиље на Косову и Метохији. Политичка ревија, 15(1), 71–90.

Гиљфердинг, А. (1972). Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији. Издавачко предузеће „Веселин Маслеша“.

Декларација Народне скупштине Републике Србије о актуелном стању на Косову и Метохији након једностраних и насилних аката привремених институција самоуправе у Приштини, Сл. гласник РС бр. 57 (2011).

Денда, С. Љ., Мицић, Ј. М., & Бјељац, Ж. Н. (2018). Актуелност Цвијићевих истраживања у контексту српско-албанских односа на Косову и Метохији. Баштина, 45, 213–232. <https://doi.org/10.5937/bastina1845213D>

Денда, С., & Стојановић, Ј. (2017). Ибарски Колашин – О пореклу становништва. У А. Милановић Пешић и др. (Ур.), Из бележница Јована Цвијића – прикази и тумачења (Посебна издања, књ. 94, стр. 138–139). Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Димић, Љ. (2001). Историја српске државности – Србија у Југославији (књ. III). Српска академија наука и уметности, Огранак САНУ Нови Сад, „Беседа“, Издавачка установа Православне Епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа.

Закон о насељавању јужних крајева, Сл. новине КЈ бр. 134 (1931).

Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Народној Републици Македонији и Аутономној Косовско-Метохијској области, Сл. лист ФНРЈ бр. 89 (1946).

Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, Сл. гласник Србије бр. 9 (1945).

Закон о подручјима општина и срезова у НР Србији, Сл. гласник НРС 51 (1959).

Илић, П. (2007). О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945–1999). У К. Михаиловић (Ур.), Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност (Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28, стр. 85–94). Српска академија наука и уметности.

Илић, Р. (1905). Ибар (Насеља српских земаља, књ. 3, Српски етнографски зборник, књ. VI). Српска краљевска академија.

Јањетовић, З., & Селинић, С. (2017). Историјски процеси и миграциона кретања на територији Србије од раног средњег века до 2006. У М. Радовановић (Ур.), Географија Србије (Посебна издања, књ. 91, стр. 418–505). Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Јастребов, И. (2018). Стара Србија и Албанија: забелешке са путовања. Службени гласник.

Јовановић, М. (2018). Подела Косова и Метохије – изнуђено решење насилне једностране сецесије. Национални интерес, 30(3), 137–157. <https://doi.org/10.22182/ni.3032017.7>

Каниц, Ф. (1989). Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века (књ. 1/2, 4. изд.). Српска књижевна задруга.

Канцеларија за КиМ РС (2013а). Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа. Преузето са <https://www.kim.gov.rs/p03.php>

Карић, В. (1887). Србија – опис земље, народа и државе. Краљевско-српска државна штампарија.

Кнежевић, А. (2011). Методолошки проблеми етностатистичке евиденције и етнодемографских проучавања становништва Србије. Демографија, 8, 129–144.

Лутовац, М. (1954). Ибарски Колашин (Насеља и порекло становништва, књ. 34, Српски етнографски зборник, књ. LXVII). Српска академија наука.

Лутовац, М. (1960). Рожаје и Штавица: антропогеографска испитивања (Насеља и порекло становништва, књ. 37, Српски етнографски зборник, књ. LXXV). Српска академија наука.

Марковић, М. (2006). Еволуција косовског проблема и могућности његовог решења. У С. Карамата & Ч. Оцић (Ур.), Срби на Косову и Метохији (Научни скупови, књ. CXII, Одељење друштвених наука, књ. 26, стр. 211–217). Српска академија наука и уметности.

Милићевић, М. Ђ. (1876). Кнежевина Србија. Државна штампарија.

Милосављевић, Љ. (2010). Покушај отмице Косова и Метохије. У Д. Маликовић & У. Шуваковић (Ур.), Косово и Метохија у цивилизацијским токовима (књ. 4, стр. 585–596). Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

- Мирковић, Т. (2014). Косово и Метохија – девет векова после. Војно дело, 66(2), 186–209. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1402186m>
- Мировић, Д. (2020). Вашингтонски споразум 2020. Српска правна мисао, 26(53), 25–36. <https://doi.org/10.7251/SPMSR2053025M>
- Николић, Р. Т. (1903). Врањска Пчиња (Насеља српских земаља, књ. 2, Српски етнографски зборник, књ. V). Српска краљевска академија.
- Николић, Р. Т. (1905). Пољаница и Клисуре (Насеља српских земаља, књ. 3, Српски етнографски зборник, књ. VI). Српска краљевска академија.
- Одлука о образовању Радне групе за пружање подршке вођењу унутрашњег дијалога о Косову и Метохији, Сл. гласник РС бр. 93 (2017).
- Одлука о поништавању противправних аката привремених органа самоуправе на Косову и Метохији о проглашењу једностране независности, Сл. гласник РС бр. 18 (2008).
- Одлука о проглашењу уставних амандмана, Сл. лист СФРЈ бр. 55 (1968).
- Општа државна статистика. (1932). Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год. Општа државна статистика.
- Павловић, А. (2008). Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године. Баштина, 24, 231–245.
- Павловић, Р. (2012). Копаоник: антропогеографска испитивања. Копи студио.
- Петров, В. (2018). Којим путем после унутрашњег дијалога о КиМ? Политика националне безбедности, 14(1), 9–21. <https://doi.org/10.22182/pnb.1412018.1>
- Петровић, П. Ж. (1984). Рашка: антропогеографска проучавања (Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 26). Етнографски институт САНУ.
- Пумпаловић, Р. (2016). Ономастика једног дела Ибарског Колашина. Ономатолошки прилози, 23, 369–511.
- Радовановић, В. С. (1998). Антропогеографска испитивања 1929. године у Подујеву: варошица и засеоци. Гласник Етнографског института САНУ, 47, 133–154. (приредила М. Радовановић)
- Радовановић, М. (1998). Срби, Албанци и остали етници на Косову и Метохији са освртом на појаву међуетничке флотантности и њихову условљеност. У Н. Пантелић (Ур.), Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама (Посебна издања, књ. 44, стр. 67–94). Етнографски институт САНУ.
- Радовановић, М. (2004). Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији. Liber Press.
- Радовановић, М. (2006). Косово и Метохија – историјскогеографски, етнографски и геополитички положај. Национални интерес, 2(1), 7–34.
- Радовановић, М. (2008). Косово и Метохија: антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе. Службени гласник.
- Радовановић, С. (1996). Могућности коришћења статистичке грађе за анализу етногеографских и етнодемографских процеса. Зборник радова Географског института “Јован Цвијић” САНУ, 46, 265–273.
- Радовановић, С. (1998). Становништво Косова и Метохије: демографска и етнодемографска студија (докторска дисертација). Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Радојевић, М. (2018). Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и Метохију. Национални интерес, 30(3), 159–192. <https://doi.org/10.22182/ni.3032017.8>

- Радушки, Н. (2007). Методолошки аспекти и проблеми у истраживању етничке структуре становништва. *Теме*, 31(4), 687–702. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2019.30>
- Радушки, Н. М. (2023). Национални, језички и верски идентитет становништва Србије. *Баштина*, 59, 171–183. <https://doi.org/10.5937/bastina33-31153>
- Раићевић, С. (1935). Антропогеографска и етнолошка истраживања Метохијског Подгора и Прекокрупља. *Гласник Скопског научног друштва*, 14(8), 209–212.
- Раковић, А. (2021). Светогорски модел: непримењив на Косову и Метохији. *Српска политичка мисао*, 71(1), 27–40. <https://doi.org/10.22182/spm.7112021.2>
- Резолуција Народне скупштине Народне скупштине Републике Србије о Косову и Метохији, Сл. гласник РС бр. 26/ (2004).
- Резолуција Народне скупштине Републике Србије о мандату за политичке разговоре о будућем статусу Косова и Метохије, Сл. гласник РС бр. 100 (2005).
- Резолуција Народне скупштине Републике Србије поводом „Предлога за свеобухватно решење статуса Косова“ специјалног изасланика генералног секретара УН Мартија Ахтисарија и наставка преговора о будућем статусу Косова и Метохије, Сл. гласник РС бр. 7 (2007).
- Резолуција Народне скупштине Републике Србије о неопходности праведног решавања питања Аутономне Покрајине Косово и Метохија заснованог на међународном праву, Сл. гласник РС бр. 69 (2007).
- Резолуција о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, Сл. гласник РС бр. 125 (2007).
- Рељић, М. (2018). Проблеми српског језика и идентитета на Косову и Метохији: јуче, данас, сутра. У Д. Станић (Ур.), *Косово и Метохија: јуче, данас, сутра* (стр. 133–142). Матица српска.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (2003). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2000. Становништво: национална или етничка припадност: подаци по насељима* (књ. 1). Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (2013). *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Становништво према националној припадности: подаци по насељима* (документациони материјал). Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику [РЗС]. (2023). *Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године Републике Србије. Становништво према националној припадности: по насељеним местима* (документациони материјал). Републички завод за статистику.
- Ристић, К. (1971). *Мало Косово: антропогеографска студија* (студије, књ. 21). Заједница научних института Косова.
- Рудић, В. (1978). *Становништво Топлице* (Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 17). Етнографски институт САНУ.
- Савезни завод за статистику [СЗС]. (1954). *Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво: национална припадност: детаљна класификација* (књ. 3). Савезни завод за статистику.
- Самарџић, Р., Ћирковић, С. М., Зиројевић, О., Тричковић, Р., Батаковић, Д. Т., Ђуретић, В., Чавошки, К., & Јевтић, А. (1989). *Косово и Метохија у српској историји*. Српска књижевна задруга.
- Симовић, М. (2017). *Копнена зона безбедности: пре и после оружаног сукоба*. Медија центар „Одбрана”.

- Српска омладина за Космет. (2025). 21 година од мартовског погрома на Косову и Метохији. Преузето са <https://2004.rs/>
- Стаменковић, С. Ђ. (Ур.) (2001/2002). Географска енциклопедија насеља Србије (књ. 1, А–Ђ; књ. 2, Ж–Љ; књ. 3, М–Р; књ. 4, С–Ш). Универзитет у Београду, Агена и Стручна књига.
- Степић, М. (1997). Географске основе геополитичког положаја Косова и Метохије. У В. Б. Кадијевић (Ур.), Косово и Метохија – изазови и одговори (стр. 229–248). Институт за геополитичке студије.
- Стијовић, С. (1979). Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора (Одељење језика и књижевности САНУ, Одбор за ономастику). Ономатолошки прилози, 2, 1–336.
- Стојановић, Ј., & Денда, С. (2017). Метанастазичка кретања. У А. Милановић Пешић и др. (Ур.), Из бележница Јована Цвијића – прикази и тумачења (Посебна издања, књ. 94, стр. 134–135). Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Танчић, Д. (2010). Положај Косова и Метохије од Балканских ратова до 1945. године. Баштина, 28, 293–311.
- Трифуноски, Ј. (1951). Кумановско-прешевска Црна Гора (Насеља и порекло становништва, књ. 33, Српски етнографски зборник, књ. LXII). Научна књига.
- Трифуноски, Ј. (1951). Прешево. Гласник Српског географског друштва, 31(2), 139–147.
- Трифуноски, Ј. (1953/1954). Бујановац – антропогеографска испитивања. Гласник Етнографског института САНУ, 2–3, 325–336.
- Трифуноски, Ј. (1963). Врањска котлина: антропогеографска испитивања (књ. 2). Универзитетска печатница.
- Уредба о насељавању јужних нових крајева, Сл. новине Краљевине СХС бр. 232 (1920).
- Урошевић, А. (1935). Горња Морава и Изморник (Насеља и порекло становништва, књ. 28, Српски етнографски зборник, књ. LI). Српска краљевска академија.
- Урошевић, А. (1950). Новобрдска Крива Река (Насеља и порекло становништва, књ. 32, Српски етнографски зборник, књ. LX). Научна књига.
- Урошевић, А. (1965). Косово (Насеља и порекло становништва, књ. 39, Српски етнографски зборник, књ. LXX). Научно дело.
- Урошевић, А. (1987). Етнички процеси на Косову током турске владавине (Посебна издања, књ. DLXX VII, Одељење друштвених наука САНУ, књ. 94). Српска академија наука и уметности.
- Устав Републике Србије, Сл. гласник РС бр. 1 (1990).
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Сл. лист СФРЈ бр. 14 (1963).
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Сл. лист СФРЈ бр. 9 (1974).
- Филиповић, М. (1958). Хас под Паштриком (НД НР Босне и Херцеговине, књ. 13, Балканолошки институт, књ. 2). Научно друштво НР Босне и Херцеговине.
- Цвијић, Ј. (1896). Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама. Српска краљевска државна штампарија.
- Цвијић, Ј. (1911). Упутства за испитивање насеља и психичких особина. Нова штампарија „Давидовић“.
- Цвијић, Ј. (1902). Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (Насеља српских земаља, књ. 1, Српски етнографски зборник, књ. IV). Српска краљевска академија.
- Цвијић, Ј. (1913). Распоред балканских народа: објашњење етнографске карте. Гласник Српског географског друштва, 2, 234–265.

Цвијић, Ј. (1921). Говори и чланци (књ. 1). Издавачка књижара „Напредак“.

Цвијић, Ј. (1922а). Упутства за испитивање порекла становништва и психичких особина. Матица српска.

Цвијић, Ј. (1922б). Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије. Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Цвијић, Ј. (1922в). Метанастасичка кретња, њихови узроци и последице (Насеља и порекло становништва, књ. 12, Српски етнографски зборник, књ. XIV). Српска краљевска академија.

* * *

Bataković, D. (1999). Twentieth-Century Kosovo-Metohija: Migrations, Nationalism, and Communism. *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 13(2), 1–23.

Bataković, D. (2008). Kosovo and Metohija: Serbia's Troublesome Province. *Balkanica*, 39, 243–276.

Bataković, D. T. (2015). Kosovo and Metohija: History, Memory, and Identity. In M. Vasiljević et al. (Eds.), *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People* (pp. 569–607). Sebastian-Press, Institute for Balkan Studies SASA, & University of Belgrade – Faculty of Orthodox Theology.

Bataković, D. (2017). The Case of Kosovo: Separation vs. Integration Legacy, Identity, Nationalism. *Central European and Balkan Studies*, 26, 105–123. <https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.17.027.8325>

Bellamy, A. J. (2000). Human Wrongs in Kosovo: 1974–99. *The International Journal of Human Rights*, 4(3–4), 105–126. <https://doi.org/10.1080/13642980008406895>

Bjelajac, M. (2007). Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938–1950. *Balkanica*, 38, 219–230.

Bogdanović, D. (2015). The Kosovo Question – Past and Present. In M. Vasiljević et al. (Eds.), *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People* (pp. 849–856). Sebastian-Press, Institute for Balkan Studies SASA, & University of Belgrade – Faculty of Orthodox Theology.

Čelebi, E. (1967). *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Svjetlost.

Đukanović, D. (2013). Odnosi između Beograda i Prištine – od tehničkog do političkog dijaloga. *Međunarodni problemi*, 65(3), 365–385. <https://doi.org/10.2298/MEDJP1303365D>

EULEX. (2008). *European Union Rule of Law Mission in Kosovo*. <http://www.eulex-kosovo.eu>

European Union. (2023). *Belgrade-Pristina Dialogue: Agreement on the path to normalisation between Kosovo and Serbia*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/belgrade-pristina-dialogue-agreement-path-normalisation-between-kosovo-and-serbia_en

Greenwood, C. (1999). Humanitarian Intervention: The case of Kosovo. *Finnish Yearbook of International Law*, 10, 141–175. [https://eprints.lse.ac.uk/21492/1/Humanitarian_intervention_the_case_of_Kosovo\(LSERO\).pdf](https://eprints.lse.ac.uk/21492/1/Humanitarian_intervention_the_case_of_Kosovo(LSERO).pdf)

Guzina, D. (2005). Kosovo or Kosova – Could It Be Both? The Case of Interlocking Serbian and Albanian Nationalisms. In F. Bieber & Z. Daskalovski (Eds.), *Understanding the War in Kosovo* (pp. 29–50). Franc Cass Publishers.

International Crisis Group. (2003). *Southern Serbia's Fragile Peace (Europe Report No. 152)*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/serbia/152-southern-serbias-fragile-peace>

Jagodić, M. (1998). The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878. *Balkanologie*, 2(2), 1–21. <https://doi.org/10.4000/balkanologie.265>

Kosovo Agency of Statistics [ASK]. (2011). *Population according to settlement, gender and ethnicity 2011*. [Data set]. <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/sq/ASKdata/>

Kosovo Agency of Statistics [ASK]. (2024). *Population census, Households and Dwellings in Kosovo 2024: Population by gender, ethnicity and settlement*. Kosovo Agency of Statistics.

- Knežević, A. (2019). Maternji jezik kao determinanta etničkog identiteta u popisima stanovništva Srbije. *Annales. Series historia et sociologia*, 29(3), 455–472.
- Knežević, A., & Radić, N. (2016). Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, 54(2), 59–81. <https://doi.org/10.2298/STNV161122010K>
- Malešević, S. (2009). *Sociologija etniciteta*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Muharremi, R. (2021). The “Washington Agreement” Between Kosovo and Serbia. *ASIL Insights*, 25(4), 1–7. https://www.asil.org/sites/default/files/ASIL_Insights_2021_V25_I4.pdf
- Obradović-Wochnik, J., & Wochnik, A. (2012). Europeanising the ‘Kosovo Question’: Serbia’s Policies in the Context of EU Integration. *West European Politics*, 35(5), 1158–1181. <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.706415>
- Odluka o privremenoj zabrani vraćanja kolonista u njihova prijašnja mesta življenja, Sl. list DFJ br. 13 (1945).
- Opšta državna statistika. (1938). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine: prisutno stanovništvo po veroispovesti* (knj. II). Opšta državna statistika.
- Pavlović, M. (2010). Kosovo under Autonomy 1974–1990. In C. W. Ingrao & T. A. Emmert (Eds.), *Confronting the Yugoslav Controversies* (pp. 48–81). Purdue University Press.
- Petrović, A., & Stefanović, Đ. (2010). Kosovo, 1944–1981: The Rise and the Fall of Communist Nested Homeland. *Europe-Asia Studies*, 62(7), 1073–1106. <https://doi.org/10.1080/09668136.2010.497016>
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1954). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. Stanovništvo po narodnosti* (knj. IX). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1959). *Narodnost i maternji jezik: popis stanovništva 1953: podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini* (knj. VIII). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1994a). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije – podaci po naseljima i opštinama* (knj. III). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1994b). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije – podaci po naseljima i opštinama* (knj. II). Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku [SZS]. (1991). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije – podaci po naseljima i opštinama* (knj. I). Savezni zavod za statistiku.
- UNHCR & Komesarijat za izbeglice Republike Srbije. (2001). Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije. Preuzeto sa <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Interno-raseljena-lica/Registracija-IRL-2001-pdf.pdf>
- Weller, M. (2008). Kosovo’s final status. *International Affairs*, 84(6), 1223–1243. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00766.x>

ФРАГМЕНТАЦИЈА КАО ОДРАЗ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ

Марија Дробњаковић¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mail: m.drobnjakovic@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Истраживање приказано у раду фокусирано је на феномен фрагментације мреже насеља као један од најизраженијих просторних процеса у Копненој зони безбедности, са циљем да се утврде њени узроци, просторни обрасци и развојне последице. Анализа се заснива на комбинованом методолошком приступу у циљу приказа обима и динамике промена у мрежи насељ, основних насеобинских карактеристика и сагледавања експресије, фактора и последица фрагментације у простору. Резултати показују да је мрежа насеља у КЗБ-у високо фрагментисана, са израженим процесима демографског пражњења и редистрибуције становништва. Више од 78% насеља је популационо мало, док је уочен пораст броја демографски угрожених и празних насеља. Формиран је појас депопулације дуж административне линије, што указује на просторну хомогенизацију угрожених подручја. Уочен је изразит дисбаланс у густини насељености и концентрацији становништва, ограничених на поједине локалне центре. Идентификовани су сектори асиметрије процеса фрагментације, где се административна линија препознаје као фактор раздвајања два насеобинска система. Процес фрагментације, као резултат узајамног деловања демографских, економских и политичко-административних фактора, истовремено делује на пражњење простора и губитак виталних функција насеља чинећи овај простор осетљивим и демографски угроженим.

Кључне речи: фрагментација насеља; Копнена зона безбедности; депопулација; просторни обрасци.

FRAGMENTATION AS A REFLECTION OF THE SETTLEMENT NETWORK TRANSFORMATION IN THE GROUND SAFETY ZONE

Marija Drobnjaković¹

¹Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The research focuses on the phenomenon of settlements network fragmentation as one of the most pronounced spatial processes in the Ground Safety Zone (GSZ). The aim of the study is to determine the causes, spatial patterns and developmental consequences of the settlement fragmentation. The analysis employs a combined methodological approach to capture the scope and dynamics of settlement transformations, characterize the main settlement features, and observe the spatial expression and driving factors of settlement fragmentation. The results show that the settlement network in the GSZ is highly fragmented, with pronounced demographic shrinkage and population redistribution. More than 78% of settlements are small by population size, while a significant increase of demographically endangered and abandoned settlements has been observed. A depopulation belt has formed along the administrative line, indicating the spatial homogenization of the most vulnerable areas. Strong imbalances in population density have been observed, limited to particular local centers. Zones of asymmetry in population distribution have been identified, with the administrative line play a dividing factor between the two settlement systems. The fragmentation process, resulting from the interaction of demographic, economic and political-administrative factors, accelerates further population decline and the loss of vital settlement functions, making this area particularly sensitive and demographically endangered.

Keywords: settlement fragmentation; Ground Safety Zone; depopulation; spatial patterns

1. УВОД

Мрежа насеља Копнене зоне безбедности (КЗБ) представљена је комплексним и динамичним геопросторним системом, променљивим у временском и просторном оквиру. Обликована је разноликим склопом развојних предиспозиција у географском и друштвеном контексту (Дробњаковић & Кокотовић Каназир, 2025), који је на овом простору деловао варијабилно у погледу интензитета, доминације и просторне експресије одређених фактора.

Природно и социјално издиференциран насеобински систем указује на деловање различитих развојних процеса од којих су се неки спонтано одвијали у простору, а повремено дириговано мењали насеобинску структуру посебно у етничким лимитрофним зонама које су разиграно мењале своју позицију (Радовановић, 2004). Историјско-политички и етнички вођени процеси утицали су на формирање специфичних просторних образаца манифестованих кроз демографску ерозију, фрагментацију мреже насеља и разлике у нивоу развијености. Комплексан склоп тих фактора, појединачно и у садејству, условио је честе структурне и територијалне промене остављајући печат на развој насеља у простору и времену, као и условљавајући различит темпо развоја, стагнирање, па и нестајање појединих насеља (Пенезић & Бан, 1968). Резултанта њиховог деловања огледа се кроз варијабилност у популационом, функционалном и физиономском развоју насеља.

Мрежа насеља посматраног простора обухвата две целине које се разликују по свом уређењу, организацији и базним карактеристикама које илуструју претходно поменуте факторе генезе и процесе развоја. У раду су приказана основна обележја мреже насеља оба система и извршена је компарација процеса који се паралелно одвијају у њима. Анализа је усмерена на сагледавање просторних образаца трансформације насеобинских система кроз промене у територијалној и функционалној организацији и демографским токовима у циљу идентификације доминантних фактора фрагментације мреже насеља и његових последица у простору, како би указали на степен угрожености и генерално одрживости овог простора у историјском и савременом контексту.

2. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање у раду просторно је лимитирано на два одвојена насеобинска система које чине мрежа насеља КЗБ-а и мрежа насеља Бафер зоне (карта 4). У циљу упознавања са основним карактеристикама мреже насеља КЗБ-а анализирани су општи квантитативни параметри мреже насеља како целог посматраног простора, тако и општина које улазе у његов састав на територији КЗБ-а и Бафер зоне (БЗ) у циљу представљања степена развијености ова два насеобинска система.

Како би се разумео историјски контекст територијалне организације, анализиран је континуитет административних подела и територијалних реформи, као и њихов утицај на развој мреже насеља. У ту свху консултована је документација која се састоји од законских прописа којима се регулише питање административне поделе и територијалне организације, статистички спискови насеља Републичког завода за статистику (РЗС, 2011) и пописи становништва (Завод за статистику, 1955; РЗС, 2022а), документа којима се уређује локални развој, као и одређена научна литература о генези насеља на овом простору. При анализи административно-територијалне организације посматраног простора као полазиште је узета савремена територијална организација (РЗС, 2011) како на простору КЗБ-а тако и БЗ-а на територији АП Косово и Метохија, која је претрпела одређене реформе на основу регулативе и ингијенција Народне скупштине Косова и одступа од утврђене административне поделе установљене законима Републике Србије. Административна подела

послужила је за утврђивање временског обухвата истраживања, постављеног за период 1981–2022. године који одликује већа стабилност у погледу територијалних реформи.

Акцента је на анализама које омогућавају утврђивање степена фрагментације мреже насеља, просторне обрасце испољавања процеса и његових последица у простору. У ту сврху приказане су основе демографског развоја насеља, кроз динамику промена и популационе величине, а за сагледавање последица у простору анализирана је густина насељености, обим и карактеристике искоришћености стамбеног фонда. За то је коришћен сет основних обележја обрађених у Попису становништва, станова и домаћинстава 1981. и 2022. године (РЗС, 2022а), док је за анализу неискоришћеног стамбеног фонда приказан само сет последњих расположивих података (РЗС, 2022б). У циљу дубљег разумевања и вернијег приказивања разлика међу насељима извршена је и просторна анализа која се темељи на изради тематских карата и идентификацији просторних образаца депопулације, фрагментације мреже насеља и редистрибуције становништва.

Изведена је компаративна анализа два насеобинска система ради упоређивања обима, темпа и последица процеса фрагментације, са циљем идентификације просторних сличности и асиметрија. За анализу основних показатеља мреже насеља и демографског развоја послужили су расположиви подаци Агенције за статистику Косова (ASK, 2024а) које треба узети са резервом с обзиром на разлике у територијалном уређењу, методологији пописа и веродостојности података. Попис становништва који је 2024. године спроведен на територији АП Косово и Метохија бојкотовало је становништво у насељима општина Лепосавић, Звечан и Зубин Поток. За насеља (51) на територији ових општина резултат пописа приказан је у виду нуле, што није реално стање, те су у збирним приказима и анализама БЗ-а изузета спорна насеља. За БЗ је извршена анализа показатеља само за које су били расположиви подаци.

На основу претходних сазнања из научно-стучне грађе и добијених резултата, идентификовани су главни фактори процеса фрагментације. За њихову анализу коришћен је сет података о административној подели, етничкој структури становништва, демографским променама, опремљености насеља објектима јавних служби и услуга и доступности општинском центру. Подаци су преузети из базе Републичког завода за статистику и претходних научних истраживања за ниво централитета, односно супраструктурне опремљености (Дробњаковић, 2019) и приступачности насеља (Drobnjaković & Steinführer, 2024) на основу путне мреже преузете са Open Street Map (OSM—www.openstreetmap.org) и координата насеља (Ловић Обрадовић, 2019).

3. МРЕЖА НАСЕЉА – ПРОСТОРНИ ОКВИР

Копнена зона безбедности је простор који обухвата територију од 210 насеља која се делимично или у потпуности налазе у њеном обухвату. Административно је обухваћено 11 општина (табела 1). У структури насеља преовладавају насеља руралног типа. Издвајају се насеља са елементима урбане структуре – Прешево и два приградска насеља (Ораовица, Постоње), док су у категорији руралних насеља мање изражене разлике уочљиве једино код варошице и неколико великих села на територији Новог Пазара, Прешева и Бујановца (Дробњаковић & Кокотовић Каназир, 2025), док су преостала рурална насеља веома слична по популационој величини, функцијским обележјима и значају у локалним оквирима.

Табела 1. Општи подаци о насељима у Копненој зони безбедности

Насеље	Обухват у мрежи насеља			Територијални обухват		
	Број насеља	Удео у општини (%)	Удео у КЗБ-у (%)	Обухват КЗБ-а (km ²)	Обухват насеља (%)	Обухват у општини (%)
Брус	18	31,03	8,57	106,24	56,94	17,53
Бујановац	21	35,59	10,00	160,80	78,68	34,88
Нови Пазар	32	32,32	15,24	190,44	67,47	25,67
Рашка	22	36,07	10,47	121,80	62,10	18,18
Тутин	14	15,05	6,67	137,51	77,84	18,53
Медвеђа	24	54,55	11,43	207,99	68,21	39,69
Лесковац	2	1,39	0,95	29,43	76,03	2,87
Лебане	1	2,56	0,47	8,36	32,15	2,48
Врање	15	17,86	7,14	59,12	36,14	9,82
Куршумлија	37	41,11	17,62	332,53	70,19	34,93
Прешево	24	68,57	11,43	117,07	59,58	44,34
КЗБ	210	26,05	100	1471,31	65,40	21,25
Витина	7	16,28	3,02	21,56	53,01	73,59
Њилане	23	40,35	9,91	152,88	77,12	29,69
Звечан	4	11,43	1,72	14,37	47,26	11,68
Зубин Поток	32	50,79	13,79	131,93	74,99	39,62
Исток	12	24,00	5,17	103,21	42,65	22,73
Косовска Каменица	47	64,86	20,69	277,25	76,86	53,01
Лепосавић	49	69,01	21,12	304,52	75,58	69,01
Подујево	49	62,82	21,12	327,74	74,93	51,78
Приштина	8	17,39	3,45	75,28	41,54	13,16
Бафер зона	231	44,87	100	1408,72	68,07	35,35

Извор: Обрада аутора; РЗС, 2024; РГЗ.

Највећи број насеља КЗБ-а административно припада општини Куршумлија (37) и Граду Нови Пазар (32). Према обухвату издвајају се општине Прешево са 68,57%, Медвеђа са 54,55% и Куршумлија са 41,11% насеља општине која су у саставу КЗБ-а. У складу са тим, издвајају се три општине које се одликују високим територијалним обухватом КЗБ-а – Прешево са 44,34%, Медвеђа са 39,69% и Куршумлија са 34,93% територије општине у саставу КЗБ-а. Најмањи обухват имају Град Лесковац и општина Лебане, како по броју насеља тако и површини обухваћене територије. Обухват КЗБ-а је различит у самим насељима која улазе у његов састав. У појединим насељима су обухваћени рубни делови, док се код других бележи значајан територијални обухват, у просеку за сва насеља КЗБ-а 65,4% територије насеља. Насеља у општинама Бујановац, Тутин, Лесковац и Куршумлија су највећим делом обухваћена КЗБ-ом (преко 70%). У том погледу посебно се издваја 86 насеља која су у целини у саставу КЗБ-а, од чега највише у општини Прешево (30). С друге стране, најмањи територијални обухват у просеку бележи се у насељима општине Лебане и Града Врања (табела 1). Четири насеља учествују са 1% или мање у територијалном обухвату КЗБ-а (Купиново и Кутлово – Куршумлија, Вртине – Рашка, Честелин – Врање).

Бафер зона која се простире на територији АП Косово и Метохија (види рад 1) покрива 231 насеље која административно припадају територији девет општина (табела 1). Доминантно су заступљена насеља руралног типа. Регистрована су четири градска насеља, од којих су три општински центри – Подујево, Исток и Лепосавић, као и насеље Лешак у општини Лепосавић (РЗС, 2011). Највећи број насеља БЗ-а административно припада општинама Лепосавић и Подујево (по 49). Угледу обухвата у мрежи насеља издвајају се општине Лепосавић, Косовска Каменица и Подујево, у којима је више од 60% насеља обухваћено БЗ-ом (табела 1). У погледу територијалног обухвата, највећи део општине Витина са 73,59% и Лепосавић са 69,01% улазе у састав БЗ. С друге стране, најмањи обухват је регистрован у општини Звечан (11,68%), која учествује са свега четири насеља, и у Граду Приштина (13,16%). У просеку, обухват насеља Бафер зоном је релативно висок. Издваја се пет општина у којима је више од 70% површине насеља у саставу БЗ, од чега највише у општини Њилане са 77,12% и Косовска Каменица са 76,86%. У преостале четири општине, учешће територије насеља у БЗ-у износи приближно 50% у просеку

3.1. Промене у мрежи насеља

Промене у мрежи насеља представљају рефлексију развојне фазе насеља и подручја на којем су лоцирана. Сталан су процес чија је основна тенденција урбанизација или депопулација, а њихово праћење и сагледавање обима пружа увид у формирање, мењање и нестајање насеља (Пенезић & Бан, 1968). Комплекс физичко-географских и друштвених фактора, историјски и политички контекст, детерминишу и диктирају развој насеља, а просторно и временски су варијабилни. Резултанта њиховог узајамног деловања одражава се у виду промена у саставу и топономастици насеља. С обзиром на то да КЗБ представља спецификум геопросторних, историјских, етногеографских и политичких фактора битно је испратити промене у насељима како би се боље разумео контекст у којем се овај простор развијао. У складу са ранијим препорукама у овом домену, анализа је обухватила стварне, односно територијалне промене које указују на промене у саставу и обухвату насеља, и формалне промене које су у вези са топономастиком посматраног подручја.

Промене у мрежи насеља делом су резултат административне поделе и реорганизације локалних територија и аутономне покрајине, које су усклађиване са потребама државне власти и интересима становништва на том простору (Завод за статистику, 1955), а делом су проузроковане фазама развоја и токовима људи и капитала. То је регулисано бројним законским прописима којима се регулише административна организација земље, а касније и успоставља и јача локални самоуправни сиситем у чију надлежност постепено прелази територијална организација (Drobnjaković & Panić, 2024).

Период од 1945–1952. Године у Србији обележен је најинтензивнијим промена у административно–територијалној подели. Разлог томе је промена надлежности и укидање народних одбора који су фигурирали између локалног и централног нивоа власти, што је за последицу имало територијалне промене на нивоу општина (Завод за статистику, 1955). Применом Закона о територијалној подели од 1952. године и спровођењем принципа децентрализације, као и успостављањем статистичке дефиниције насеља којом се јасно утврђује шта се под тим појмом подразумева, извршена је реорганизација административних територијалних јединица (Пенезић, Бан, 1968). Претходне промене на нивоу насеља је тешко пратити услед поменутих неусклађености.

Простор КЗБ-а је динамична средина изложена континуираним политичким притисцима и прилагођавањима економским тенденцијама, што је резултирало честим територијалним променама. Осим промена диктираних државним уређењем и управљањем, промене су биле и одраз артикулације

интереса партикуларних локалних група (Завод за статистику, 1955). У контактної зони регистроване су бројне територијалне промене. У насељима КЗБ-а регистроване су 53 промене у саставу насеља у периоду 1948–2022. године евидентираних у списковима насеља, као и 21 промена на простору БЗ. Најинтензивније промене обележиле су период 1955–1959. године и 1975–1979. године, рефлектоване кроз територијалну реорганизацију простора. Уочава се формирање или издвајање појединих насеља као самосталних територијалних целина, али у мањем обиму. Током 1950-их година формирано је укупно 13 нових насеља, од чега девет на простору КЗБ-а у периоду 1952–1955, а четири на простору БЗ-а и углавном се односе на спајање или раздвајање већ постојећих насеља (Горње и Доње и сл.). Чешће су промене које се односе на територијално проширење насеља укидањем појединих и административним припајањем другим насељима. Само у периоду 1955–1959. године забележено је 29 таквих промена (23 у насељима КЗБ-а). Најинтензивније промене обележиле су насеља општине Тутин, где су сва насеља у саставу КЗБ-а доживела неки вид територијалне реорганизације.

Наредни талас административних и територијалних реформи везује се за период 1975–1979. године. Карактеристично за тај период јесте враћање или поништавање претходно извршених подела, тј. укинутим насељима је враћена самосталност (12), а издвојена су припојена оним насељима којима су претходно и припадала (9). То указује да територијална организација спроведена 1955. (Службени гласник НРС, бр. 56/1955) и 1959. године (Службени гласник НРС, бр. 50/1959) није била одржива, али и да се тежило даљем уситњавању мреже насеља у циљу ефикаснијег и промењеног система локалног управљања. Период након 1980-их је прилично миран у погледу промена у саставу насеља са свега две измене 1988. и 2008. године које се односе на спајање насеља различитих географских одредница (Доње и Горње Ново Село, Доњи и Горњи Вртогаш).

Током целог периода региструју се и промене у топономастици насеља. Промене у називима у дужем временском периоду најпре се могу уочити на нивоу тадашњих срезова. На нивоу насеља те промене се читавају у ситнијим фонетским изменама (37) док поједина насеља губе или им се додељују географске одреднице (Ибарско Постење, Доње Исево, Горњи Штедим, Велики Трновац, Велики и Мали Годен, Шаљска Бистрица и др.).

На основу претходно приказаних промена у саставу и топономастици насеља јасно је да се за изучавање мреже насеља може узети као референтна 1981. година након које је административна и територијална организација прилично стабилна категорија са минорним променама које се не рефлектују на развијеност мреже насеља посматраног простора.

4. ПРОСТОРНА ДИСПЕРЗИЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА КРОЗ ПРИЗМУ ПОПУЛАЦИОНИХ ПРОМЕНА

Овај простор био је изложен турбулентним друштвеним процесима који су узроковали значајне демографске промене изражене кроз интензивне емиграције, пад броја становника, наруштавање старосне, етничке и економске структуре, и сл. За анализу демографских трендова у насељима узет је период 1981–2022/24. године, као релевантан за сагледавање процеса који су деловали на том простору у континуитету, узимајући у обзир обухват пописа становноштва и тачност података којима се располаже. Према последњим расположивим подацима на територији КЗБ-а је живело 71447 становника, од чега највише на територији општина Прешево и Бујановац, код којих се бележи највиши обухват у популацији општине (табела 2), а значајан удео популације забележен је и на територији општина Тутин, Рашка (преко 10%) и Медвеђа (око четвртине популације). Насеља БЗ-а насељава 87368 становника. Највише је регистровано у општини Подујево у којој око 65% становника општине живи у насељима обухваћених овим простором. Значајан обухват популације

забележен је и у општинама Косовска Каменица и Исток, а најмање у Граду Приштини и општини Витина с обзиром на број насеља који се налазе у саставу БЗ. Подаци за општине Лепосавић, Зубин Поток и Звечан нису узети као релевантни (РЗС, 2022в).

У поменутом периоду, просечна величина насеља на територији КЗБ-а смањена је за око 100 становника (табела 2) – са 441 на 340. У просеку, највећим насељима се одликују општине Бујановац и Прешево, док су величински најмања регистрована у општинама Куршумлија и Лебане. Генерално, на простору КЗБ-а присутан је процес уситњавања насеља, о чему сведочи податак да је просечна величина насеља у шест општина опала испод 100 становника. Просечна популациона величина насеља на простору БЗ-а износи 378 становника, али та вредност не може се узети као релевантна с обзиром на недостатак података за три општине. Према последњим поузданим подацима из 1981. године, просечна величина насеља износила је 601 становник, што је указивало на повољнију структуру насеља. У анализи последњих расположивих података за 2024. годину, и на овом простору се уочава тренд уситњавања мреже насеља с обзиром на то да су све општине забележиле смањење популационе величине насеља (табела 2). Највеће смањење регистровано је у Граду Приштини, као и општинама Витина и Ѓилане, које су уједно биле изложене интензивним демографским променама.

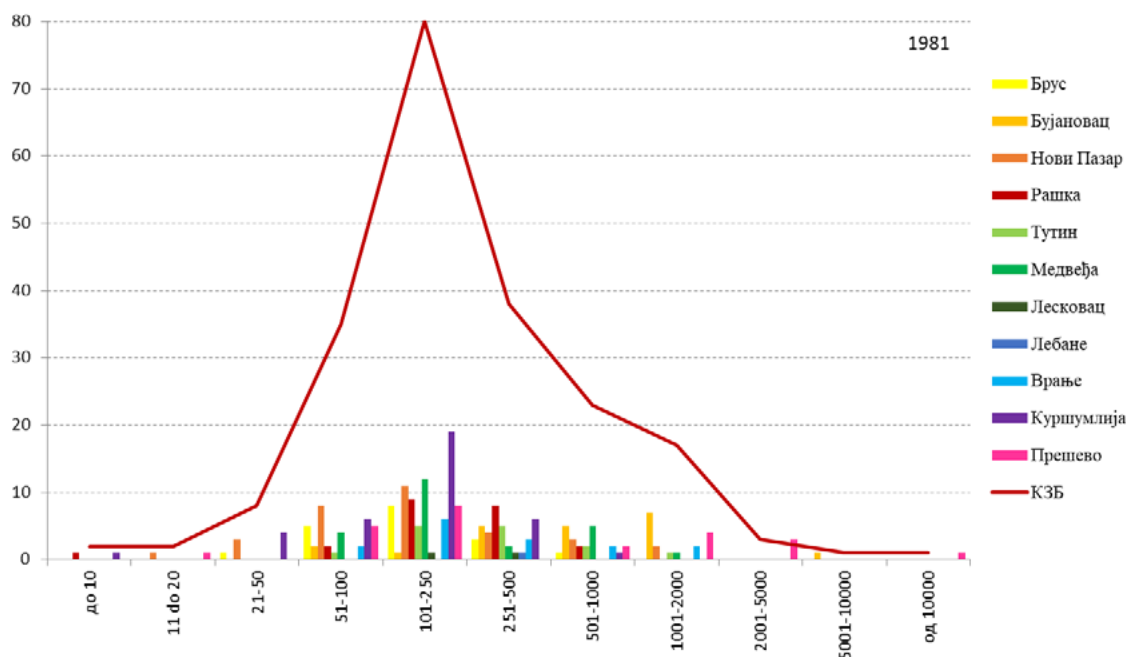
Табела 2. Популациона динамика у периоду од 1981–2022/24. године

Насеље	Број становника, 2022	Удео у популацији општине, 2022 (%)	Просечна популациона величина насеља, 1981	Просечна популациона величина насеља, 2022/24	Индекс промене 1981–2022/24
Брус	1115	8.20	189	62	32.76
Бујановац	19852	48.34	1010	945	93.60
Нови Пазар	9001	8.43	268	281	105.00
Рашка	2175	10.12	242	99	40.81
Тутин	4343	13.14	372	310	83.29
Медвеђа	1680	26.42	317	70	22.08
Лесковац	80	0.06	268	40	14.95
Лебане	36	0.20	387	36	9.30
Врање	3213	4.81	416	214	51.55
Куршумлија	1264	7.99	169	34	20.25
Прешево	28688	85.77	1166	1195	102.55
КЗБ	71447	14.87	441	340	77.06
Витина	1645	4,63	807	235	29,13
Ѓилане	10173	12,18	782	442	29,13
Звечан	-	-	49	-	-
Зубин Поток	-	-	83	-	-
Исток	14293	43,30	1451	1191	82,11
Косовска Каменица	12546	54,86	616	267	43,36
Лепосавић	-	-	206	-	-
Подујево	46431	65,42	997	948	95,06
Приштина	680	0,30	886	85	9,60
Бафер зона	87368*	18,26*	601	378*	62,93*

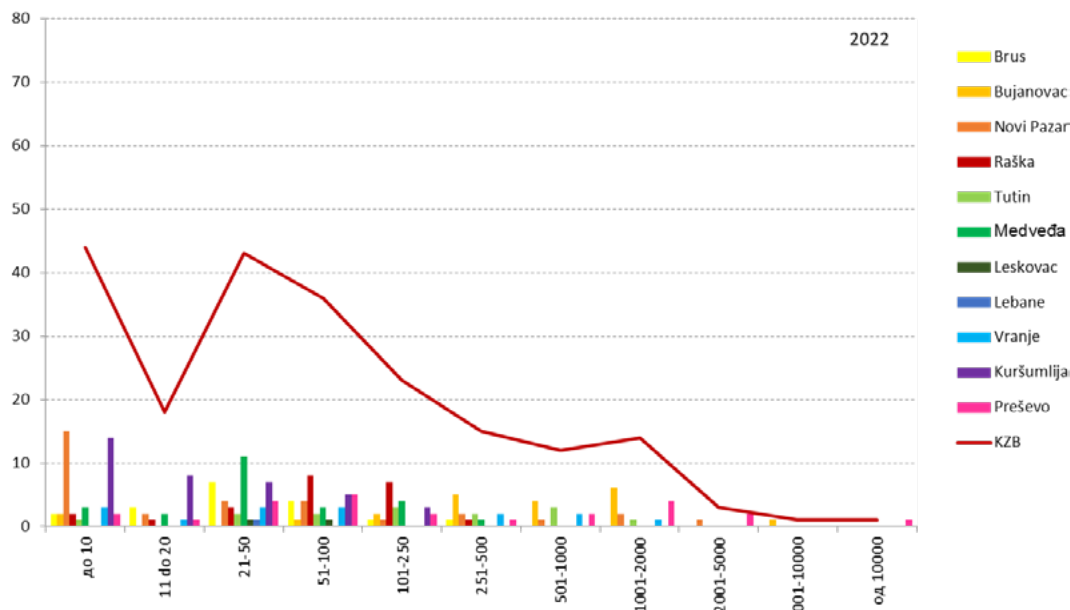
Извор: Обрада аутора; РЗС, 2022а; ASK, 2024а.

*Непотпуни подаци услед бојкота пописа у општинама Лепосавић, Зубин Поток и Звечан

Поменуте осцилације у демографској величини насеља водиле су интензификацији тренда фрагментације насеља у КЗБ-у, са интензивним растом популационо малих насеља на рачун насеља средње и велике демографске величине. У структури насеља према демографској величини уочава се померање у категорији малих насеља и њихово даље уситњавање. Према подацима за 1981. годину у дистрибуцији насеља по величинским категоријама (слика 1) пик је идентификован у категорији од 101–250 становника (80), што указује на то да су и тада доминирала популационо мала насеља. Значајан удео насеља карактерише категорије од 251 до 500 (38) и од 51 до 100 становника (35), док се удео насеља ка крајњим величинским категоријама постапено смањује. Ипак, заступљеност најмање популационе категорије (до 100) и насеља са више од 500 становника прилично су биле равномерне (47:45), док је однос између популационо најмањих и великих насеља (више од 1000) био у корист малих (47:22). Демографски празна насеља не бележе се 1981. године, док су регистрована два насеља до 10 становника у општинама РаСликашка и Куршумлија. Велика уситњеност мреже насеља уочава се на територији општине Куршумлија и Града Нови Пазар, делимично и у општинама Брус, Медвеђа, Рашка и Прешево, уколико се посматра целокупна категорија малих насеља (до 250). Популационо велика насеља (више од 1000) најзаступљенија су у општини Бујановац и Прешево.

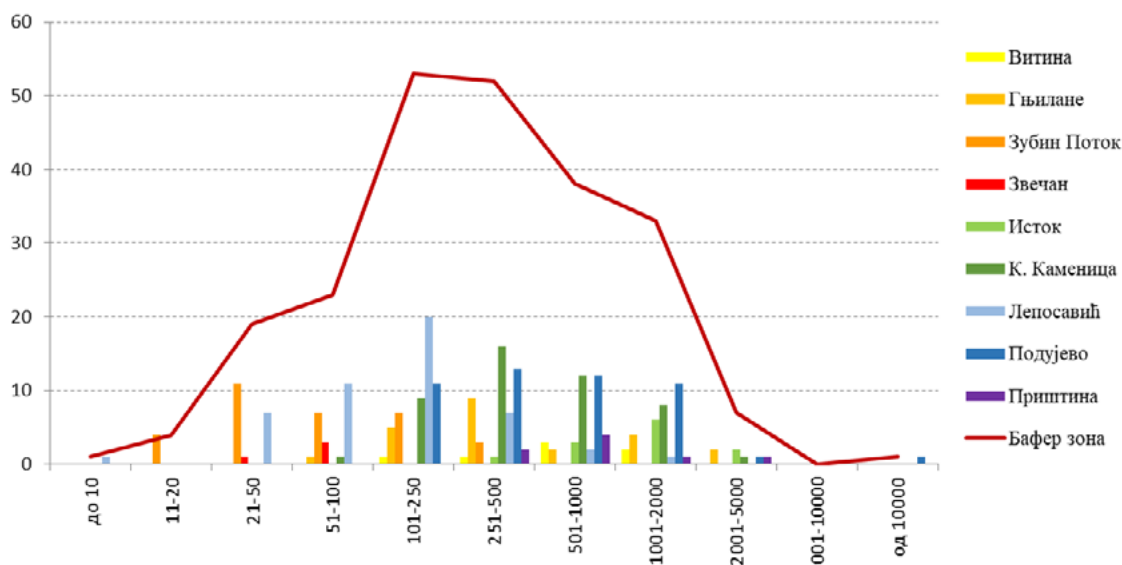
Слика 1. Дистрибуција насеља КЗБ-а по популационим величинским категоријама, 1981.

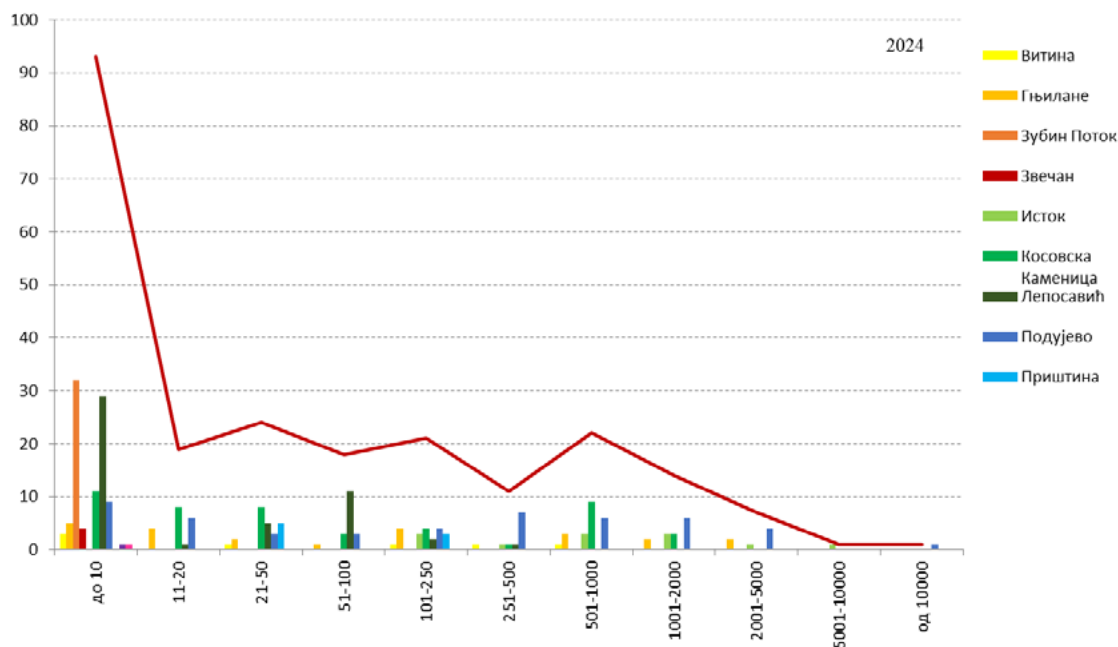
Слика 2. Дистрибуција насеља КЗБ-а по популационим величинским категоријама, 2022.

Међутим, 2022. године пик се померио ка категорији најугрожених, демографски готово испражњених насеља до 10 становника, када је регистровано 44 насеља (слика 2). Ова група је најзаступљенија у општини Куршумлија и Граду Нови Пазар (преко 10). Најзначајније учешће насеља регистровано је у категоријама популационо малих насеља од 21–50 (43) и 51–100 становника (36), нарочито у општинама Брус, Медвеђа, Рашка и Куршумлија. Популационо велика насеља (више од 1000) остала су на приближно истом нивоу, док се највећа померања читавају у категоријама од 101 до 1000 становника и то у корист малих. Однос демографски најмањих (до 100) и већих категорија (више од 500) илуструје интензивно уситњавање мреже насеља (141:31).

На простору БЗ-а такође је изражен процес фрагментације мреже насеља. Према подацима за 1981. годину у дистрибуцији насеља по величинским категоријама (слика 3) уочава се да је највећи број насеља у категорији од 101–500 становника (105). Аналогно мрежи насеља КЗБ-а и на простору БЗ-а судоминирала мала насеља. Карактеристично је што у мрежи насеља БЗ-а значајно су заступљена насеља у величинским категоријама од 501–1000 (38) и од 1001–2000 становника (33). За разлику од насеља КЗБ-а, није стриктно изражена доминација малих насеља, јер збијена структура и наслеђени просторни обрасци, етнички састав и традиција, предиспонирају заступљеност демографски већих насеља. То потврђује бројчана предност насеља са више од 500 становника у односу на најмања насеља (до 100) и то у односу 47:79, док је однос најмањих и великих насеља (више од 1000) прилично уравнотежен 47:41. У БЗ-у нису регистрована насеља без сталних становника 1981. године, а свега једно насеље у општини Лепосавић имало је до 10 становника. У том периоду фрагментација насеља КЗБ-а била је интензивнија. Уситњеност мреже насеља карактерише примарно општине Зубин Поток, Лепосавић и Звечан, док код других општина мала насеља не доминирају у мрежи насеља. Демографски велика насеља су заступљенија у општинама Ђилане, Исток (сва насеља), Косовска Каменица и Подујево, у којем се бележи популационо највеће насеље БЗ.

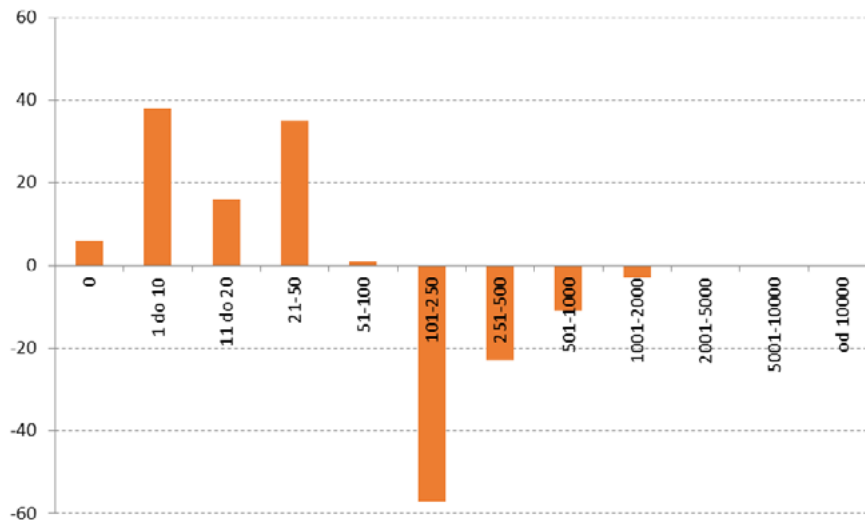
Слика 3. Дистрибуција насеља БЗ по популационим величинским категоријама, 1981.

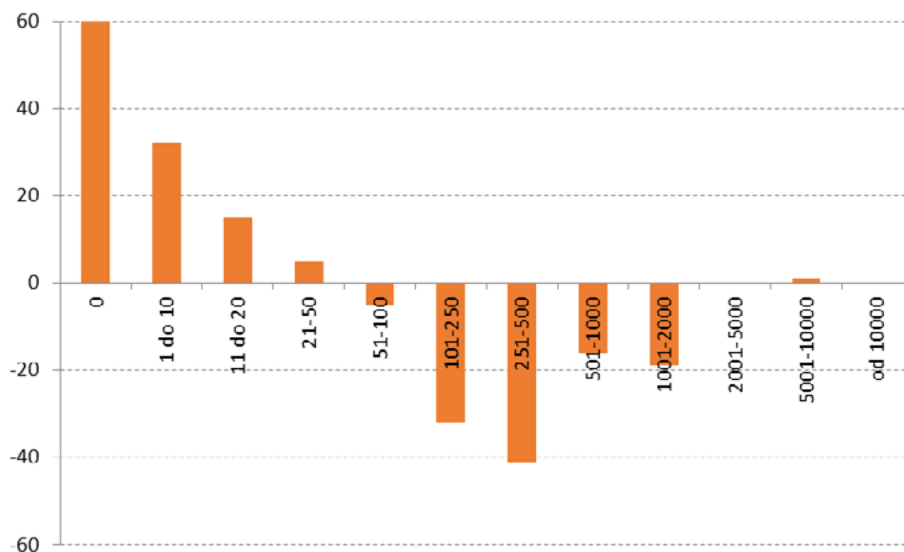
Слика 4. Дистрибуција насеља БЗ по популационим величинским категоријама, 2024.

Демографска база насеља БЗ-а прилично је ослабљена према подацима 2024. године, што је условило прањње насеља и смањивање њихове популационе величине. Дистрибуција насеља по величинским категоријама сада указује на интензивну фрагментацију, јер се крива којом се представља дистрибуција заравнила указујући на прилично равномерну заступљеност

насеља популационе величине од 10 до 1000 становника (слика 4). Пик се формирао у категорији најугрожених, демографски готово испражњених насеља до 10 становника којих је регистровано 93 на овом простору, с тим што је забележено и 60 насеља без сталних становника. Уколико се изузму општине Зубин Поток, Звечан и Лепосавић, ова насеља најзаступљенија су у општинама Косовска Каменица (11) и Подујево (9). Популационо велика насеља остала су на истом нивоу. Највеће промене карактеришу категорије од 251 до 2000 становника у корист демографски малих насеља. Изузимајући три општине без података, однос демографски најмањих (до 100) и већих величинских категорија насеља (више од 500) указује на процес фрагментације на простору БЗ-а (72:45), али нешто слабијег интензитета него у мрежи насеља КЗБ-а.

Слика 5. Промена броја насеља КЗБ-а по величинским категоријама, 1981–2022. године

Слика 6. Промена броја насеља БЗ по величинским категоријама, 1981–2024. год

У периоду 1981–2022. године најзначајније промене броја насеља КЗБ-а по величинским категоријама читавају се међу демографски најмањим насељима (слика 5). Број насеља до 50 становника се увећао око девет пута, од чега највише оних до 10 становника (22 пута) посебно у општини Куршумлија и Граду Нови Пазар; девет пута увећање категорије насеља од 11 до 20 становника, посебно у општини Куршумлија; док је категорија од 21 до 50 становника порасла 5,7 пута од чега највише у општинама Брус, Медвеђа и Куршумлија (слика 5). Највећи пад броја насеља забележен је у категоријама насеља од 100 до 500 становника, што указује на интензивно пражњење и неодрживост ових насеља које је условљено комплексом фактора. Број највећих насеља остао је исти (3).

Негативни демографски трендови паралелно су се одвијали и на простору БЗ, што се рефлектовало на континуирано осипање демографске базе насеља и пражњења појединих насеља. У периоду 1981–2022. године најзначајније промене броја насеља везују се за неколико величинских категорија. Најинтензивније промене читавају се у категоријама до 10 становника, од 101–250 и од 251–500 становника (слика 6). Број насеља до 50 становника се увећао, од чега највише оних до 10 становника (33 пута), што је нарочито карактеристично за општине Косовска Каменица и Ђилане. Насеља у категоријама од 50 до 2000 становника бележе континуиран пад. Највећи пад уочава се у величинским категоријама од 100 до 500 становника, што указује на неодрживост ових насеља, као и код КЗБ-а.

5. ФРАГМЕНТАЦИЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА – ПОСЛЕДИЦА И/ИЛИ УЗРОК ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ

Процес уситњавања насеља је веома комплексан геопросторни феномен који се може пратити путем његове просторне експресије у виду распрострањености процеса и последица које остављају видљив траг у простору. Претходна анализа пружила је детаљан увид у динамику процеса фрагментације мреже насеља на простору КЗБ-а. Међутим, неопходно је установити просторне обрасце и видове испољавања овог процеса, као и установити факторе који утичу на његову развојну трајекторију.

Фрагментација мреже насеља подразумева доминацију популационо малих насеља. Демографски малим насељима у Србији најчешће се сматрају просторне јединице са мање од 500 становника (Вап, 1970), док се категорија до 250 становника карактерише као група патуљастих насеља (Стаменковић, Бачевић, 1992). Услед негативних демографских трендова, све интензивније депопулације и губитка виталних функција у многим руралним насељима, адекватним демографским прагом за одређивање малих насеља узима се 100 становника, као што је случај у многим европским земљама (Дробњаковић, 2019; Гатарић, 2025). С обзиром на карактеристике процеса фрагментације на простору КЗБ-а, оквир за изучавање овог процеса постављен је на праг популационе величине насеља од 250 становника, с обзиром на доминантност ове величинске категорије у мрежи насеља и промена које су водиле даљем уситњавању ове групе насеља током посматраног периода.

5.1. Просторна обележја процеса фрагментације мреже насеља

За изучавање мреже насеља и актуелних процеса на простору КЗБ-а није довољно установити основне елементе и динамику развоја насеља, већ је од кључног значаја идентификовати просторне обрасце деловања процеса и сагледати последице видљиве у простору, као манифестације изучаваног процеса. У сврху сагледавања процеса фрагментације мреже насеља, анализирана је група популационо малих насеља унутар које су посматрана насеља по различитим интервалима

популационе величине, како би се установио степен демографске угрожености простора, идентификовали депопулацијски простори и утврдили обрасци њихове просторне дистрибуције.

Табела 3. Структура популационо малих насеља према величинским категоријама

Величинска категорија насеља	Број насеља	Удео у мрежи насеља	Број становника, 2022/24	Удео у укупној популацији	Површина	Удео у укупној површини
0	6	2,86	0	0,00	42,37	2,88
1 до 10	38	18,10	256	0,36	299,94	20,39
11 до 20	18	8,57	272	0,38	108,99	7,41
21–50	43	20,48	1484	2,08	318,46	21,64
51–100	36	17,14	2456	3,44	277,06	18,83
101–250	23	10,95	3789	5,30	119,44	8,12
КЗБ	164	78,10	8257	11,56	1166,26	79,27
0	9	5,00	0	0,00	33,55	2,38
1 до 10	33	18,33	164	0,19	206,37	14,65
11 до 20	19	10,56	283	0,32	136,18	9,67
21–50	24	13,33	807	0,92	130,65	9,27
51–100	18	10,00	1259	1,44	98,94	7,02
101–250	21	11,67	3850	4,41	183,45	13,02
БЗ*	124	68,89	6363	7,28	789,14	56,02

Извор: Обрада аутора; РЗС, 2022а; АСК, 2024а; РГЗ.

*Подаци о становништву не укључују насеља у општинама Лепосавић, Зубин Поток и Звечан

На простору КЗБ-а регистровано је 164 насеља мале популационе величине. Ова група насеља чини 78,1% мреже насеља КЗБ-а, што индикује висок степен угрожености овог простора (табела 3). На око 80% територије живи свега 8257 становника, што је 11,5% популације насеља КЗБ-а. Ситуација је још неповољнија уколико се посматрају само демографски угрожена и неодржива насеља (до 100 ст.), којих је регистровано 141. На око 71% територије КЗБ-а смештено је 67,14% насеља које насељава 4468 становника и чине свега 6,25% популације КЗБ-а. Изразито негативни демографски трендови водили су појави шест демографски празних насеља, регистрованих на територији општина Куршумлија (2), Нови Пазар (2), Врање и Прешево, као и 38 насеља са мање од 10 становника, који често у таквим насељима не бораве током целе године, те се већ сматрају демографски испражњеним (Milošević et al., 2010; Drobñjaković et al., 2021; Гатарић, 2025).

Њихова дистрибуција у простору указује на устаљене обрасце (карта 19). Лоцирана су уз саму административну линију, махом у планинском подручју. Најзаступљенија су на територији општина Куршумлија, Нови Пазар и Медвеђа, које се одликују најуситњенијом мрежом насеља. Са интензивним пражњењем насеља у демографском смислу и фрагментацијом мреже насеља суочене су и општине Брус, Рашка и Медвеђа у којима се не бележе насеље веће од 500 становника, а у општини Куршумлија ни преко 250 становника.

Насеља БЗ-а изложена су процесу фрагментације слабијег интензитета. Регистровано је 124 популационо малих насеља, која чине око 69% насеља овог простора. У том смислу, незнатно је нижи проценат демографски угрожених насеља БЗ-а (табела 3). На 56% територије БЗ-а коју заузимају ова насеља живи 6363 становника, односно 7,28% укупне популације. Дакле, мањи простор је изложен интензивном процесу депопулације у поређењу са КЗБ-ом, ипак уочавају се исти обрасци са обе стране

административне линије. Демографски најуграженији простор заузима 43% територије БЗ-а на којој су лоцирана 103 насеља (40,25%). Насељава га 2513 становника, односно свега 2,88% популације, што индикује пражњење ових простора. У БЗ-у је идентификован велики број насеља без становника (60), али је број сведен на девет напуштених. Регистрована су на територији општина Витина, Ђилане (2), Косовска Каменица и Подујево (5). На депопулацијски карактер указује и 33 насеља која имају до 10 становника. Њихова просторна дистрибуција указује на идентичан образац процеса пражњења и уситњавања мреже насеља као у КЗБ-у. Лоцирани су при административној линији и на вишим планинским теренима који припадају општинама Ђилане, Косовска Каменица и Подујево (карта 19).

5.2. Дисбаланс у дистрибуцији становништва као одраз процеса фрагментације

Приказана фрагментација насеља уједно је последица и узрок трансформација посматраног простора. Уситњавање и пражњење појединих насеља последица су демографских трендова, али истовремено директан манифест процеса депопулације. Слабљење демографске базе насеља и уситњавање воде губљењу појединих функција насеља и девастацији. Фрагментација мреже насеља удружена са депопулацијом је мултидимензионални процес са еклатантним последицама које се односе на групе насеља и читава подручја сличних карактеристика (Гатарић, 2025). Да би се извршило рекогносцирање напуштених и демографски испражњених подручја, битно је установити густину насељености која у основи представља одраз популационе величине насеља и његове дистрибуције.

Подаци о просечној густини насељености указују на ретку насељеност КЗБ-а. У просеку је свега 31,7 становника на јединици површине (km^2). У периоду 1981–2022. године дошло је до значајног пада, са 41,2 ст./ km^2 изазваног негативним демографским токовима. Снажни емиграциони процеси и нарушена репродуктивна структура становништва манифестовали су се кроз умањену концентрацију становништва у насељима и њихову редистрибуцију. Смањење густине насељености бележи се у готово свим општинама које улазе у састав КЗБ-а. Незнатан пораст је једино забележен у општини Прешево и Граду Нови Пазар, иако се највеће вредности везују за општину Бујановац, али са благим трендом смањења (са 103 на 97 ст./ km^2). У чак 148 насеља КЗБ-а густина насељености је смањена 2022. године за више од 50% у односу на 1981. годину, док у чак 40 насеља садашња насељеност представља испод 10% насељености са почетка посматраног периода. То је за последицу имало формирање ретко насељених зона и депопулационих џепова (Крунић, Шећеров, Тошић и др., 2020) чија просторна експресија се уочава већ 1981. године.

Ретко насељених насеља (до 50 ст./ km^2) према подацима за 1981. годину било је 155, од чега 90 веома ретко насељених (до 20 ст./ km^2). Ова насеља лоцирана су у планинским пределима свих општина. Уочава се формирање ретко насељеног појаса који прати административну линију на територији општина које се одликују најмањом густином насељености – Куршумлија (2,7 ст./ km^2), Медвеђа (5,5 ст./ km^2) и Брус (6 ст./ km^2), а у мањем обиму у западном делу КЗБ-а (општине Рашка, Тутин и Град Нови Пазар), где се на овај појас настављају насеља лоцирана тик уз административну линију. Свега 17 насеља карактерисало се већом густином насељености (више од 100 ст./ km^2). Формирана је зона високе концентрације становништва у насељима општинама Бујановац и Прешево која се одликују већом демографском базом, као и групацијом насеља у Граду Нови Пазар и општини Тутин која су концентрисана око важнијих путних праваца и оријентисана ка локалним центрима (карта 14). Асиметрија у погледу концентрације становништва на простору КЗБ-а се продубила 2022. године када се уочава јаснија разлика између проширеног појаса ниске и сужених зоне високе концентрације становништва. Овим депопулационим појасом дуж административне линије удружено је 177 ретко насељених места КЗБ-а, од чега је 151 веома ретко насељених. То је условило повећање зоне депопулације и фрагментације, али и хомогенизацију простора дуж

административне линије. Овај појас обухватио је већину насеља општина Тутин, Рашка, Града Нови Пазар и Врање, задирући и на територију општине Бујановац (карта 15). Појава пражњења и ретке насељености шири се у зони административне линије у планинском делу општине Прешево, на самом југу КЗБ-а. Зона концентрације становништва лимитирана је на 20 насеља, са половима у осам најгушће насељених места у општинама Прешево, Бујановац, Тутин и Нови Пазар, која бележе повећање концентрације становништва. С тим у вези, до наглашеног дисбаланса у погледу густине насељености КЗБ-а довело је демографско уситњавање и пражњење насеља, али и редистрибуција становништва и њихова концентрација у појединим половима развоја.

Насеља БЗ-а у просеку су ретко насељена са 42,2 ст./km², али ипак више у односу на КЗБ. И овај простор је забележио пад густине насељености у посматраном периоду, што је у вези са негативним демографским трендовима. Ипак, смањење у БЗ-у било је значајније (са 67,1 ст./km²) јер је пражњење било интензивније него у КЗБ-у у посматраном периоду. С тим у вези, са обе стране административне границе одвијао се процес пражњења и редистрибуције становништва, само различитом динамиком. У свим општинама забележено је смањење густине насељености. Чак 173 насеља БЗ-а суочене су са смањењем од 50% и више у односу на 1981. годину, од чега 124 насеља имају вредност густине насељености мање од 10% са почетка посматраног периода. С тим у вези, пражњење насеља БЗ-а започето је након 1981. године и одвијало се рапидно. Ретка насељеност (до 50 ст./km²) је била одлика 121 насеља, од чега је 50 веома ретко насељених (до 20 ст./km²) која су представљена групацијом насеља општина са већински српским становништвом.

У просторном смислу, ова насеља протежу се у северном и западном делу БЗ, тик уз административну линију, обухватајући једно насеље општине Исток, преко готово свих насеља општина Зубин Поток, Звечан и Лепосавић које улазе у састав БЗ, па до два планинска насеља општине Подујево, наговештавајући стварање зоне уситњених и депопулацијских насеља. У овом делу БЗ-а поменути процеси одвијали су се истим интензитетом као и са друге стране административне линије у КЗБ-у. Зона повишене концентрације становништва представљена је трима групацијама насеља. Једна је изразито изражена у југоисточном делу БЗ, на територији општина Њилане, Косовска Каменица и Витина (карта 14), где се издваја 11 насеља високе густине насељености. Ову зону одликују сличне демографске карактеристике, као и насеља у КЗБ-у, са друге стране административне линије, те се у простору читавају идентични обрасци дистрибуције становништва. Међутим, друге две зоне концентрације указују на асиметрију и формиране различите просторне обрасце као манифестације процеса депопулације, фрагментације насеља и редистрибуције становништва. Мања зона лоцирана је на западу БЗ, на територији општине Исток. Она се одликује повишеном концентрацијом становништва у центру општине и околних насеља која му гравитирају. Међутим, структура становништва и морфологија терена додатно су допринели стварању разлика у погледу дистрибуције становништва у односу на општину Тутин која се налази на простору КЗБ-а (карта 14). Већа зона просторне концентрације становништва лоцирана је на територији општине Подујево. Формирана је око општинеког центра које је популационо највеће насеље читавог посматраног простора. Погодан положај и добра повезаност удружене са повољним демографским одликама, интегрисали су околна гравитирајућа насеља у зону високе концентрације становништва. С обзиром да је са друге стране административне линије 1981. године већ формиран појас депопулацијских насеља, ова зона указује на постојање изразите асиметрије.

Подаци о густини насељености у БЗ-у за 2024. годину укзују на два процеса. С једне стране, процес депопулације и пражњења насеља је напредовао. Формиран је појас депопулације сачињен од 160 ретко насељених места и још потенцијално 21 ретко насељених. Подељен је у два дела: први, од општинског центра Исток до долињских насеља општине Подујево; и други, који се простире

на територији планинских насеља општине Косовска Каменица и Града Приштина (карта 15). У насељима првог дела депопулацијског појаса спонтано је настављен процес уситњавања и пражњења насеља по већ утврђеном обрасцу, што је резултирало хомогенизацији посматраног сектора КЗБ-а. У насељима другог дела депопулацијског појаса одложено је започео процес редистрибуције становништва и пражњења насеља, да би на крају посматраног периода попримио исте просторне обрасце и карактеристике процеса фрагментације насеља и пражњења простора као у КЗБ-у. С друге стране, асиметрија у трима зонама високе концентрације сада је наглашенија. Насеља груписана око општинских центара Подујево и Исток јаче су изражени полови развоја и концентрације становништва, као и исходиште редистрибуције становништва из околних насеља јер се у њима бележи повећање густине насељености, док се паралелно одвијао континуиран процес депопулације у насељима са друге стране административне линије (карта 15) пражњења простора. Трећа зона високе концентрације становништва бележи сличну динамику демографских процеса као и у наспрамним насељима КЗБ-а. Заправо, у овим насељима уочава се пад густине насељености, иако још увек у границама повољних вредности, што упућује на то да се суочавају са слабљењем демографске базе и постепеном фрагментацијом. Резултат деловања ових процеса огледа се у пражњењу појединих насеља тик уз административну линију и то бржим темпом него у насељима КЗБ-а (карта 15).

Густина насељености популационо малих насеља прилично је уједначена са обе стране административне линије (КЗБ – 5,08 ст./km², БЗ – 5,87 ст./km²). Заједничко је да све величинске категорије у просеку карактерише веома ретка насељеност, са незнатним разликама међу категоријама ових зона. Свега неколико насеља бележи вредности ван задатог прага слабе насељености (у КЗБ-у насеља Језгровиће – Тутин и Мађаре – Прешево; у БЗ-у насеља Мердаре и Доња Пакаштица – Подујево, Ново Село – Косовска Каменица и Сапар – Ђилане). С тим у вези, процес фрагментације одраз је дистрибуције становништва са сличним манифестацијама у простору са обе стране административне линије. Разлика у динамици диктирана је насеобинским елементима и локалним особеностима, са тенденцијом хомогенизације посматраног простора.

5.3. Напуштање стамбеног фонда кроз призму фрагментације насеља

Како би се сагледале стварне последице и обим уситњавања мреже насеља и депопулације, и мапирали простори који су дубоко суочени са процесом демографског пражњења, анализиран је стамбени фонд који је напуштен и не користи се за становање. Овај показатељ користи се у истраживањима као допуна густини насељености, који генерализује дистрибуцију становништва, и виталној статистици, како би се створила реална процена обима депопулације (Panić et al., 2022). Овај тип (не)коришћења станова указује на демографске трендове у насељима, а као финални израз пражњења простора индикује степен стварне напуштености и угрожености простора. С обзиром на расположивост података, као и потребу за идентификацијом угрожених простора у складу са тематиком монографског издања, анализирана су само насеља КЗБ-у.

На простору КЗБ-а регистровано је 8757 ненастањених објеката (РЗС, 2022б), што је 27,61% стамбеног фонда насеља. Овај податак већ указује на знатно израженији тренд напуштања, с обзиром на то да је 17,5% укупног броја станова у просеку ненастањено у Србији (Дробњаковић & Кокотовић Каназир, 2025). Висока неискоришћеност постојећег стамбеног фонда индикује интензиван процес депопулације на овом простору, који директно тангира процес фрагментације мреже насеља. Иако су јужни и југоисточни крајеви Србије континуирано изложени негативним демографским токовима, у погледу напуштања стамбеног фонда читавају се разлике на посматраном простору. Овај тренд је најизражајнији у насељима општине Куршумлија где удео ненастањених станова у укупном броју износи 41,25%. Висок степен неискоришћености стамбеног фонда бележе и Град Врање, општине

Рашка, Медвеђа и Прешево (преко 30%) али са значајним разликама у структури ненастањених станова. У општинама Прешево и Рашка доминирају привремено ненастањени станови у тој суми, док је код општина Куршумлија, Медвеђа и Града Врања заступљенији напуштени стамбени фонд, што имплицира високу угроженост насеља ових општина од напуштања.

Уочава се просторни образац испољавања појаве трајног напуштања. Насеља која су најугроженија простиру се доминантно на територији општина Куршумлија, Медвеђа и Града Врања. Регистровано је укупно 2034 напуштена стана. Њихов број у насељима креће се у вредностима преко 50 (Прешево са 53, Власе – Врање са 57, Постење – Нови Пазар са 68, Липовица – Лебане са 86, Големо Село – Врање са 92, Свирце – Медвеђа са 100), што за ова популационо уситњена насеља представља велики губитак. Највећи број станова не бележи се у насељима тик уз административну линију, већ у близини општинских центара (карта 16). То имплицира да је талас емиграција најпре захватио она насеља која су била приступачнија, односно на мањој удаљености од општинских центара. У овом случају административна линија није а priori деловала као фактор напуштања стамбеног фонда, већ комплекс фактора који подстиче демографско и економско слабљење читавог простора.

Дистрибуција ненастањених станова, збирно представљених привремено и трајно ненастањеним стамбеним фондом, исказује другачије просторне обрасце. Иако је при дефинисању направљена разлика између ова два вида станова (РЗС, 2023 С1), у већини случајева се третирају као напуштени како би се у целини сагледао тренд пражњења насеља. У том случају, посебно су угрожена насеља дуж административне линије груписаних у неколико сектора: 1. у контактном планинском појасу Града Новог Пазара, 2. на територији општине Куршумлија, и 3. на контактної линији насеља општине Медвеђа, Лебане и Врање (карта 17). Просторна експресија ненастањених станова исказује исто правило као и процес фрагментације насеља, јер управо ове зоне представљене су насељима најмање популационе величине (карта 19).

Табела 4. Структура ненастањених станова у популационо малим насељима

	Број станова	Привремено ненастањени станови		Напуштени станови		Ненастањени станови
		број	%	број	%	
0	127	35	27,56	59	46,46	74,02
1–10	977	149	15,25	360	36,85	52,10
11–20	806	165	20,47	190	23,57	44,04
21–50	1900	275	14,47	376	19,79	34,26
51–100	4382	1105	25,22	292	6,66	31,88
101–250	2757	458	16,61	243	8,81	25,43
Укупно	10949	2187	19,97	1520	13,88	33,86

Извор: РЗС, 2022б

Нешто мање од половине ненастањених станова КЗБ-а (42,3%) је регистровано у популационо малим насељима. Уочава се да њихов удео у стамбеном фонду постепено пада како расте популациона величина насеља, као што се смањује и удео напуштених станова (табела 4). Овај податак указује на логичну сразмеру између процеса депопулације манифестовану кроз напуштање стамбеног фонда и фрагментације насеља. С друге стране, не уочава се правило у дистрибуцији привремено ненастањених станова по величинским категоријама. Неравномерна заступљеност привремено напуштених станова у малим насељима указује на то да на овом простору на њихову дистрибуцију утичу други фактори.

У насељима КЗБ-а идентификовано је 6723 привремено ненастањених станова. Највећи број регистрован је у насељима Прешево (1759), Копаоник – Рашка (672), Миратовац – Прешево (394), Велики Трновац – Бујановац (304), Големо Село – Врање (169) и др. Насеља у којима је нарочито заступљен овај тип станова су веома хетерогена. Нека од тих насеља имају наглашену туристичку функцију (Копаоник, Рача, Луково, Куршумлијска Бања, Сијаринска Бања), код других је изражена нарастајућа потреба за стамбеним простором (Постење, Избице, Прешево), интензивно исељавање услед слабљења функција централних насеља (Големо Село, Миратовац), док се уочава и већи број насеља општине Бујановац и Прешево као израз културолошких и традиционалних образаца понашања својствених етничким мањинама. Ипак, овај тип ненастањених станова илуструје постепени прелазак са привременог ка трајном пражњењу појединих насеља (Дробњаковић, Кокотовић Каназир, 2025).

5.4. Фактори фрагментације мреже насеља

На основу претходних анализа јасно је да фрагментација насеља представља сложен процес на који утиче комплекс фактора који делују као покретачи или катализатори процеса. Идентификовано је неколико основних фактора који су детерминисали процес уситњавања насеља и пражњења читавог простора: 1. административна организација; 2. развијеност мреже насеља; 3. демографска компонента; 4. етничитет; 5. централне функције; 6. доступност; 7. политички разлози и безбедност.

5.4.1. Административна организација

Хронолошки гледано у административној подели посматраног простора могу се уочити честе промене у погледу организације простора и управе на локалном нивоу, као последица реформи управног система у циљу тражења што ефикаснијег модела управљања. Те промене често су водиле територијалном уситњавању насеља које представља наслеђени образац фрагментације, и који се огледа кроз неколико форми. Насеља општине Тутин и Града Нови Пазар претрпела су најобимније територијалне промене кроз које се тежило уситњавању насеља без изгледа њихове интеграције у просторну целину. Територијално мала насеља окупљала су све мањи број становника, чиме је условљен висок степен фрагментације постојеће мреже насеља. Поједина насеља у међуратном периоду из општине Медвеђа и Лесковац припадала су општини Лебане, те је са садашњим општинским центрима остварена слаба функционална веза. Демографско пражњење оваквих насеља било је очекивано. Сличан пример забележен је за насеља Косовске Каменице која су припојена општини Ђилане. Карактеристично је и то што су сва насеља која се налазе у саставу КЗБ-а на територији Града Врање у периоду 1955–1965. године припадала општини Власе или општини Големо Село. Интеграција насеља у простору вршила се око ова два средишта. Након припајања територији Града Врање, виталне функције ових средишта су постепено слабиле, што је подстакло и њихово демографско пражњење, а самим тим и гравитирајућих насеља која нису остварила јаку везу са градским и управним центром због удаљености, али и већ успостављених функционалних веза. Таква ситуација бележи се и код два насеља из Града Лесковца која су до 1965. године биле у саставу општине Вучје и са тим насељем просторно интегрисана. Сличне тенденције бележе се и на територији АП Косова и Метохије. Већина насеља на територији Града Приштине до 1965. године су припадала општини Орлане, која је обухватала и насеља општине Подујево. Планински терен и промена у успостављеној територијалној организацији лимитирали су домет утицаја Приштине на подручју ових насеља.

5.4.2. Развијеност мреже насеља

Генеза насеља КЗБ-а предиспонирана је доминантно морфологијом терена и наслеђеним историјско-културолошким обрасцима насељавања. Прожимањем ових фактора обликована је морфологију и тип насеља, а историјски догађаји и политичке прилике, етнокултурални плурализам и други друштвени фактори детерминисали су еволутивне правце, демографску снагу и значај насеља у простору.

Мрежа насеља КЗБ-а прилично је развијена, али се уочава варијабилност унутар насеобинског система. Просечна површина насеља која су обухваћена КЗБ-ом износи $10,71 \text{ km}^2$, односно $8,96 \text{ km}^2$ у БЗ, што је знатно мање у односу на Србију – $16,5 \text{ km}^2$ (Дробњаковић, Спалевић, 2017). Густина мреже насеља с друге стране, индикује већу збијеност у односу на просек Србије (6,08) јер се бележе значајно веће вредности – у просеку је око девет насеља на јединици површине КЗБ-а, односно 11 у БЗ-у.

На посматраном простору заступљено је неколико морфолошких типова насеља који представљају манифестацију разлика у физичко-географским одликама које су иницијално диктирале генезу насеља КЗБ-а, али због снажнијег утицаја друштвених и историјских чинилаца задржани су у изворном или мање измењеном облику. На падинама Копаника заступљен је тип насеља који се одликује разбијеном морфолошком структуром, који је дефинисан у основи старовлашким типом (Цвијић, 1922) или неким његовим варијететом али у основи сличне урбанистичке структуре (Којић, 1958). Највећа насеља по површини лоцирана су у општинама Брус (Крива Река) и Тутин (Источни Мојстир, Драга). На карактер мреже насеља указује и растојање међу насељима. Насеља која припадају овом морфолошком појасу (општина Куршумлија, Медвеђа, Тутин и Брус) имају елементе разбијене структуре услед већег растојања. Овај вид морфологије насеља отежао је већу интегрисаност у локалне насеобинске системе, те су тешко одржива и подложнија негативним демографским токовима који су условили очекивани ток пражњења и изразите фрагментације.

Насеља КЗБ-а доминантно имају збијени карактер са варијететима у насеобинским елементима условљених локалним особеностима. Према Цвијићу (1922), овде су заступљени ибарско-рашки и тимочки или скопски тип. Њихова основна одлика је груписање кућа на малој удаљености, што је утицало на формирање насеља мале површине и на релативно малој удаљености, чинећи мрежу насеља веома густом. Површински најмања насеља КЗБ-а у просеку налазе се у општини Прешево (табела 2), а најмање насеље (мање од 2 km^2) лоцирано је у Граду Нови Пазар (Пиларета). Најгушћа мрежа насеља карактерише управо општине са површински најмањим насељима са најмањим растојањем (Прешево, Рашка и Нови Пазар), што указује да структура насеља тежи већој збијености.

Формирање насеља овог типа такође је значајно детерминисао феудални систем који се дуго одржао на овим просторима, али и племенски систем, односно наставак родбинске организације и патријархални начин живота. Чести сукоби међу племенима, а касније између припадника различитих етничких групација у лимитрофним зонама (Радовановић, 2004) чинили су важан безбедносни фактор који је подржавао збијање насеобинске структуре. Управо из тих разлога насеља која улазе у састав БЗ-а на територији АП Косово и Метохија имају изразит збијени карактер. Заузимају малу површину, смештена су на малој међусобној удаљености и густо су концентрисана. Већина општина одликује се насељима мале површине у распону од $5,50 \text{ km}^2$ до $8,93 \text{ km}^2$ у просеку. Чак три насеља имају површину мању од 1 km^2 (Бојновиће и Кијевце у општини Зубин Поток, Доња Пакашница у општини Подујево). У просеку, насеља су смештена на растојању од око 3 km са наглашеним разликама међу општинама условљеним морфологијом терена и локалним насеобинским одликама.

Највећу густину мреже насеља имају управо општине са најмањом површином насеља и на најмањој удаљености (Зубин Поток и Витина). Међу насељима збијене структуре идентификована су популационо највећа насеља, лоцирана у долини река, уз путеве и на ободу планина где су повољнији услови за насељавање.

Табела 5. Општи показатељи развијености мреже насеља

Насеље	Просечна површина (km ²)	Густина мреже насеља	Растојање између насеља (km)	Дисперзија насеља, 1981	Дисперзија насеља, 2022
Брус	10,37	9,65	3,22	1,05	1,22
Бујановац	9,73	10,27	3,12	1,28	1,75
Нови Пазар	8,82	11,34	2,97	1,35	2,89
Рашка	8,92	11,22	2,99	0,58	0,88
Тутин	12,62	7,92	3,55	0,89	1,10
Медвеђа	12,71	7,87	3,56	1,01	1,16
Лесковац	19,35	5,17	4,40	0,74	0,39
Лебане	26,02	3,84	-	-	-
Врање	10,91	9,17	3,30	1,03	1,47
Куршумлија	12,80	7,81	3,58	0,74	1,41
Прешево	8,19	12,22	2,86	2,09	2,46
КЗБ	10,71	9,34	3,27	2,26	3,59
Витина	5,81	17,21	2,41	0,61	1,46
Њилане	8,62	11,60	2,94	1,20	1,58
Звечан	7,60	13,16	2,76	0,28	-
Зубин Поток	5,50	18,19	2,34	0,88	-
Исток	20,17	4,96	4,49	0,76	1,21
Косовска Каменица	7,68	13,03	2,77	0,81	1,59
Лепосавић	8,22	12,16	2,87	1,24	-
Подујево	8,93	11,20	2,99	2,22	3,05
Приштина	22,66	4,41	4,76	0,73	0,77
Бафер зона	8,96	11,16	2,99	2,00	3,87

Извор: Обрада аутора

Поред поменутих типова, заступљени су и њихови варијетети. На овом простору био је заступљен и тзв. читлучки тип насеља, а често су у случају пресељења и колонизације досељеници преносили своје навике живљења и насељавања. Планинска насеља у Граду Приштини и у општини Исток заузимају пространство од око 20 km² што је детерминисано топографским одликама и чини морфологију ових насеља полузбијеном, својствену мешовитом типу (Којић, 1958). Површински највеће насеље Маревце са 73,5 km² лоцирано је у Приштини. Растојање међу насељима ових територијалних јединица креће се око 4-5 km и у вези је управо са површином насеља и наслеђеном морфолошком структуром. Ове две групације насеља представљају енклаве прелазних типова на простору БЗ, услед деловања неког секундарног фактора. Планинска насеља Приштине немају јасно збијену структуру, већ представљају прелазни тип ка насеобинском систему општине Медвеђа са карактеристикама разбијених насеља, лоцираних на различитим падинским странама планине

Гољак. Из тог разлога, у овим насељима бележе се исти процеси (депопулација, фрагментација) као и у насељима КЗБ-а. С друге стране, насеља у општини Исток представљају модалитет збијеног типа насеља ка ибарском који је заступљен у наспрамним насељима КЗБ-а. Природну границу чини планина Мокра Гора. Иако обронци ове планине припадају територији насеља општине Исток, она су заправо лоцирана у њеном подножју и на котлинском дну, где су значајно повољнији услови за насељавање и традиционално пренесена правила досељеника за формирање насеља по ободу котлине (Ристић, 1958). То је условило асиметрију у погледу демографске величине насеља КЗБ-а и БЗ-а у овом сектору.

На простору КЗБ-а евидентан је дисперзни карактер мреже насеља. Коефицијент дисперзије од 3,59, односно 3,87 у БЗ, индикује приличну дисбалансираност у погледу популационе величине и типа насеља, са израженим процесом поларизације. Најизраженији дисперзни карактер насеља регистрован је на територији општине Прешево и Подујево и Града Новог Пазара (табела 5), где су присутне значајније разлике у погледу дистрибуције становништва. У њима је присутна велика хетереогеност насеља у погледу популационе величине, с обзиром да се на територији ових општина налазе популационо највећа насеља, али и велики број демографски угрожених, што указује на неравномерну дистрибуцију становника. С друге стране, општине које су суочене са интензивном депопулацијом и континуираним негативним демографским променама карактеришу се фрагментираним мрежом насеља, прилично хомогених у погледу популационе величине, те је коефицијент дисперзије у њима нижи. У општинама где су насеља задржала разбијену структуру са нејасно дефинисаним грађевинским реоном и нижом густином насељености, бележи се нешто уравнотеженија дистрибуција становништва. Најниже вредности уочавају се у општини Рашка и Граду Приштина, а мања диспропорција регистрована је у насељима општина Брус, Медвеђа, Тутин и Исток, иако са различитим типовима насеља. Коефицијент дисперзије значајно се повећао у периоду 1981–2024. године (табела 5), јер је у посматраном периоду дошло до редистрибуције становништва и пражњења појединих насеља услед негативних демографских трендова.

5.4.3. Демографска комјоненција

Овај простор одликује се интензивним демографским променама, што је резултирало фрагментацијом мреже насеља, урушавањем популационе структуре насеља и дисбалансом у развоју насеља и дистрибуцији становништва. Исти процеси уочавају се са обе стране административне линије, али су основне карактеристике мреже насеља разликују, те је и динамика промена које се прате на овом простору другачија.

У циљу идентификације популационих промена које су водиле фрагментацији насеља на посматраном подручју изведен је индекс промене за период 1981–2022. године (табела 2). У целини, за 41 годину подручје КЗБ-а бележи смањење од око 23% популације. Пораст је регистрован у 21 насељу, лоцираних углавном у општинама где су присутне етничке мањине. Издваја се насеље Копаник у којем је регистрован највећи индекс промене услед интензивне туристичке делатности, док у апсолутном смислу највеће повећање има насеље Постоње на територији Града Нови Пазар (2271). Сво становништво изгубило је шест насеља КЗБ-а, док је у апсолутном смислу највећи пад регистрован у насељу Свирце у општини Куршумлија (1210). Испод просека за подручје КЗБ-а (47,33) пад је забележило чак 158 насеља, готово сва насеља на територији општина Брус, Куршумлија, Медвеђа, а делимично Нови Пазар и Рашка, лоцираних у контактном граничном појасу. Више од 90% становништва изгубило је чак 41 насеље КЗБ-а.

Табела 6. Промена броја становника у малим насељима

Величинска категорија насеља	Копнена зона безбедности		Бафер зона	
	промена 2022/1981	индекс промене 1981–2022	промена 2024/1981	индекс промене 1981–2024
0	-547	0	-1502	0
1 до 10	-3562	6,7	-8898	1,8
11 до 20	-1780	13,3	-5842	4,6
21–50	-5765	20,5	-7294	10,0
51–100	-6517	27,4	-4214	23,0
101–250	-4772	44,3	-10474	26,9
Укупно	-22943	26,5	-37032	14,7

Извор: Обрада аутора; РЗС, 2022а; АСК, 2024а.

На простору БЗ-а уочава се тренд уситњавања мреже насеља с обзиром на то да су све општине забележиле смањење броја становника (табела 2). Само 15 насеља је забележило пораст од чега 13 у општини Подујево, које карактерише демографска експанзија. Чак 129 насеља је изгубило више од 40% популације, изузимајући насеља са бојкотом пописа, док је 73 задржало само 10% становништва у односу на почетак посматраног периода, и то највише у општини Косовска Каменица. Највеће смањење у апсолутном броју забележено је у насељима Маревце у Граду Приштина (2299) и Браина у општини Подујево (1111).

Фрагментација насеља резултат је интензивних демографских промена, које су највидљивије у популационо малим насељима. Евидентан је са обе стране административне линије, међутим одвијао се различитим темпом. Иако је на почетку периода насеља БЗ-а карактерисала већа популациона величина, овај простор доживео је рапидније смањење. У малим насељима БЗ-а забележено је смањење од око 85%, док је у насељима ове популационе величине број становника смањен за 74%. У апсолутним вредностима, за око 15000 становника је премашено смањење у насељима БЗ-а. То упућује на закључак да су се ова насеља налазила у различитим фазама демографске транзиције (Грчић, 2004). Што су насеља популационо мања, то је већи пад броја становника у њима (табела 6) и у свакој од величинских категорија темпо смањења на простору БЗ-а био је бржи. Разлоге за то треба тражити у нарушавању старосне структуре, али променама у наталитету до којих је довело подизање нивоа развоја и еманципације жена (види рад 4).

4.4.3. Етницијити

Овај простор је одувек био позорница етнодемографских и културолошких процеса (Радовановић, 2004). Још од досељавања исламизираних Арбанаса у 16. веку и колонизацијом ових крајева након 1919. године (Ристић, 1958), простор КЗБ-а красио је етноплурализам. Међутим, пред плимом албанског становништва (Грчић, 2004), лимитрофне зоне су се констатно померале и сужавале, хомогенизујући насеља у етничком смислу. Овај процес оставио је трага у популационој структури насеља, условно правећи поделу на демографски велика насеља албанског етничког састава и на мала, демографски ослабљена или готово испражњена насеља са доминантним српским етничким саставом.

Табела 7. Етнички састав малих насеља

Величинска категорија насеља	1981			2022/24		
	Срби	Албанци	остало	Срби	Албанци	остало
1 до 10	61.54	0.00	38.46	85.94	3.13	10.94
11 до 20	42.42	45.45	12.12	87.50	4.04	8.46
21–50	78.91	0.00	21.09	77.39	12.98	9.63
51–100	69.56	16.74	13.70	70.11	18.20	11.69
101–250	72.60	10.33	17.07	62.19	20.80	17.01
КЗБ	72.10	11.09	16.81	68.98	17.46	13.57
1 до 10	100	0.00	0.00	40.85	56.71	2.44
11 до 20	100	0.00	0.00	10.60	89.40	0.00
21–50	99.54	0.00	0.46	24.14	73.02	2.84
51–100	84.51	10.66	4.83	56.08	37.30	6.62
101–250	57.62	41.02	1.36	3.95	91.60	4.45
БЗ	64.12	34.09	1.79	18.20	77.45	4.36

Извор: ASK, 2024b; РЗС, 2023

Не улазећи дубље у анализу етничке структуре становништва (види рад 4) и историјско деловање етничких процеса (види рад 5), приказана је само структура популационо малих насеља према етничком саставу, како би се стекао увид у утицај етничитета на процес фрагментације мреже насеља. На простору КЗБ-а присутна је хетерогеност у погледу етничког састава малих насеља, што значи да су подједнако биле изложене демографској ерозији све етничке групе, али доминантно српско становништво и мањинско неалбанског порекла (Црногорци, Муслимани). Уочава се да се 2022. године повећава удео других мањинских група у малим насељима, што значи да је процес фрагментације проширен и на несрпске заједнице (табела 7). Од шест насеља која су остала без становника 2022. године, само једно је 1981. било доминантно албанског становништва (Гаре – Прешево), док су остала српска (Честелин – Врање; Јова и Смилов Лаз – Нови Пазар), црногорска (Вукојевац – Куршумлија) или муслиманска (Вучја Локва – Нови Пазар). Код насеља БЗ-а уочава се другачији шаблон. До 1981. године доминантно су се празнила српска насеља, да би се потом процес проширио и на насеља мешовите структуре или већински албанске популације (табела 7). Од насеља која су остала без становника, готово сва су била албанска.

5.4.4. Доступност јавним услугама

Битан фактор развоја мреже насеља и успостављања хијерархијских односа јесте опремљеност објектима јавних служби и услуга. Удружен са приступачношћу, представља главну детерминанту обликовања геопросторних процеса и појава у мрежи насеља који често делују независно од других фактора. Интеграција простора врши се управо путем стварања функционалних веза са централним насељима кроз концентрисање функција, јавних служби и услуга у њима, и инфраструктурним повезивањем и повећавањем доступности услуга корисницима. Овај сегмент развоја мреже насеља је најкритичнији с обзиром на континуирано одсуство улагања, демографско слабљење централних насеља и опадање виталних функција у њима испод прага и критичне масе којом су се издвајали у односу на своје окружење (Maksin, Tošić, Krunić, 2014). Тиме се смањује њихов значај и утицај у простору, те им слаби и интегративна моћ, што генерално води даљој девастацији и депопулацији простора (Дробњаковић, 2019). Оба фактора индикују ниво развијености и руралности насеља, а у садејству служе за идентификовање просторне и развојне периферије (Drobnjaković, Steinführer, 2024).

Табела 8. Централитет и приступачност малих насеља КЗБ-а

Величинска категорија насеља	Централитет насеља	Доступност општинском центру (мин.)
0	0	42
1 до 10	0,16	31
11 до 20	0,11	27
21–50	0,33	31
51–100	0,89	23
101–250	1,4	22
Укупно	0,52	28

Извор: Обрада аутора

На простору КЗБ-а анализирана је корелација централитета и приступачности насеља са процесом фрагментације. Овај простор одликује супраструктурни колорит. Генерално, централитет насеља изражен бројем објеката јавних служби је изузетно неповољан. У просеку, централитет износи 0,83, односно мање од једног објекта се среће у насељима КЗБ-а. Из чак 142 насеља становништво је приморано да путује у неко друго насеље ради задовољења основних потреба, а у 44 насеља су регистроване само базичне службе – школа и амбуланта. Школа је регистрована у 52 насеља, од чега је осмогодишња основна школа заступљена у 23, а три насеља имају и средњу школу (Драга, Рибариће и Прешево). Здравствену амбуланту или станицу има свега 31 насеље, а апотеком је опремљено само четири насеља (Копаоник, Ново Село, Велики Трновац и Прешево). Пошта је лоцирана у 17 насеља КЗБ-а, а неке од других услуга су ретко присутне (ветеринарска амбуланта, продавнице, угоститељске радње, пијаце). Компарацијом са демографским токовима у посматраном периоду, уочава се јасна корелација. Насеља која се одликују вишим централитетом су популационо већа, а поједина бележе пораст броја становника (карта 20). То су тзв. централна насеља или секундарни, сублокални центри на којима је почивала интеграција руралног залеђа (Drobnjakuvić, Panić, 2024). У том смислу издвајају се општински центар Прешево, Миратовац, Муховац и Велики Трновац – Бујановац, Власе – Врање, Блажево – Брус, Копаоник – Рашка, Рибариће – Тутин и др. С друге стране, насеља без сталних становника немају јавне службе, док је свега у пет насеља која су изгубила више од 90% становништва лоцирана нека базична служба. На основу просторне експресије централитета насеља КЗБ-а, уочава се да су она насеља која су имала развијене јавне службе ипак суочена са слабијим интегритетом демографских промена (карта 20), те је и процес фрагментације слабије изражен.

Популационо мала насеља КЗБ-а у просеку одликује низак централитет са 0,52, са мањим осцилацијама међу величинским категоријама (табела 8). У насељима до 20 становника практично да нису заступљене јавне службе и услуге. У свега пет насеља регистровано је четворогодишње подручно одељење основне школе и једна осмогодишња. Ова насеља су и доживела највећи популациони пад од 1981. године. У насељима од 20 до 100 становника је и даље неповољан централитет, јер се у просеку бележи мање од једног објекта по насељу, индикујући њихову неодрживост. Издвајају се насеља са развијеним посебним функцијама (Копаоник, Куршумлијска Бања, Блажево) која иако популационо мала имају добро развијену мрежу јавних служби комплементарну њиховом функцијском развоју. Категорију од 101–250 становника одликује функцијски мозаик који се одржио на варијабилност у погледу нивоа оствареног централитета. Поједина насеља немају развијене јавне службе, док се друга одликују развојем додатних служби и услуга које су у функцији њихове улоге у мрежи насеља.

Тако, у овој групи се истичу нешто боље опремљена насеља туристичке функције (Брзеће, Луково, Рача, Туларе) и сублокални центри (Леце). У овој групи је нижи темпо пада броја становника, те међу њима треба тражити потенцијалне стожере просторне интеграције КЗБ-а и тачке противтеже успостављене поларизације.

Приступачност је коришћена као основа за утврђивање степена периферијализације, односно изолованости насеља КЗБ-а. Фреквентни коридори често играју важну улогу у интеграцији простора и њиховом свеукупном развоју, а на локалном нивоу, специфичности у погледу типа насеља, густине путне мреже, разуђености општине и морфологија терена, значајно одређују приступачност насеља. Анализа приступачности извршена је на основу доступности општинским центрима у насељима КЗБ-а, водећи се ограничењем брзине аутомобила званично утврђених за различите категорије путева (Drobnjaković, Steinführer, 2024). У просеку, удаљеност насеља од центра износи 25 минута. Условно повољна веза са центром и добри изгледи за одрживост насеља идентификовани су у 110 насеља, од којих се 22 налази у непосредној близини општинских центара или са њима имају добру везу (карта 12). Испод оптималне границе приступачности (више од 10 минута) према европским нормативима (OECD, 2024) је идентификовано 192 насеља, док је 16 са отежаним приступом центру (више од 45 минута). Из појединих насеља веза са општинским центром прелази сат времена. Она се у локалној мрежи насеља сматрају неодрживим. Дистрибуција ових изолованих насеља у простору је лимитирана на појас уз административну линију (карта 12). Насеља са најнижом доступношћу општинском центру ограничена су на зоне доминантно планинског карактера, које истовремено одликују и најнеповољнија демографска кретања. Ограничена су групацијом насеља на територији Града Нови Пазар, општина Брус, Куршумлија, Медвеђа и Града Врање које карактерише најнеприступачнији терен (обронци планина Гољак, Рогозна и Копаоник). У посматраном периоду, овај простор је у највећој мери био изложен депопулацији и фрагментацији насеља.

У прилог томе говори и изолованост популационо малих насеља, која у просеку износи 28 минута од општинског центра. Смањивањем популационе величине насеља расте њихова удаљеност од општинског центра (табела 8). Најудаљенија су насеља без сталних становника, у просеку 42 минута. Група насеља од 11 до 50 становника је на око пола сата удаљена од општинског средишта, са мањим осцилацијама између и унутар категорија. Условна изолованост ових насеља чини их и даље потенцијално угроженом зоном. Из појединих насеља становништву је потребно више од сат времена пута до места где најчешће задовољавају основне потребе. Најизолованије насеље Равни Дел (Лесковац) удаљено је 86 минута од центра, а најприступачније је насеља Шатра (Куршумлија) удаљено свега 10 минута. Међу популационо малим насељима најприступачнија је група насеља са 51–250 становника, где удаљеност не прелази просек за цело посматрано подручје. Креће се у вредностима од 6 минута (Кућане – Рашка и Баћоглава – Куршумлија) па до чак 80 минута (Оруглица – Лесковац), али су насеља концентрисана на око 20 минута од центра општине. Из ових података види се јасна корелација приступачности насеља са процесом фрагментације, која удружена са другим факторима катализирају пражњење простора што у виду емиграције, то и погоршањем квалитета живота.

6. ЗАКЉУЧАК

Мрежа насеља посматраног простора обухвата две насеобинске целине које се разликују по свом уређењу, организацији и основним карактеристикама. Сагледана су обележја и просторни обрасци трансформације ових насеобинских система манифестованих кроз процес демографског пражњења

и фрагментације мреже насеља. У циљу утврђивања степена угрожености и одрживости овог простора, извршена је анализа обима, динамике и последица процеса фрагментације у простору.

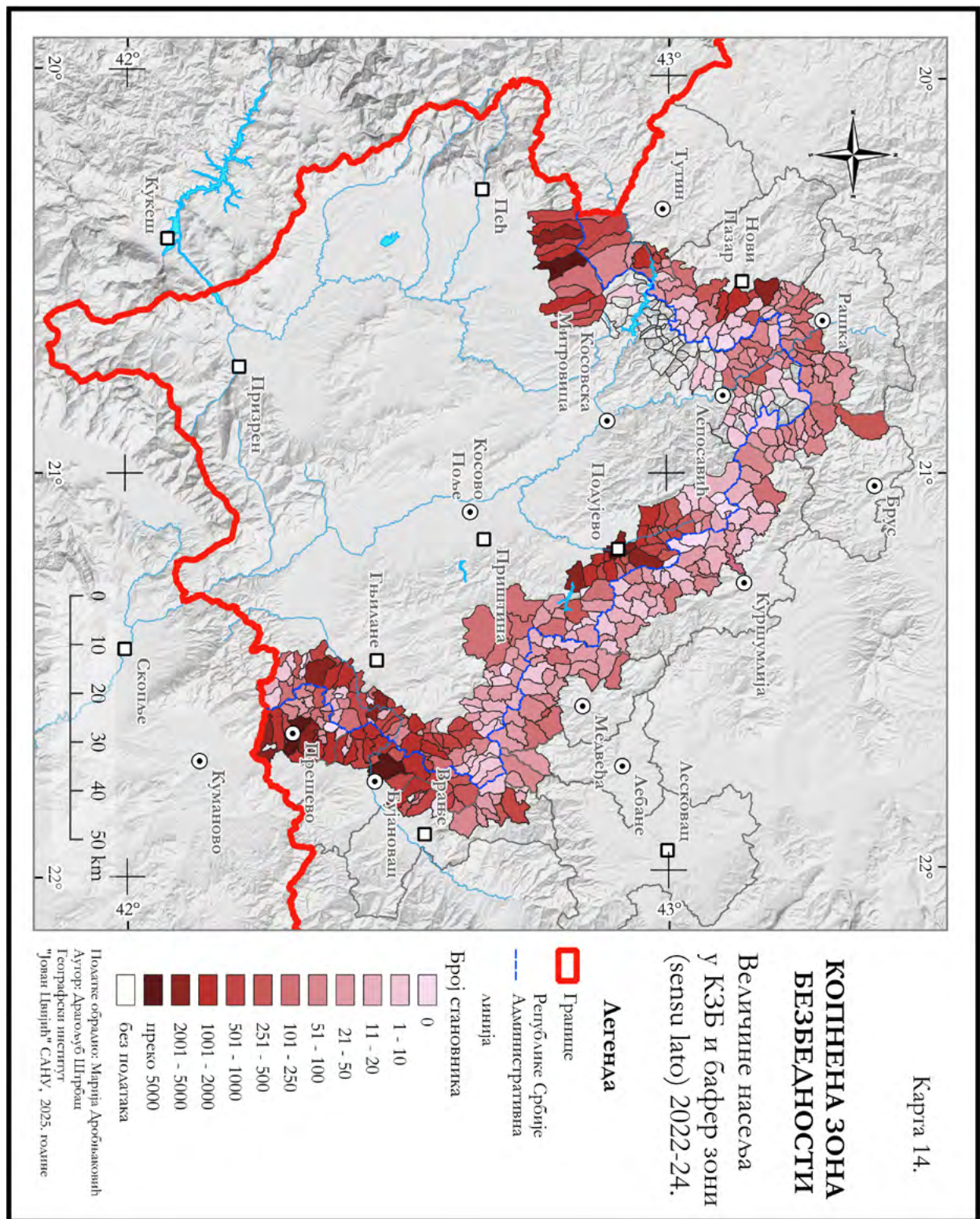
Фрагментација мреже насеља у КЗБ-у резултат је дуготрајних негативних демографских трендова, подстакнутих етничким плурализмом и административним променама, који су довели до уситњавања насеобинске структуре и појаве великог броја демографски угрожених и празних насеља. Простор КЗБ-а је динамична средина изложена континуираним политичким притисцима и турбулентним друштвеним процесима, што је резултирало честим територијалним променама, које су узроковали значајне демографске промене. Дуалног је карактера, јер је истовремено последица и узрок трансформација посматраног простора. Уситњавање и пражњење појединих насеља последица су демографских трендова, али истовремено директан манифест процеса депопулације, који даље воде опадању виталних функција насеља и њиховој девастацији.

На основу анализа спроведених у раду, установљена су основна обележја процеса фрагментације и просторни обрасци његове манифестације у насељима КЗБ-а:

1. Фрагментација мреже насеља КЗБ-а узрокована је високим степеном демографске ерозије. Просечна популациона величина насеља смањена је за 23% у КЗБ-у. Преко 78% насеља КЗБ-а има мање од 250 становника, од чега је 141 демографски угрожено насеље (до 100 становника), односно 69% насеља БЗ-а је популационо мало са 103 угрожена насеља. Осцилације у демографској величини насеља водиле су интензификацији тренда фрагментације, са рапидним порастом популационо малих насеља на рачун насеља средње и велике демографске величине. Однос најмањих и популационо већих насеља индикује процес фрагментације са обе стране административне линије. Незнатно је нижи проценат демографски угрожених насеља БЗ-а и мањи простор је изложен интензивном процесу депопулације. Иако је на почетку периода насеља БЗ-а карактерисала већа популациона величина, овај простор доживео је рапидније смањење. То упућује на закључак да су се ова два насеобинска система налазила у различитим фазама демографске транзиције.
2. Интензивна фрагментација тежи хомогенизацији простора. Процес фрагментације одраз је дистрибуције становништва са сличним манифестацијама у простору са обе стране административне линије. Уочава се формирање појаса ретко насељених места дуж административне линије на територији општина КЗБ-а који се одликују најмањом густином насељености (177 ретко и 151 веома ретко насељених). Појас је проширен у посматраном периоду на лимитрофна насеља БЗ. Резултат деловања процеса огледа се у пражњењу појединих насеља тик уз административну линију и то бржим темпом него у насељима КЗБ-а (160 ретко насељених места и 21 ретко насељених).
3. Фрагментација је одраз рапидне редистрибуције становништва. Са обе стране административне границе одвијао се процес пражњења и редистрибуције становништва и њихове концентрације у појединим половима развоја. Формирана је зона високе концентрације становништва у насељима која се одликују већом демографском базом, као и групацијом насеља концентрисаних око важнијих путних праваца и оријентисаних ка локалним центрима. Асиметрија у погледу концентрације становништва на простору КЗБ-а је продубљена 2022. године када се уочава јаснија разлика између проширеног појаса ниске и сужених зоне високе концентрације становништва, док је пражњење насеља БЗ-у било интензивније него у КЗБ-у у посматраном периоду.
4. Асиметрија у просторним обрасцима фрагментације дуж административне линије. Хомогенизација простора у погледу уситњености мреже насеља и демографске ослабљености

нарушена је у два сектора, испољених различитим просторним обрасцима. Насеља груписана око општинских центара Подујево и Исток јаче су изражени полови развоја и концентрације становништва, као и исходиште редистрибуције становништва из околних насеља. У њима се бележи висока концентрација становништва, док се паралелно одвијао континуиран процес депопулације у насељима са друге стране административне линије (општине Тутин и Куршумлија). У овом случају административна линија представља фактор раздвајања и узрочник пражњења простора.

5. Последица процеса фрагментације огледа се у високој неискоришћености стамбеног фонда. Утврђене су значајне разлике у структури ненастањених станова и обрасцима њихове просторне дистрибуције. Највећи број напуштених станова не бележи се у насељима тик уз административну линију, већ у близини општинских центара. Емиграциони талас најпре је захватио насеља која су била на мањој удаљености од општинских центара и под јачим утицајем њихове привлачне снаге. С друге стране, просторна експресија ненастањених станова исказује исто правило као и процес фрагментације, јер су ове зоне представљене насељима најмање популационе величине.
6. Фрагментација је сложен процес на који утиче комплекс фактора који делују као покретачи или катализатори процеса. Има билатерални карактер, јер се уочава са обе стране административне линије, али различитог интензитета, што указује на заједничке узрочнике. Главни покретачи огледају се у:
 - честим територијалним реформама који подржавају процес уситњавања и слабе интегративну везу са најближим центром;
 - степен развијености мреже насеља који индикује дисперзност и тип насеља. Висок коефицијент дисперзије указује на неравномерну дистрибуцију становништва и постојање високо фрагментираних зона. Разбијени карактер насеља отежава интегрисаност у локалне насеобинске системе, те су тешко одржива и подложнија негативним демографским токовима који су условили очекивани ток пражњења. Асиметрија у интензитету фрагментације узрокована је степеном збијености насеља;
 - морфологија терена диктирала је обим и темпо процеса фрагментације и узрок асиметрије у дистрибуцији становништва са различитих страна административне линије;
 - фрагментација је вођена етничким процесима, с обзиром на то се условно прави подела на демографски велика насеља албанског етничког састава и на мала, демографски ослабљена насеља српске популације. До 1981. године доминантно су се празнила српска насеља, да би се 2022. године повећао удео других мањинских група у малим насељима, што значи да је процес фрагментације проширен и на несрпске заједнице, односно на насеља мешовите структуре или већински албанске популације;
 - фрагментација је по правилу удружена са ниским степеном централитета и ниском приступачношћу насеља. Насеља која су имала развијене јавне службе суочена су са слабијим интензитетом демографских промена и махом су популационо већа. С друге стране, дистрибуција изолованих насеља у простору је лимитирана на појас уз административну линију и зоне доминантно планинског карактера, које истовремено одликују и најнеповољнија демографска кретања.

Карта 15.

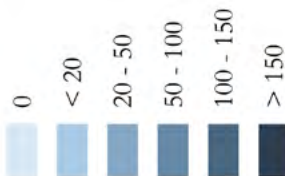
КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Густина насељености у насељима КЗБ и бафер зони (sensu lato) - 1981

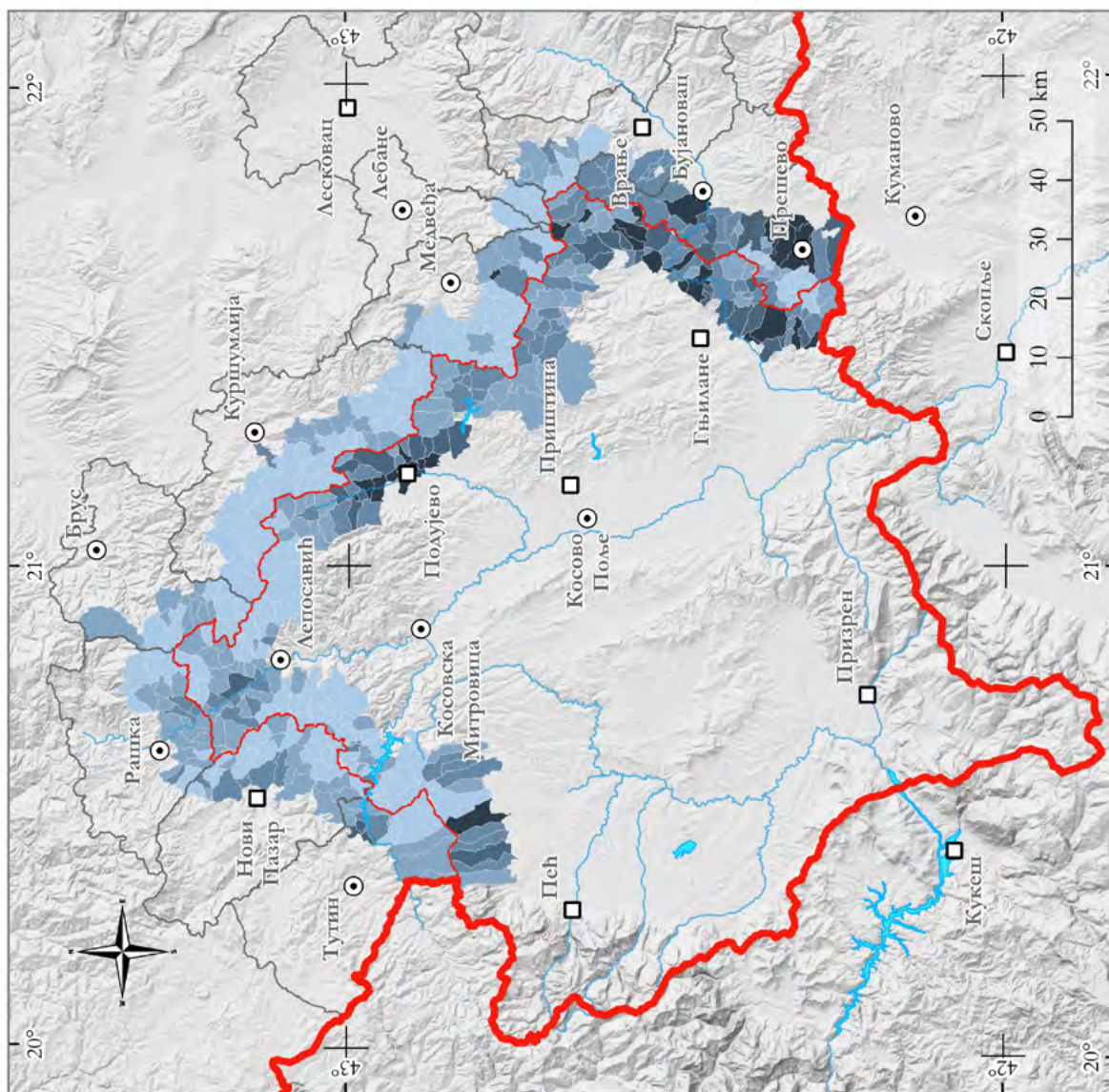
Легенда

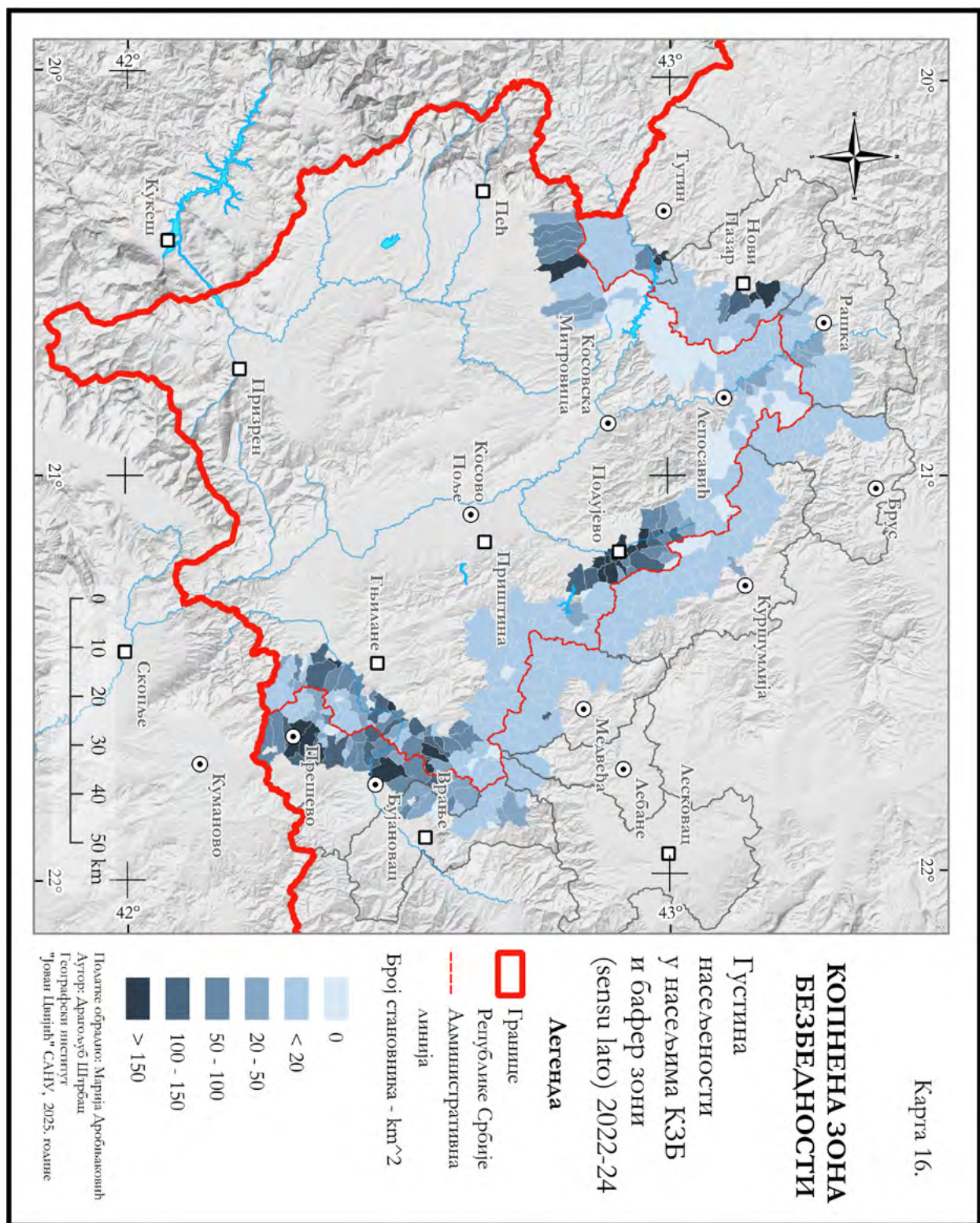
- Границе Републике Србије
- Административна линија

Број становника - km^2

Податке обрадио: Марија Аробњакović
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

Карта 17.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

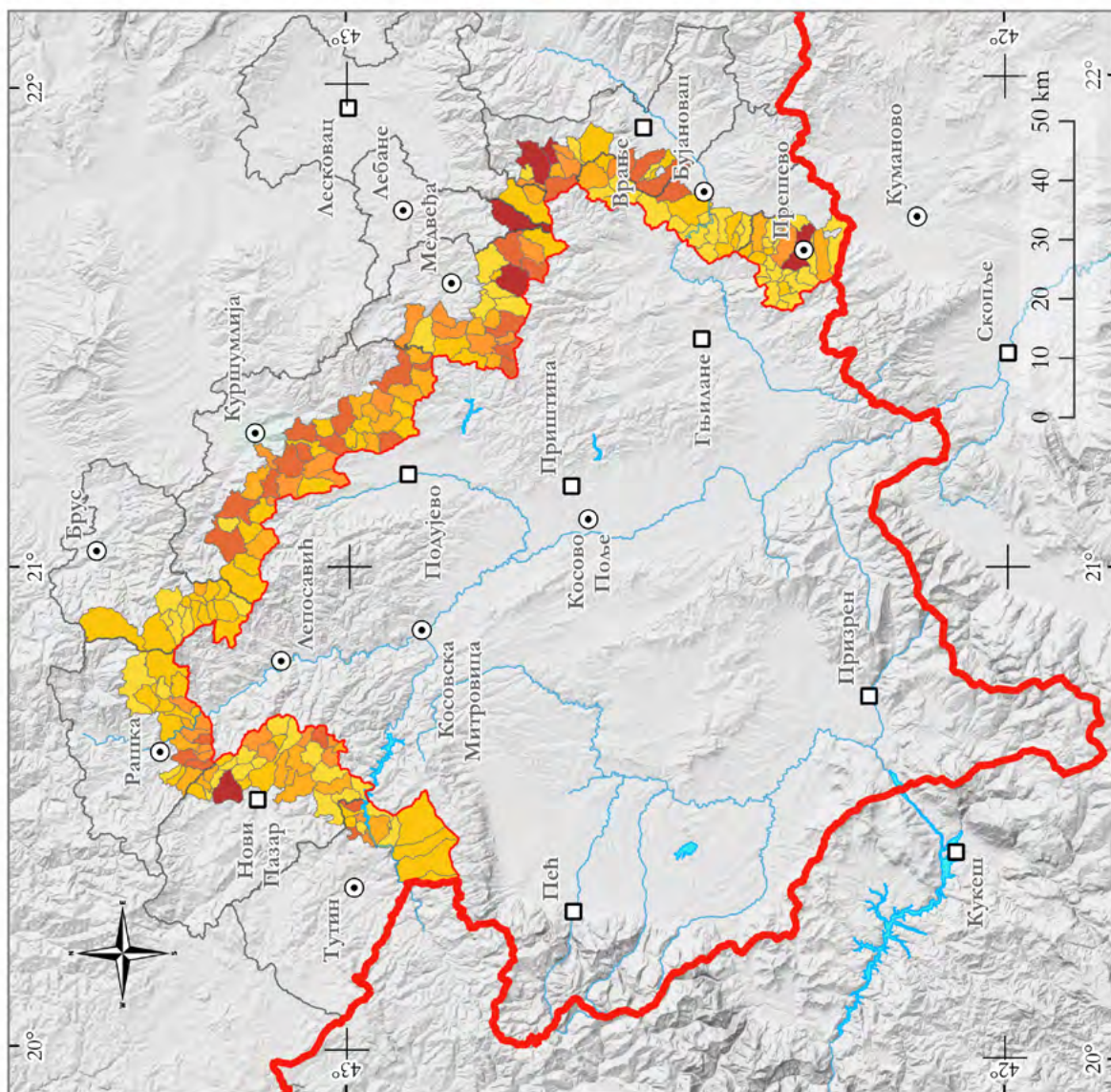
Напуштени
станови
у КЗБ
(sensu lato)

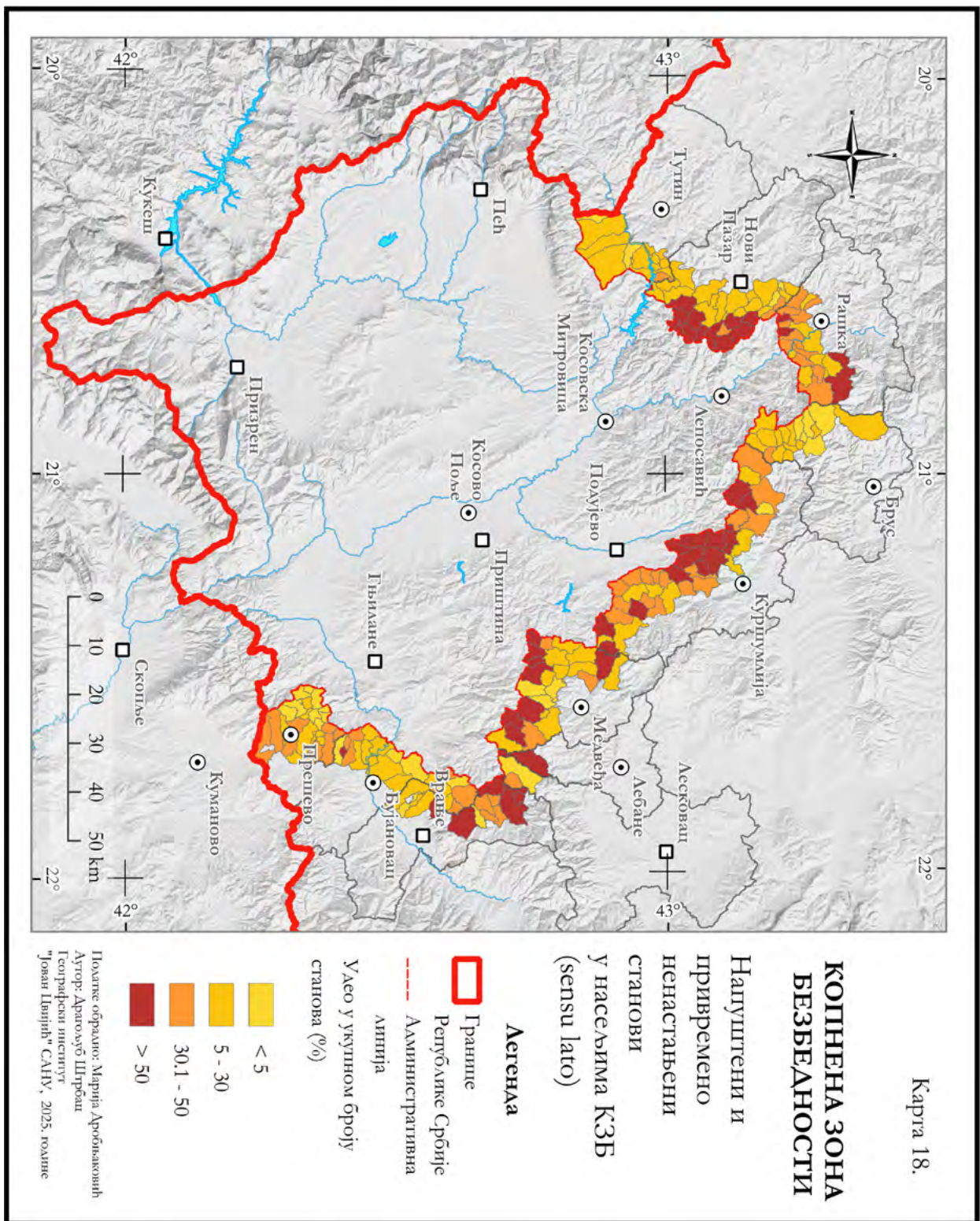
Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- Напуштени станови

Податке обрадио: Марија Аробаковић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијик" САНУ, 2025. године

Карта 19.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Опремљеност
насеља и
популациона
промена у КЗБ
(sensu lato)

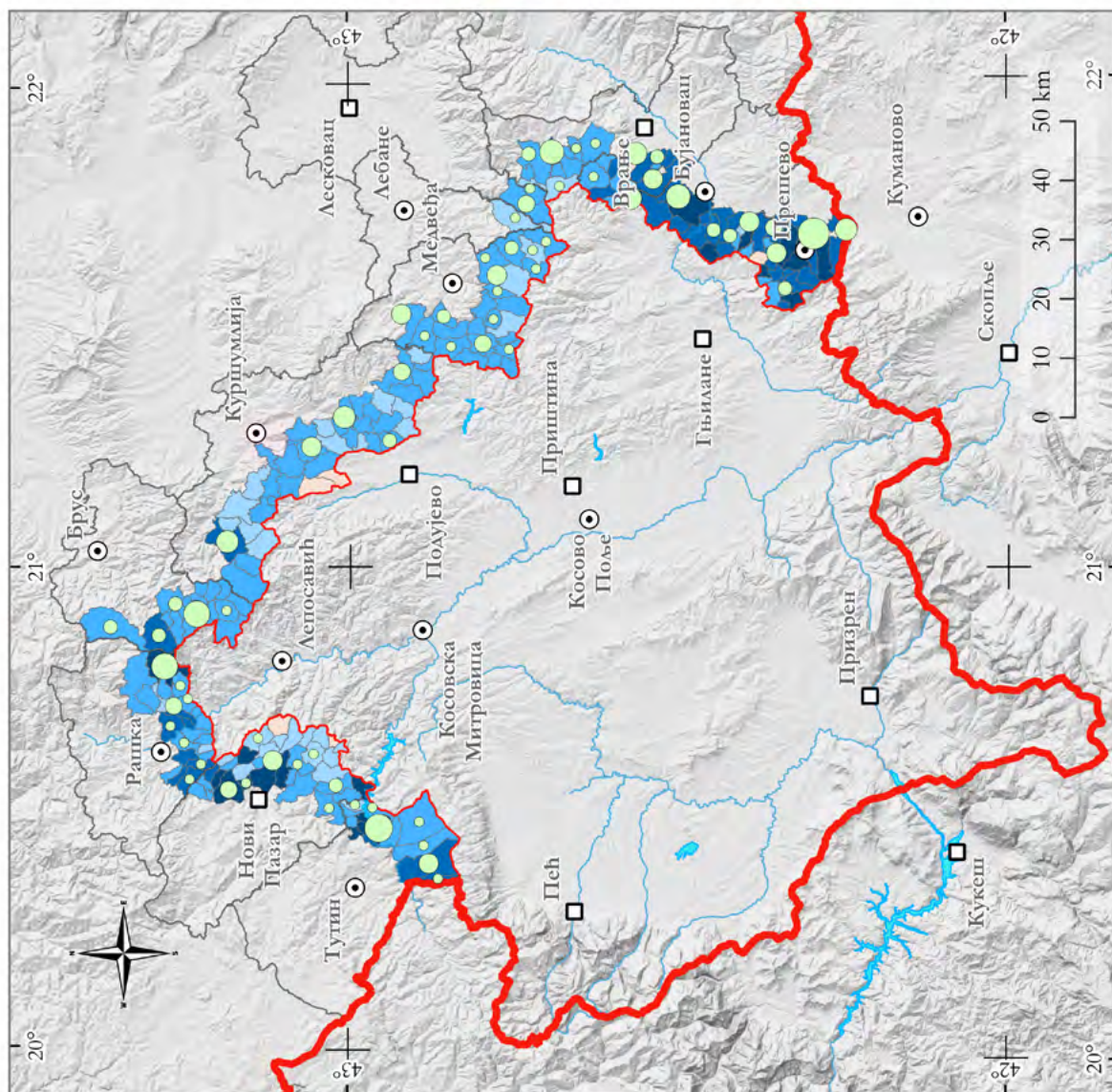
Легенда

Границе
Републике Србије
Административна
линија

Индекс промена
броја становника

0
1.0 - 10
10.1 - 50.0
50.1 - 100.0
више од 100.1
Број

јавних служби
до 2
од 3 до 4
од 5 до 6
од 7 до 8
од 9 до 10

Податке обрадио: Марија Дробњаковић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

Карта 20.

КОПЕНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Доступност насеља
општинском центру
у КЗБ (sensu lato)

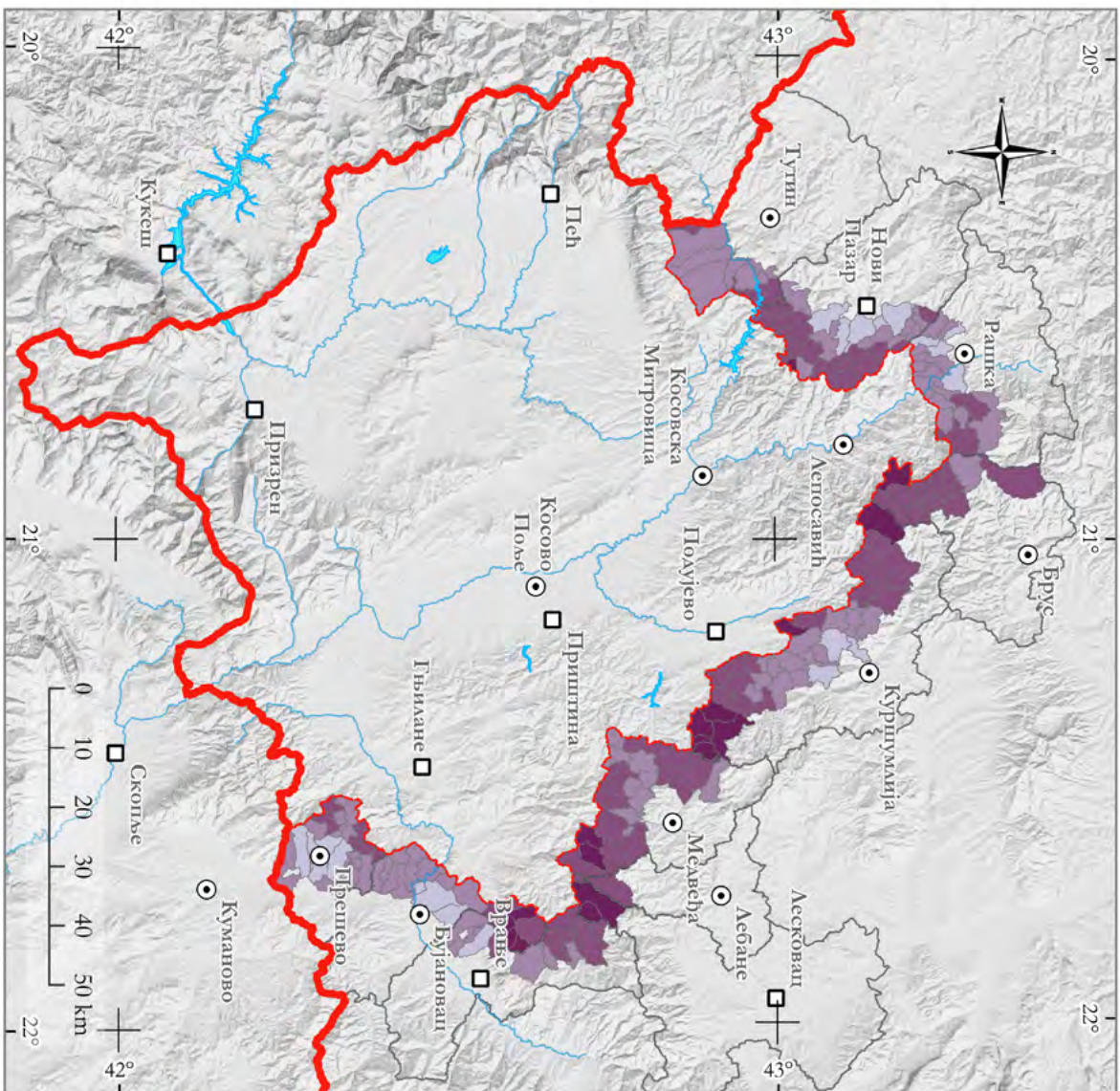
Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија

Доступност (у минутима)

- < 10 min
- 10 - 25 min
- 26 - 45 min
- 46 - 100 min

Податке обрадио: Мерија Арићковић
Аутор: Др Драгољуб Штрбош
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

Гатарих, Д. (2025). *Сјановништво у малим насељима*. Републички завод за статистику.

Грчић, М. (2004). Предговор. У Радовановић, М., *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији* (стр. 7–18). Liber press.

Дробњаковић, М. (2019). Развојна улога руралних насеља централне Србије. Посебно издање 95. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Дробњаковић, М., & Кокотовић Каназир, В. (2025). *Србија између села и града – насеља и њихова структурна обележја* [Serbia Between Rural and Urban – Settlements and Their Structural Features]. Републички завод за статистику.

Завод за статистику (1955). *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*. Прикази 13. Завод за статистику.

Којић, Б. (1958). Сеоска архитектура и рурализам. *Теорија и елементи*. Грађевинска књига.

Крунић, Н., Шећеров, В., & Тошић, Д. и др. (2020). Урбани системи, развој и уређење урбаних насеља. У С. Милијић, М. Максин, Н. Стефановић (руководни тим), Тематска студија 3: *Сјановништво, насеља и социјални развој* (стр. 75–130). Просторни план Републике Србије од 2021. до 2035. године. Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Ловић Обрадовић, С. (2019). Модели просторног испољавања демографских процеса у Србији. Докторска дисертација. Географски факултет Универзитета у Београду.

Пенезић, Н., & Бан, М. (1968). *Промене у саставу и називу насеља*. Цвијићев зборник, Вансеријско издање Српске академије наука и уметности Одељење природно–математичких наука.

Радовановић, М. (2004). *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*. Liber press.

РЗС (2011). *Систематски сјисак насеља у Републици Србији*. Републички завод за статистику. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2011/pdf/G201121009.pdf>

РЗС (2022а). *Упоредни преглед броја сјановника 1948–2022*. (Стат база. Попис становништва, домаћинства и станова). Републички завод за статистику.. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/31010101?languageCode=sr-Cyrl>

РЗС (2022б). *Број и површина сјанова. Сјанови према врсти сјамбене јединице* (Стат база. Попис становништва, домаћинства и станова). Републички завод за статистику.. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104040101?languageCode=sr-Cyrl>

РЗС (2022в). *Попис сјановништва, домаћинства и сјанова 2022*. Методолошко упутство. Републички завод за статистику.

РЗС (2023). *Попис сјановништва, домаћинства и сјанова 2022. године Републици Србији. Сјановништво према националној припадности: по насељима (документациони материјал)*. Републички завод за статистику.

РЗС (2024). *Општинске региони у Републици Србији*. Републички завод за статистику. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/Pdf/G202413051.pdf>

Ристић, К. (1958). Колонизација и колонистичка насеља у равни Косова. *Гласник СГД XXXVIII*(2), 1–11.

СЗС (1965). Попис становништва 1961. Књига Х. Становништво и домаћинства у 1948, 1953. и 1961. Резултати за насеља. СФРЈ. Савезни завод за статистику.

Стаменковић, С., & Бачевић, М. (1992). *Географија насеља*. Географски факултет ПМФ.

Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије* (књ. 1). Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

- ASK (2024a). *Stanovništvo po mestu stanovanja* (ASK Data.Popis stanovništva). Agencija za statistike Kosova. <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/sr/ASKdata/>
- ASK (2024b). *Stanovništvo prema etničkoj pripadnosti u popisima 1948–2024*. (ASK Data.Demografske karakteristike). Agencija za statistike Kosova https://askdata.rks-gov.net/pxweb/sr/ASKdata/ASKdata__Census%20population__1_Demographic_Characteristics/census2024_12.px/
- Ban, M. (1970). *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948–1961*. Institut društvenih nauka, CDI.
- Drobnjaković, M., Stojanović, Ž., & Josipović, S. (2021). Rural Area and Rural Settlements in Serbia. In E., Marić, V., Nikitović & P., Djurović (Eds.), *The Geography of Serbia. Nature, People, Economy* (pp. 289–305). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74701-5_22
- Drobnjaković, M., & Steinführer, A. (2024). “Re-thinking rurality: Towards a new research approach and rural-urban spatial gradient establishment in Serbia”. *Applied Geograpy* 163, 103195. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2023.103195>.
- Drobnjaković, M., & Panić, M. (2024). Introduction of the Approach for Reviving the Sub-Municipal Level as a Spatial Aspect of Decentralization in Serbia. *Land*, 13(6), 752. <https://doi.org/10.3390/land13060752>
- Maksin, M., Tošić, D., & Krunić, N. (2014). Perspektive regionalnog prostornog planiranja u Srbiji. U: J. Petrić, M. Vujošević, M. Hadžić, B. Bajat (Ur.), *Obnova strateškog prostornog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji. Posebna izdanja* 74, 45–78. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Milošević, M., Milivojević, M., & Čalić, J. (2010). Spontaneously abandoned settlements in Serbia – Part 1. *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA*, 60(2), 39–57.
- OECD (2024). *Geographic inequalities in accessibility of essential services*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 307. <https://dx.doi.org/10.1787/12bab9fb-en>
- Panić, M., Drobnjaković, M., Stanojević, D., Kokotović Kanazir, V., & Doljak, D. (2022). Nighttime lights-innovative approach for identification of temporal and spatial changes in population distribution. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić” SASA*, 72(2), 51–66. <https://doi.org/10.2298/IJGI2201051P>.

АДМИНИСТРАТИВНА ЛИНИЈА ПРЕМА АП КОСОВО И МЕТОХИЈА: ОДЛИКЕ И ФУНКЦИЈЕ

Јована Тодорић¹, Сузана Ловић Обрадовић¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mails: j.todoric@gi.sanu.ac.rs; s.lovic@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Административна линија према Аутономној покрајини Косово и Метохија (АП КиМ) представља специфичну унутрашњу линију разграничења која одваја простор Покрајине од остатка територије Републике Србије. Кроз политичко-географски приступ у раду се анализирају особине административне линије као границе. Посебна пажња је усмерена на функције ове линије, које остављају ефекте у простору Копнене зоне безбедности (КЗБ), али и читаве Србије. Очекивано је да простор КЗБ, с тим у вези, добија карактеристике пограничног региона, који је периферан не само у политичком и безбедносном смислу, већ и у погледу економског, демографског, урбано–руралног и културног развоја. Фокус истраживања јесте на анализи функције контактности–баријерности административне линије. Овај однос се испитује анализом формалног функционисања административне линије (кроз систем интегрисаног управљања административним прелазима) и анализом протока људи, робе и капитала. Резултати указују на јачање баријерних функција административне линије према АП КиМ чији су узроци различити.

Кључне речи: политичка географија; одлике административне линије, функционисање административне линије; контактност–баријерност

THE ADMINISTRATIVE LINE WITH AP KOSOVO AND METOHİJA: CHARACTERISTICS AND FUNCTIONS

Jovana Todoric¹, Suzana Lovic Obradovic¹

¹Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The administrative line with the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (AP KM) represents a specific internal delimitation line separating the territory of the Province from the rest of the Republic of Serbia. Through a political-geographical framework, this study examines the spatial and functional characteristics of the administrative line as a boundary. Particular emphasis is placed on the functional roles of the line, which produce spatial effects within the Ground Safety Zone (GSZ) and have broader implications for the territory of Serbia. Accordingly, the GSZ area is expected to take on the characteristics of a border region, marked by peripherality not only in political and security terms but also in its economic, demographic, urban–rural, and cultural development. The research primarily focuses on the analysis of the contact–barrier function of the administrative line. This relationship is examined through the analysis of the formal border management mechanisms (including the Integrated Border Management system at administrative crossing points) and the regulation of transboundary flows of people, goods, and capital. The findings indicate a strengthening of the barrier functions of the administrative line with Kosovo and Metohija, driven by multiple political, security, and socio-economic factors.

Keywords: political geography, characteristics of the administrative line, administrative line functioning; contact–barrier function

1. УВОД

Административна линија према Аутономној покрајини Косову и Метохији (АП КиМ) представља један од најкомплекснијих и најосетљивијих просторних појмова у савременој политичкој географији Србије. Иако формално не представља државну границу, претпоставка је да ова линија може имати неке специфичне карактеристике и функције које је приближавају класичној политичкој граници, како у безбедносном, тако и у институционалном и друштвено-географском смислу.

Административна линија данас има особине које су последица политичких и војних околности: рата 1999. године, потписивања Кумановског споразума, усвајања Резолуције 1244 Савета безбедности Уједињених нација (UN, 1999) и каснијег једностраног проглашења независности тзв. Косова 2008. године. Иако Србија не признаје ову независност, административна линија добија све више елемената фактичке границе, што утиче не само на кретање људи, робе, капитала и друштвено-политичку организацију простора, већ и на све географске одлике Србије, а пре свега јужне Србије и Копнене зоне безбедности (КЗБ).

Циљ овог рада је да сагледа одлике, функције и ефекте административне линије према АП Косову и Метохији у политичко-географском контексту. Посебна пажња је усмерена на истраживање односа између баријерне и контактне функције ове линије. Овај однос се испитује кроз анализу формалног функционисања административне линије, које се одвија у систему интегрисаног управљања административним прелазима, као и кроз анализу протока људи, робе и капитала.

2. ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ КОНЦЕПТ ГРАНИЦЕ

2.1. Појам и класификација граница

Са географског становишта граница је друштвени факт, који у виду имагинарне линије, зоне или фронта дели територију једног политичког ентитета од свих других, или од отвореног мора. Државна граница означава лимит државне моћи, (одговорности, права и обавеза) и заштите суверенитета (Марјановић, 1983; Грчић, 2000). Она је и „мембрана“ која регулише размену и кретање роба, људи, капитала и информација између државне територије и околног света (Грчић, 1998).

Иако у суштини означава „раздвајање“, граница представља квалитативни прелаз једних географских појава у друге, па се због тога граница може сматрати и контактном зоном (Грчић, 1992; 2000). У политичкој географији свака граница се посматра као одраз политичке моћи њених творца (Jones, 1959; према Грчић, 2000).

Постоје бројне класификације граница према различитим критеријумима (Грчић, 2000):

- морфологији (облику) – геометријске, астрономске, вијугаве, праволинијске);
- физиономији географског простора (орографске, хидрографске);
- условима и узроцима настанка (наслеђене, колонијалне, послератне, компензационе и томе слично);
- функцијама (баријерне, филтрирајуће, контактне, отворене); и
- генези („природне“ и „вештачке“).

Појам природне границе најчешће се односи на два принципа њеног дефинисања. Први је у вези са природним међама (нпр. речни токови, планински врхови). Други принцип односи се на раздвајање етничких или културних група, или прилаз богатствима, објектима и томе слично (Грчић, 2000).

Независно од своје генезе, граница временом „ураста“ у културни пејзаж региона и постаје „природна“. Механизам „урастања“ је такав да граница оставља трајни траг и што дуже постоји, то је теже уништити те трагове. Трагови могу бити видљиви пејзажи (пољопривредни, индустријски), али и невидљиви – системи вредности и својине (Hartshorne, 1939; Грчић, 1992).

Функционална класификација граница заснива се на режиму функционисања границе (степен баријерности–контактности). Режим и функције граница у одређеној мери одговарају идеолошким, геостратешким и геоекономским циљевима држава. Према степену контактности могу се издвојити четири основна типа државних граница (Minghi, 1963; Gottmann, 1973; Грчић, 2000; Kolosov, 2005):

- Баријерна (изолујућа) граница – резултат је супротности политичких ентитета које раздваја. Карактерише се посебним режимом безбедности, економском затвореношћу, депопулацијом у пограничној зони;
- Филтрирајућа (полупропусна) граница – високо је милитаризована, али у економском погледу има пограничну размену, која је делом илегална;
- Контактна (сједињујућа) граница – одликује се стабилним и разноврсним међуентитетским односима, увелико је отворена за токове људи, робе, капитала у оба смера али регулише неке дисбалансе, као што су имиграција, „сива економија“, погранични криминал; и
- Интеграциона (повезујућа) граница – отворена је у свим сферама друштвеног живота. Она подразумева пренос великог дела компетенција државе на међународни ниво, у виду царинске уније, јединственог економског простора (типа Европске уније—ЕУ, шенгенског простора), трансграничних региона (типа еврорегиона).

Границе на Балканском полуострву су током деценија „деволуирале“ – од сједињујућег типа (у бившој СФРЈ) ка полупропусном, а у неким случајевима ка баријерном (Грчић, 1998).

У политичкој географији разликује се пет врста концепата граница: 1. Природне границе, 2. Националне границе, 3. Преговарачке границе, 4. Геометријске границе и 5. Границе политичке моћи (Грчић, 2000; Маџар, 2024). За административне границе аутономних покрајина у Србији појмовно се везују границе политичке моћи и аутономија у оквиру Србије (Грчић, 2000). Зависно од контекста и критеријума, могу се разликовати и политичке, географске, културне, економске, царинске, маритимне зоне, привремене границе, савремене границе (Маџар, 2024).

2.2. Функције граница

Границе имају важне функције које утичу на политички, економски и друштвени живот државе. Главне функције граница су (Грчић, 2000):

- *Правна (јуридичка) функција* – према којој граница означава простор суверенитета, као и простор надлежности државних институција (полиције, војске, судства и других);
- *Фискална функција* – значи да граница омеђује простор националне привреде, пореске политике, царинске контроле и томе слично;
- *Контролна функција* – значи да се на граници врши контрола робе и путника (нпр. пасошка контрола, контрола виза и радних дозвола...), по утврђеним критеријумима. Исту функцију има и санитарна служба на граничном прелазу са улогом спречавања ширења заразних болести.
- *Војна функција* – означава границу као одбрамбену линију политичког ентитета против напада

споља. Она је и линија концентрације војних снага за евентуални освајачки напад. Стога војска обезбеђује границу на целој њеној дужини.

- *Идеолошка функција* – у одређеним условима граница има улогу баријере за циркулацију политичких идеја (пример је „гвоздена завеса“ у европском делу Варшавског пакта). Услед масовних комуникација у 21. веку ова функција слаби.

У теорији граница важно место заузима функција баријерности–контактности. Свака држава балансира однос ове две компоненте како би, с једне стране, заштитила национални економски и политички простор од непожељних спољашњих утицаја (функцијом баријерности), а с друге стране, користила спољашње факторе за циљеве социо-економског развоја (кроз функцију контактности) (Грчић, 2000).

Контактност границе означава њену пропустљивост за кретање људи, робе, информација, финансијских средстава (инвестиција, капитала). То зависи од принципа функционисања националне привреде, а такође и од међународне инфраструктуре (Грчић, 2000).

Баријерност границе се састоји у посебном режиму изоловања и одвајања националног простора од осталог света. Баријере могу бити неформалне (физичке, културне) и формалне (политичке, финансијске, технолошке). Физичке баријере чине обично природне препреке (планине, мочваре, реке..., или артефакти које је створио човек (одбрамбене линије, зидови, канали...). Културне баријере углавном су друштвено-психолошке, када диференцирају једну етничку, културну или социјалну групу од других, подржавајући разлике међу њима (Грчић, 2000).

Формализована баријерност може бити у функцији унутрашње политике самоизолације (пример Албаније 1960–1990), или спољне политике блокада, санкције (пример СР Југославије 1990-их година). Степен баријерности (формализације) границе може да се појачава или смањује помоћу разних административних и економских метода контроле (визни и пасошки режим, валутни курс, правила спољне трговине, царинска контрола на граничним прелазима и томе слично) (Грчић, 2000).

Однос контактности и баријерности је динамичан и променљив. Он зависи од многих фактора, као што су отвореност националне привреде, степен њеног развоја и механизам управљања привредом, спољна политика државе и томе слично (Грчић, 1992; 2000).

2.3. Ефекат границе и гранични प्रदेश

Функције границе у великој мери обликују просторне процесе у њеној непосредној околини. Баријерна функција границе узрокује ефекат границе („хало ефекат“, одбијајући ефекат) када се становништво и привредне активности „одбијају“ од границе, повлачећи се из периферних пограничних региона према средишњем делу државе. Тај процес резултира територијалном структуром типа „центар–периферија“ и економском стагнацијом. Ови процеси могу имати за последицу депопулацију пограничних подручја и њихову постепену социоекономску маргинализацију. Главни узроци овог ефекта најчешће су етно-културне и економске баријере, војно-безбедносна нестабилност или спорне и конфликтне границе које стварају висок инвестициони ризик (Грчић, 2000).

Појмови границе и граничног предела су неодвојиви. Зависно од тога да ли доминирају повезујуће (контактне) или раздељујуће (баријерне) функције границе, разликују се два типа граничног предела. Погранични (рубни) регион (енгл. frontier region) је посебан случај периферног подручја државе, који се наслања на границу и у односу на центар развоја земље заузима периферне

просторе – експлоатисане и запостављене при подели дохотка (Sanguin, 1983; Грчић, 2000; 2002). Овај појам имплицира не само баријерност и ефекат границе, већ и економску периферију и изолованост (Friedmann & Alonso, 1964; према Грчић 2000; 2002).

С друге стране, у условима када граница добија контактну функцију, она подстиче формирање приграничних (трансграничних) региона као функционалних целина које интегришу делове два или више националних простора. Такви региони постају развојне зоне у којима се преплићу центрипеталне и центрифугалне силе – које економске активности вуку према центру развоја, или га од њега удаљавају (Грчић, 2000; 2002; Тодоровић и сар., 2004).

3. МЕТОДОЛОГИЈА ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

Кроз политичко-географски приступ у овом раду су примењене различите опште научне методе и технике: анализа података, теренско истраживање, индуктивно-дедуктивни поступци и синтеза, квалитативно истраживање и компаративна анализа. Ови поступци омогућавају да се расветле одлике и функције административне линије као специфичне граничне линије између политичких ентитета. Географски приступ усмерава се на просторне карактеристике административне линије и КЗБ-а, са нагласком на њихове одлике, функционисање и ефекте. Додатно, компаративна анализа омогућава контекстуализацију и дубље разумевање специфичности и изазова ове границе, посебно у односу на праву државну границу.

Административна линија према АП КиМ анализира се у контексту политичко-географске теорије о границама у ширем смислу. Својства административне линије разматрају се у контексту појма границе и функција административне линије као границе. У том смислу, анализирају се три елемента:

- Интегрисано управљање административном линијом;
- Кретање људи на административним прелазима;
- Економски токови (увоз и извоз са АП Косовом и Метохијом).

4. ФУНКЦИОНИСАЊЕ И УПРАВЉАЊЕ АДМИНИСТРАТИВНОМ ЛИНИЈОМ КАО ГРАНИЦОМ

Проблеми функционисања граница су међу најсложенијим питањима са којима се земља може суочити, јер директно утичу на све аспекте функционисања државе (Mađar, 2024). „Без границе, држави прети хаос, ентропија људских и материјалних ресурса“ (Грчић, 2000, стр. 222).

Административна линија према АП КиМ представља границу између два ентитета унутар Србије. У својој суштини она представља административну границу АП Косова и Метохије према „осталој“ територији Србије. Остала територија Србије (централни део Србије са АП Војводином) нема границу према КиМ, због чега је формална хијерархија ове „границе“ нејасна, као и њене формалне функције, а однос политичких ентитета између којих се налази је асиметричан. Одлике и функције административне границе у значајној мери су специфичне.

4.1. Слобода кретања

Споразум о слободи кретања потписан је у јулу 2011. године између Београда и Приштине, у оквиру техничког дијалога, са посредовањем ЕУ и са циљем да реши проблеме слободе кретања између Србије и тзв. Косова. Након тога, Влада Републике Србије (Влада РС) је испунила своју обавезу и 23. децембра 2011. године усвојила Уредбу о контроли преласка административне линије

према АП Косово и Метохија (Vlada RS, 2011)¹. Прелазак административне линије лицима био је дозвољен на 11 места: Депце (општина Прешево); Кончуљ, Добросин, Брезница и Муховац (општина Бујановац); Медевце (слика 1) и Спонце (општина Медвеђа); Мердаре (општина Куршумлија); Рудница (општина Рашка); Табалије и Вучја Локва – Одојевић (град Нови Пазар) (Vlada Republike Srbije, 2011). Одлуком Уставног суда, ова Уредба је постала правно неважећа 2015. године, као неуставна (Ustavni sud RS, 2015).

Слика 1. Административни прелаз Медевце (2009), данас трансформисан и преименован у интегрисани прелаз Мутиводе. Аутор фотографије: Милован Миливојевић.

4.2. Интегрисано управљање административним прелазима

У контексту законодавства ЕУ, интегрисано управљање границама (ИУГ; Integrated Border Management – IBM) представља кључни концепт у приступу ЕУ да управља својим спољним границама – уједињено, ефикасно и безбедно. Један од резултата Бриселског дијалога између Београда и Приштине под покровитељством ЕУ, јесте Споразум о интегрисаном управљању административним прелазима (IBM Agreement) (Влада РС, 2011; 2012). Ово начело је договорено на техничким преговорима у Бриселу 2. децембра 2011. године, а уграђено у Први бриселски споразум априла 2013. године, као једна од мера нормализације односа. Србија у документима користи термине административна линија и административни прелази, док ЕУ и Приштина ИУГ третирају као модел граничног управљања. Суштина интегрисаних прелаза јесте у заједничком присуству службеника Србије, АП Косова и Метохије, ЕУ и специјализованих служби, како би се олакшале и упростиле активности контроле преласка лица, робе и возила и побољшала контрола (Влада РС, 2011; 2012).

¹ Тиме је престала да важи претходна Уредба о условима преласка административне линије из 2002. године (Савезна влада, 2002).

Споразумом је дефинисано шест интегрисаних прелаза – заједничких прелазних тачака (ЗПТ) (карта 21): Јариње/Рудница, Табалије/Брњак, Бела Земља/Кончуљ, Мердаре/Мердаре, Мутиводе/Мутиводе, и Децпе/Мучибаба (Влада РС, 2012). Имплементација је почела од 2013. године на свим административним прелазима. Интегрисани пунктови имају заједничку инфраструктуру за обе стране (модел „један објекат – два улаза“), тако да су службеници обе стране физички у истом објекту, али у одвојеним просторијама и поступају одвојено. Надлежни органи полиција, царина, фитосанитарна, ветеринарска служба и друге службе обављају контроле свака са своје стране у складу са својим законима и одговорностима. У почетним фазама имплементације присуствовали су и службеници ЕУ (EULEX) као гарант примене споразума (Влада РС, 2011). Сви административни прелази су статусно неутрални, без икаквих обележја, застава или рампи (Канцеларија за Косово и Метохију, 2015).

На састанку премијера Србије и представника привремених институција у Приштини (представника АП Косово и Метохија), у оквиру техничког дијалога у Бриселу, 21. априла 2015. године, договорено је и отварање два нова административна прелаза: Рајетићи/Извор (на путу Нови Пазар – Косовска Митровица, преко Звечана) на захтев београдске стране и Свирце (на путу Медвеђа – Каменица) на захтев приштинске стране, у циљу повећања и поједностављења слободе кретања (Канцеларија за Косово и Метохију, 2015). У јулу 2025. године, KFOR је поставио сигнализацију упозорења дуж административне линије (енгл. Administrative Boundary Line) између АП КиМ и централне Србије, с циљем смањења ризика од ненамерних прелазака границе (слика 2) (NATO/KFOR, 2025).

Слика 2. Знак упозорења на административној линији разграничења између АП КиМ и централне Србије.

Извор: NATO/KFOR. (2025). Safety Signage and Notices along Administrative Boundary Line. Priština. <https://jfcnaples.nato.int/kfor/media-center/archive/news/2025/kfor-installs-new-signs-along-administrative-boundary-line>

4.3. Кретање људи између АП КиМ и остатака Србије

Кретање људи преко административне линије према АП Косово и Метохија регулисано је низом правних аката Србије, али и међународних / техничких споразума постигнутих у дијалогу Београда и Приштине уз посредовање ЕУ. Кључни правни акти и документи дати су у табели 1.

Табела 1. Правни акти и споразуми о кретању људи преко административне линије према КиМ

Година	Правни акт / споразум	Опис	Статус / Напомене
2002.	Уредба о условима преласка административне линије према АП КиМ ¹	Први акт којим су дефинисани услови и документа за прелазак	Престала да важи 2011. године
2011. (јул)	Споразум о слободи кретања (Freedom of Movement – FoM) ²	Омогућава слободније кретање људи и возила уз призната документа	Спровођен од краја 2011. године
2011. (децембар)	Споразум о интегрисаном управљању границом (IBM) ³	Успоставља интегрисане административне прелазе у присуству EULEX-а	И даље на снази
2011. (децембар)	Уредба о контроли преласка административне линије према АП КиМ ⁴	Уређује процедуре, документацију и надлежности за контролу кретања	Неуставна и неважећа од 2015. године
2013.	Бриселски споразум ⁵	Потврђује спровођење FoM и IBM и проширује координацију институција	Активан
2016–2017	Допуне FoM и IBM споразума ⁶	Прецизирају процедуре за улазно-излазна документа и регистарске таблице	Техничке измене
2022. (август)	Споразум о укидању улазно-излазних докумената ⁷	Укида обавезу улазно-излазних докумената за носиоце косовских личних карата	На снази од 2022. године
2025.	KFOR сигнализација ⁸	Информативне табле дуж административне линије у сврху безбедности	Статусно неутрално, без државних симбола

Извор: ¹ Савезна влада. (2002). Уредба о контроли преласка административне линије према Аутономној покрајини Косово и Метохија („Службени лист СРП”, бр. 41/2002). Београд: Савезна Република Југославија.

² European Union. (2011, July 2). Freedom of Movement Agreement. Brussels: EU-facilitated dialogue. <https://dialogue-info.com/freedom-of-movement/>

³ European Union. (2011, December 2). Integrated Border Management Agreement. Brussels: EU-facilitated dialogue. <https://dialogue-info.com/integrated-border-boundary-management/>

⁴ Vlada Republike Srbije. (2011). Uredba o kontroli prelaska administrativne linije prema AP Kosovo i Metohija (Sl. glasnik RS, br. 98/2011). http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2011_12/t12_0319.htm

⁵ European Union. (2013, April 19). First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations (Brussels Agreement). Brussels. <https://www.peaceagreements.org/view/2022/>

⁶ European External Action Service. (2016–2017). Technical Arrangements on the Implementation of the Freedom of Movement and IBM Agreements. Brussels.

⁷ European External Action Service. (2022, August 27). Statement on ID Cards Agreement. Brussels. <https://balkaninsight.com/2022/08/31/serbia-reminds-kosovo-id-cards-deal-doesnt-imply-recognition/>

⁸ NATO/KFOR. (2025). Safety Signage and Notices along Administrative Boundary Line. Priština. <https://jfcnaples.nato.int/kfor/media-center/archive/news/2025/kfor-installs-new-signs-along-administrative-boundary-line>

У контроли кретања преко административне линије, међународне мисије имају своје улоге. KFOR је задужен за безбедност административне линије, EULEX надгледа спровођење ИУГ аранжмана и контроле кретања, UNMIK има статусно неутрално присуство у складу са Резолуцијом

1244 (види Појмовник). Сви прелази раде у режиму статусне неутралности – без застава, државних симбола или обележја. На пунктовима су само функционалне ознаке и информативни знакови, у складу са техничким договорима. Године 2013. најпрометнији су били прелази Кончуљ/Бела Земља и Мердаре/Мердаре (табела 2).

Табела 2. Просечан годишњи саобраћај на ЗПТ (интегрисаним прелизима) 2013. године.

Заједничка прелазна тачка	Број возила	Број људи
Мердаре/Мердаре	700	2.300
Рудница/Јариње	600	1.400
Табалије/Брњак	330	550
Кончуљ/Бела Земља	1.000	2.800
Депце/Мучибаба	400	1.500
Мутиводе/Мутиводе	330	1.000

Извор: Канцеларија за Косово и Метохију. (2025). Документациони материјал. Канцеларија за Косово и Метохију.

4.4. Трговинска размена између АП КиМ и осталој дела Републике Србије

Трговинска размена између АП КиМ и осталог дела Србије резултат је политичких односа између ентитета и због тога има дисконтинуитет функционисања. Бројне мере тзв. косовских власти утицале су на отежавање или чак потпуне прекиде у трговини, пре свега у извозу робе из централног дела Србије на КиМ (табела 3).

Табела 3. Трговинске мере и таксе између тзв. Косова и Србије од 2018. до данас

Датум	Мера / догађај	Опис
6. 11. 2018.	Такса од 10% ¹	Влада „Косова“ уводи таксу од 10% на робу из Србије и БиХ као „одговор на непријатељске активности“ Србије.
21. 11. 2018.	Повећање таксе на 100% ¹	Такса повећана на 100% на сву робу из Србије и БиХ. Мере се односе на све производе осим хуманитарне помоћи.
2019.	Примена и притисци ²	Међународни притисци на укидање такси трају током целе године. Трговинска размена између Србије и „Косова“ практично блокирана.
1. 4. 2020.	Укидање такси ²	Нова влада „Косова“ укида таксе и уводи „мере реципроцитета“ према Србији (додатна контрола докумената и натписа).
Јун 2020.	Суспендовање реципроцитета ³	Влада „Косова“ суспендује мере реципроцитета, враћа слободнији увоз робе из Србије.
Септембар 2021.	Криза с таблицама ⁴	Сукоб око регистарских таблица, али без званичне трговинске блокаде.
Јун 2023.	Потпуна забрана увоза ⁵	Након хапшења тројице косовских полицајаца од стране Србије, „Косово“ уводи потпуну забрану увоза српске робе из безбедносних разлога.
7. 10. 2024.	Делимично укидање забране увоза ⁶	„Косово“ дозвољава увоз српске робе, али само преко прелаза Мердаре, уз појачане контроле.
2025.	Постепени пораст увоза ⁷	Увоз из Србије расте, али прелази осим Мердара остају затворени.

Извор: ¹ Bizlife (2018, November 21). Kosovska taksa na srpsku robu nije više 10 posto, sad je 100. <https://bizlife.rs/kosovska-taksa-na-srpsku-robu-nije-vise-10-posto-sad-je-100/>

² Blic (2020, Mart 31). RSE: Priština sutra ukida takse na srpsku robu, ali uvodi recipročne mere. <https://www.blic.rs/vesti/politika/rse-pristina-sutra-ukida-takse-na-srpsku-robu-ali-uvodi-reciprocne-mere/4n892vv>

³ Нова српска политичка мисао (2020, Јун 6). Влада „Косова“ укинула одлуку о мерама реципроцитета на робу из централне Србије. <http://www.nspm.rs/hronika/vlada-kosova-ukinula-odluku-o-merama-reciprociteta-na-robu-iz-centralne-srbije.html>

⁴ Reuters (2021, September 30). Kosovo, Serbia agree deal to end border tensions. <https://www.reuters.com/world/europe/kosovo-serbia-agree-deal-end-border-tensions-2021-09-30/>

⁵ Привредна комора Србије (2024). Преглед сарадње са тржиштем Косова (документациони материјал), 8. 11. 2024. Привредна комора Србије.

⁶ Radio Slobodna Evropa (2024, oktobar 7). Vlada Kosova delimično ukinula zabranu uvoza robe iz Srbije. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-srbija-ukinula-zabrana-uvoz-robe/33149325.html>

⁷ Kosovo Online (2025, jul 6). Opao trgovinski bilans Kosova - uvoz iz Srbije porastao za više od 100 odsto. <https://www.kosovo-online.com/vesti/ekonomija/uvoz-iz-srbije-porastao-za-vise-od-100-odsto-pogorsan-trgovinski-bilans-kosova-6-7>

Робна размена у периоду 2012–2024. године између Србије и тржишта АП КиМ приказана је у табели 4. Током овог периода биле су присутне велике осцилације у вредностима показатеља, посебно када је реч о вредности отпреме коју Србија остварује. У току првих шест месеци 2024. године вредност робне размене (142,2 милиона евра) била је за 36,5% мања у односу на исти период 2023. године. Отпрема робе у АП КиМ смањила се за 40,0%, док је допрема робе у Централну Србију смањена за 9,2%. Остварени суфицит у робној размени током првих шест месеци 2024. године такође је смањен и то за 44,0% у односу на исти период претходне године (98,8 милиона евра у односу на 176,1 милиона евра) (Привредна комора Србије—ПКС, 2024).

У структури вредности отпремљених производа према економској намени (2023. година), средства за рад учествовала су са 11,3%, производи који се користе за даљу прераду од стране привредних субјеката који набављају репроматеријале из Централне Србије обухватили су 51,1%, док је роба која се директно пласира у малопродају чинила 37,7% вредности (ПКС, 2024).

Табела 4. Робна размена Централне Србије и тржишта АП Косово и Метохија 2012–2024/06* (у милионима евра)

Година	Отпрема		Допрема		Укупна размена		Нето отпрема
	Износ	Индекс	Износ	Индекс	Износ	Индекс	
2024/06*	120,5	60,0	21,7	90,8	142,2	63,5	98,8
2023/06*	200,0	/	23,9	/	223,8	/	176,1
2023.	323,8	69,3	44,7	86,5	368,5	71,0	279,2
2022.	467,3	115,6	51,7	126,4	519,0	116,6	415,6
2021.	404,0	160,5	40,9	161,0	444,9	160,5	363,1
2020.	251,7	297,1	25,4	108,8	277,1	256,5	226,4
2019.	84,7	20,6	23,3	86,1	108,0	24,6	61,4
2018.	412,2	93,8	26,9	123,1	439,1	95,2	385,3
2017.	439,5	110,4	21,8	165,0	461,4	112,2	417,7
2016.	398,1	102,3	13,2	59,6	411,3	100,0	384,8
2015.	389,2	105,8	22,2	122,7	411,4	106,6	367,0
2014.	367,9	91,0	18,1	175,7	386,0	93,1	349,8
2013.	404,1	136,8	10,3	109,6	414,4	135,9	393,8
2012.	295,5	111,1	9,4	427,3	304,9	88,0	286,1

* Подаци се односе на првих 6 месеци посматране године.

Извор: Привредна комора Србије—ПКС (2024). Преглед сарадње са тржиштем Косова (документациони материјал), 8. 11. 2024. ПКС.

Најважнији отпремљени производи у 2023. години били су: житарице, пића, алкохоли и сирће, алуминијум и производи од алуминијума, котлови, машине и уређаји, сточна храна, уља, и пластичне масе и производи. Најважнији допремљени производи у 2023. години били су: производи од гвожђа и челика, пластичне масе и производи, пића, алкохоли и сирће, воће и производи од поврћа и воћа (ПКС, 2024).

Током 2023. године у Србији је било 2.052 привредна субјекта који су пословали са тзв. Косовом (1.663 је само отпремало своју робу, 256 је само допремало робу, а 133 је обављало промет у оба смера). Број компанија које су испоручивале робу у 2023. години је 1.796, а у 2022. години био је 2.241, што представља пад од 20,0%. Посматрајући исти показатељ у периодима јун–децембар 2023. године и јун–децембар 2022. године, примећује се пад броја компанија од 31,0% (ПКС, 2024).

4.4.1. Утицај примене таксе од 100%

У периоду примене таксе од 100% директни негативни ефекти износили су 477 милиона евра (од новембра 2018. године закључно са мартом 2020. године). Овај податак се односи само на нереализоване испоруке. Износ штете био би још већи ако би се урачунао губитак од 8,0%, колико је износио очекивани месечни раст пласмана из Централне Србије пре увођења таксе. Овде нису урачунати ни трошкови које су произвођачи имали услед преусмеравања робе намењене тржишту АП КиМ на друга тржишта у региону или свету. Овим износима треба додати и штету због раније договорених послова, који су због таксе остали неуговорени и нерализовани. Индиректно посматрано, економски губици се односе и на губитак тржишта (ПКС, 2024).

Сарадња компанија је привреди АП КиМ омогућила већу производњу финалних производа, која се базира на куповини репроматеријала, машина и технологије. Сходно томе, уведене таксе су нанеле штету и привредницима с обе стране административне линије, који се баве производном делатношћу, али и грађанима, јер су утицале на раст малопродајних цена и инфлације на тржишту АП КиМ (ПКС, 2024).

4.4.2. Утицај одлуке о забрани увоза за производе из Србије

Забране увоза српских производа на АП Косово и Метохија је уведена 14. јуна 2023. године. То је био одговор на хапшење тројице полицајаца са територије АП КиМ у централном делу Србије, који су убрзо пуштени да се бране са слободе. Одлука је била на снази до 8. јула 2023. године, након чега се коригује и примењује само на готове производе, а укида се на сировине, полупроизводе, минерална ђубрива и храну за животиње, машине и опрему. Примена ове забране увоза српске робе нанела је штету компанијама обе стране. Процењена штета за српске компаније до 1. августа 2024. године износила је 281,5 милиона евра, мерено само неоствареним пласманом, без трошкова који су произвођачи имали услед преусмеравања робе на друга тржишта и тренда раста извоза. Овоме треба додати и губитке због раније договорених, а нереализованих послова. Значајан део штете претрпеле су и међународне компаније које имају производне погоне у Централној Србији, а које учествују са 40,0% у укупном пласману робе на АП КиМ. На компаније које послују на територији АП КиМ, мера се одразила прекидањем ланаца снабдевања сировинама и готовим производима. Осим поремећаја у процесу производње, те компаније суочиле су се и са кашњењем у испорукама, смањењем промета, немогућношћу испуњавања уговорних обавеза и порастом трошкова набавке, због замене добављача са других тржишта (ПКС, 2024).

Одлука о укидању забране донета је 7. октобра 2024. године: дозвољен је улаз српских производа, али само преко граничног прелаза Мердаре уз појачану контролу. За остале прелазе забрана и даље важи док не буду инсталирани скенери за детаљне контроле (Radio Slobodna Evropa, 2024). Након укидања забране, „увоз“ српских производа на КиМ је постепено порастао. На пример, током првих пет месеци 2025. године он је износио 91 милион евра, што је више од двоструког повећања у односу на исти период прошле године (42 милиона евра). Међутим, сви прелази осим Мердара остају затворени за увоз до доласка скенера, који се очекују тек 2026. године (Kosovo Online, 2025a,b).

5. АДМИНИСТРАТИВНА ЛИНИЈА ПРЕМА АП КИМ – КОНТАКТНА ЗОНА И/ИЛИ БАРИЈЕРА

5.1. *Одлике и функције административне линије према АП КиМ*

Административна линија према АП КиМ је друштвена, политичка и просторна чињеница, за коју се може рећи да је одликују бројне дистинкције, али и сличности са појмом праве државне границе. У контексту класичних функција граница (Грчић, 2000), ослањајући се на компаративни приступ, могуће је препознати да административна линија према АП КиМ има следеће функције:

- *Правну (јуридичку)* – она је граница надлежности различитих институција и раздваја два правна система (Републике Србије с једне стране и институција на територији АП КиМ, уз присуство међународних мисија KFOR, EULEX, UNMIK с друге стране) (United Nations—UN, 1999; Влада РС, 2013);
- *Фискалну функцију* – царинска и пореска контрола, коју спроводи власт из АП КиМ према територији Централне Србије, у складу са сопственим законодавством, док Србија не признаје ову контролу као легитимну царинску активност међународне границе. У пракси функционише систем одвојених економских зона. То значи да се административна линија понаша као економска баријера између два различита пореска и трговинска система (ПКС, 2014);
- *Контролну функцију* – на административним прелазима, где се врши контрола докумената (личне карте, пасоши, дозволе за возила и друго) уз посебне безбедносне, санитарне и техничке протоколе који регулишу кретање људи и робе (Влада РС, 2011; 2012; 2013);
- *Војну функцију* – војска и полиција Србије делују до административне линије, док са друге стране KFOR, полиција са територије АП КиМ и друге безбедносне снаге контролишу простор покрајине (Симовић, 2017). Административна линија, заједно са КЗБ-ом, функционише као *de facto* безбедносна зона, која би требало да спречава потенцијалне сукобе и одржава *status quo*²; и
- *Симболичку и њерцейтивну функцију* – због симболичког значења и различитих перцепција за обе стране. Српска страна истиче суверенитет над целокупном територијом, док супротна страна у релативном смислу функционише као самосталан ентитет. Политичке идеје и утицај медија с обе стране границе имају различит наратив.

Анализа функција и одлика административне линије и њихова компарација са особинама „праве“ државне границе, које дефинише Грчић (2000), указују на квалитативна својства ове линије. Најпре, у погледу правног статуса, административна линија није међународно призната као међудржавна граница, већ представља унутрашњу линију разграничења у оквиру територије Србије. Она је настала као последица оружаног сукоба 1999. године и Резолуције Савета безбедности УН 1244 (UN, 1999). Такође, за разлику од државне границе, која је трајно дефинисана, административна линија је правно и политички привремено решење (UN, 1999). Њен статус зависиће од коначног дефинисања правног статуса АП Косова и Метохије.

Иако формално није међународна граница, административна линија у пракси је попримила елементе четири функције које су карактеристичне за државне границе – правну, контролну, фискалну и војну). У погледу контроле кретања људи, робе и информација, после 2011. године, а у складу са тзв.

² Медији су извештавали о инцидентима и напетостима када су наоружани припадници „косовске“ полиције прелазили административну линију, што је изазвало забринутост због потенцијала за ескалацију конфликта. Ови догађаји наглашавају важност стриктног поштовања административне линије – као безбедносне баријере (НИН, 2024).

ИУГ договорима у Бриселском дијалогу, на прелазима дуж административне линије успостављени су интегрисани контролни пунктови, што је додатно утицало на њену „граничну“ функцију.

С обзиром на то да она представља линију разграничења између територије под директном управом државе Србије и простора који је под привременом управом међународне заједнице (UNMIK, а потом и EULEX, уз институције привремених органа у Приштини), она има и безбедносни и политички значај. Њен безбедносни значај изузетно је велики јер она врши функцију заштите суверенитета и територијалног интегритета Србије, док правно, она представља само линију разграничења различитих система власти.

Њена „гранична“ својства појачало је и само обележавање административне линије постављањем табли дуж линије разграничења од стране НАТО-а 2025. године. Иако су статусно неутралне, ове табле доприносе „урастању“ ове „границе“ у културни пејзаж.

Посматрајући перцептивни аспект, мишљења и ставови становника Србије о КиМ, а самим тим и о административној линији, су различити (Institut za evropske poslove, 2018). Питање је у којој мери за становништво Србије ова линија има и нема правно и симболичко значење које имају границе Србије са суседним државама. Претпоставка је да се она доживљава као вештачка линија настала у специфичним околностима, али је због трајања и режима контроле временом почела у неким аспектима да функционише као *de facto* граница. С обзиром на наведене одлике, административна граница је феномен *sui generis* – у правном смислу није граница, али у функционалном и свакодневном животу све више делује као таква.

Из приказаних елемената (интегрисано управљање административном линијом, кретање људи на административним прелазима, економски токови и трговина са АП КиМ), сагледава се однос баријерности и контактности. Баријерна функција административне линије нарочито долази до изражаја у економском смислу, ограничавајући кретања робе и трговинске токове. Препреке за слободно кретање најчешће се манифестују кроз царинске процедуре, различите валутне системе, административне дозволе и томе слично. Филтрирајућа функција административне линије огледа се у омогућавању пролаза људи, возила и робе, али под строгим контролом. С друге стране, контактна функција ове линије могла би да постоји у ограниченој мери, кроз трговину, саобраћај, политички дијалог (попут Бриселског процеса), као и одређене облике институционалне сарадње, који омогућавају проток људи и ресурса. Ипак, контактност административне линије у великој мери зависи од политичких договора и постојећих тензија. Контактна функција означавала би границу као место „сусрета“ различитих политичких и институционалних система (српски, „косовски“, међународни).

5.2. Еволуција административне линије као граничне линије

У теоријском смислу постоји неминовност еволуције сваке границе од баријерне (затворене) према интеграционој (отвореној) граници кроз време (Грчић, 2000). Ипак, у случају административне линије према АП КиМ, присутна је супротна тенденција услед јачања њених одбрамбених својстава према Србији и самим тим, учвршћивања баријерне функције којом се АП КиМ одваја и дистанцира од Србије пре свега у правном, а затим и у економском и културно-етничком смислу. Ови процеси надовезују се на питање да ли је административна линија унутрашња граница у оквиру Србије или је спољашња граница „косовског“ ентитета према Србији? Да ли ће њена еволуција ићи према интеграционој или ће задржати баријерне функције зависиће не само од статуса АП КиМ, ваћ и од социо-економских веза с обе стране границе. Ове везе разликују се по појединим секторима границе, а зависе од етничког састава, социо-економских и културних разлика с обе стране административне линије.

Услед функционалних баријера (економска контрола, етно-културне разлике), безбедносне ситуације на граници и политичке нестабилности уопште, претпоставка је да административна линија последично производи ефекат границе: демографску и економску стагнацију пограничног региона и заостајање у социо-економском смислу.

6. ЗАКЉУЧАК

Административна линија према АП Косово и Метохија представља унутрашњу линију разграничења без међународноправног статуса, али са бројним практичним обележјима државне границе. Иако је формално привремена, она у просторном, политичком и културном смислу све више постаје трајни елемент унутрашње структуре Србије. Њен статус је политички осетљив и подложен променама, у зависности од политичке ситуације и динамике међународних преговора.

Истраживање је показало да административна линија у функционалном смислу преузима већину обележја државне границе – контролу кретања људи и робе, безбедносну и царинску функцију (са стране АП КиМ), као и улогу у заштити суверенитета обе стране. Специфичност административне линије као границе јесте и асиметричност њених функција с обе стране линије. Тзв. косовска страна линију третира као државну границу, на којој је, између осталог царинама показавала да штити свој економски простор и која *de facto* има одбрамбену функцију од напада „споља“. За српску страну она је административна граница у оквиру јединственог простора државе, али са специфичним и динамичним променама у функционисању. Заштита суверенитета Србије, такође *de facto* постоји и траје дуж ове линије. Само овај фактор могао би да буде довољан услов њене чврстине и степена до којег је она урасла у политички, безбедносни, економски, друштвени и културни пејзаж простора јужне Србије.

Постојање различитих правних, економских, безбедносних и политичких система с обе стране линије такође су јасни показатељи да административна линија делује као функционална баријера између два ентитета. Претпоставка је да њена баријерност у великој мери обликује просторне и друштвено-економске процесе у непосредном окружењу, те да производи ефекат границе. Последично простор КЗБ могао би да има карактеристике пограничног региона – периферног, економски и демографски осетљивог подручја са тенденцијама стагнације и депопулације (Грчић, 2000). Даља истраживања социо-економских неједнакости у Србији треба да испитају ову претпоставку. Перспективе даљег развоја овог простора зависиће од степена „дефункционализације“ границе, односно од могућности ублажавања њене баријерности и постепеног развоја контактних функција. То зависи не само од дефинисања међународног статуса АП Косова и Метохије, већ и од евентуалних могућности институционалног, економског и социо-културног повезивања с обе стране граничне линије.

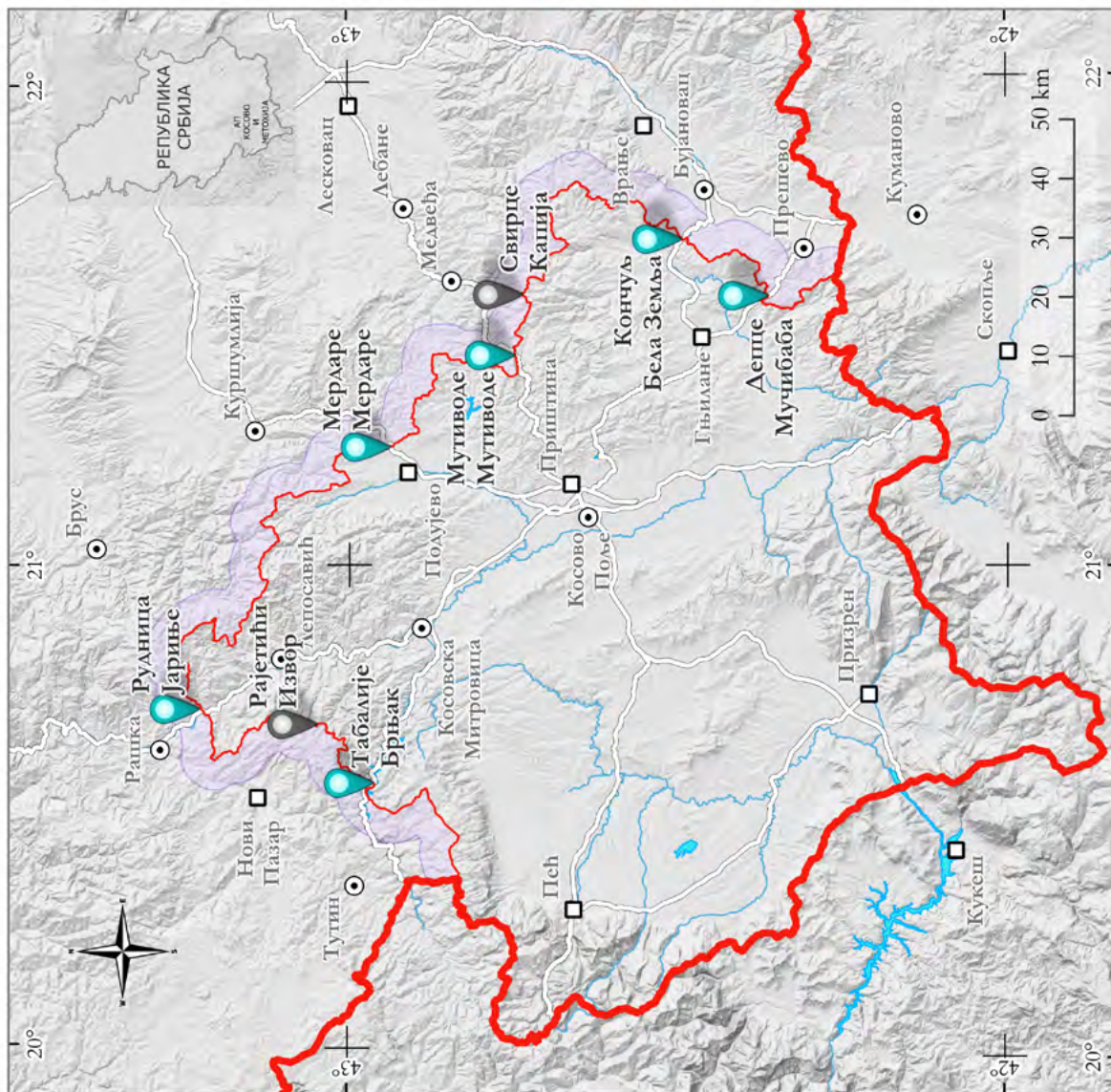
Карта 21.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Интегрисани
административни
прелази

Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- КЗБ (sensu stricto)
- Интегрисани административни прелази
- Потенцијални административни прелази

Податке обрадио: Јована Томорић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијик" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

Влада Републике Србије. (2011). *IBM Agreed Conclusions (Дојоворени закључци у вези са IBM)*. Преузето 25. августа 2025. са: https://media.srbija.gov.rs/medeng/documents/ibm_agreed_conclusions-eng_serb.doc

Влада Републике Србије. (2012). *Технички протокол о спровођењу дојоворених закључака о IUG-у у дијалогу од 2. децембра 2011. године*. Преузето 25. августа 2025. са: <https://dialogue-info.com/wp-content/uploads/2011/12/Tehni%C4%8Dki-protokol-o-sprovo%C4%91enju-dogovorenih-zaklju%C4%8Daka-o-IUG-u1-u-dijalogu-od-2.-decembra-2011.-23.02.2012.pdf>

Влада Републике Србије. (2013). *Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа (Бриселски споразум)*. Преузето са: <https://www.srbija.gov.rs/specijal/283757>

Грчић, М. (1992). Промене функција граница и трансформација културног пејзажа у пограничној зони. *Зборник радова Географског факултета*, 40, 225–232.

Грчић, М. (1998). Нове функције граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње. У Р. Њато (Ур.), *Република Српска у гејџонским границама* (стр. 53–62). Географско друштво Републике Српске.

Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.

Грчић, М. (2002). Концепт граничног региона. У С. Станковић (Ур.), *Проблеми ревијализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске* (стр. 11–21). Географски факултет – Универзитет у Београду.

Канцеларија за Косово и Метохију. (2015, мај 22). *Интегрисани административни прелазни остаци стипендијно неутрални*. Влада Републике Србије. <https://www.kim.gov.rs/v358.php>

Канцеларија за Косово и Метохију. (2025). *Документациони материјал*. Канцеларија за КиМ.

Колосов, В. А. & Туровскић, Р. Ф. (1997). Современные государственные границы: новые функции в условиях интеграции и приграничное сотрудничество. *Известия РАН. Серия географическая*, 5, 106–113.

Нова српска политичка мисао (2020, јун 6). *Влада „Косова“ укинула одлуку о мерама реципроцитетности на робу из централне Србије*. <http://www.nspm.rs/hronika/vlada-kosova-ukinula-odluku-o-merama-reciprociteta-na-robu-iz-centralne-srbije.html>

Привредна комора Србије (2024). *Преглед сарадње са тржиштем АП КиМ* (документациони материјал, 8. 11. 2024. ПКС).

Савезна влада. (2002). *Уредба о контроли преласка административне линије према Аутономној покрајини Косово и Метохија („Службени лист СР”*, бр. 41/2002). Београд: Савезна Република Југославија.

Тодоровић, М., Тошић, Б. & Стојановић, Б. (2004). *Србија, европејони и евројске интеграције*. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

* * *

Bizlife. (2018, novembar 21). *Kosovska taksa na srpsku robu nije više 10 posto, sad je 100*. <https://bizlife.rs/kosovska-taksa-na-srpsku-robu-nije-vise-10-posto-sad-je-100/>

Blic. (2020, mart 31). *RSE: Priština sutra ukida takse na srpsku robu, ali uvodi recipročne mere*. <https://www.blic.rs/vesti/politika/rse-pristina-sutra-ukida-takse-na-srpsku-robu-ali-uvodi-recipročne-mere/4n892vv>

- European External Action Service. (2011). *IBM technical protocol*. Brussels: EEAS.
- European External Action Service. (2016–2017). *Technical Arrangements on the Implementation of the Freedom of Movement and IBM Agreements*. Brussels.
- European External Action Service. (2022, August 27). *Statement on ID Cards Agreement*. Brussels. <https://balkaninsight.com/2022/08/31/serbia-reminds-kosovo-id-cards-deal-doesnt-imply-recognition/>
- European Union. (2011, July 2). *Freedom of Movement Agreement*. Brussels: EU-facilitated dialogue. <https://dialogue-info.com/freedom-of-movement/>
- European Union. (2011, December 2). *Integrated Border Management Agreement*. Brussels: EU-facilitated dialogue. <https://dialogue-info.com/integrated-border-boundary-management/>
- European Union. (2013, April 19). *First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations (Brussels Agreement)*. Brussels. <https://www.peaceagreements.org/view/2022/>
- Gottmann, J. (1973). *The Significance of Territory*. University of Virginia Press.
- Hartshorne, R. (1939). *The nature of geography: A critical survey of current thought in the light of the past*. Lancaster, PA: Association of American Geographers.
- Institut za evropske poslove. (2018). *Stavovi građana Srbije prema Kosovu (Research No. 9)*. Institut za evropske poslove. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2018/03/9-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2018-web-1.pdf?utm>
- Kolosov, V. (2005). Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. *Geopolitics*, 10(4), 606–632. <https://doi.org/10.1080/14650040500318415>
- Kosovo Online. (2025, Jul 6; 2025a). *Opao trgovinski bilans Kosova - uvoz iz Srbije porastao za više od 100 odsto*. <https://www.kosovo-online.com/vesti/ekonomija/uvoz-iz-srbije-porastao-za-vise-od-100-odsto-pogorsan-trgovinski-bilans-kosova-6-7>
- Kosovo Online (2025, Jul 8; 2025b). *Na papiru zabrana uvoza srpske robe delimično ukinuta pre devet meseci, kako je u praksi?*. <https://www.kosovo-online.com/vesti/analize/na-papiru-zabrana-uvoza-srpske-robe-delimicno-ukinuta-pre-devet-meseci-kako-je-u-utm>
- Mađar, E. (2024). Methodological Foundations of Political-geographical Studies of Borders Using the Example of Hungary. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 104(2). 391–404. <https://doi.org/10.2298/GSGD2402391M>
- Marjanović, R. (1983). *Opšta vojna geografija sa Evropskim ratištem*. Vojno-izdavački zavod.
- Minghi, J. V. (1963). Boundary Studies in Political Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 53(3), 407–428. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1963.tb00457.x>
- NATO/KFOR. (2025). *Safety Signage and Notices along Administrative Boundary Line*. Priština. <https://jfcnaples.nato.int/kfor/media-center/archive/news/2025/kfor-installs-new-signs-along-administrative-boundary-line>
- NIN. (2024, новембар 23). *Курџијеве предизборне илустрације: Провокације на ираници и већ виђени нараџиви*. <https://www.nin.rs/politika/vesti/62298/naoruzani-kosovski-policijci-presli-su-administrativnu-liniju>
- Radio Slobodna Evropa (2024, oktobar 7). *Vlada Kosova delimično ukinula zabranu uvoza robe iz Srbije*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-srbija-ukinula-zabrana-uvoz-robe/33149325.html>

Reuters (2021, September 30). *Kosovo, Serbia agree deal to end border tensions*. <https://www.reuters.com/world/europe/kosovo-serbia-agree-deal-end-border-tensions-2021-09-30/>

United Nations. (1999). *UN Security Council Resolution 1244 (S/RES/1244)*. New York: United Nations. [https://docs.un.org/en/S/RES/1244\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1244(1999))

Ustavni sud Republike Srbije. (2015, 26. mart). *Odluka IUo-224/2013 – Uredba o kontroli prelaska administrativne linije prema Autonomnoj pokrajini Kosovo i Metohija („Službeni glasnik RS“, br. 98/2011) nije u saglasnosti sa Ustavom* [Odluka]. Beograd: Ustavni sud Republike Srbije.

Vlada Republike Srbije. (2011). *Uredba o kontroli prelaska administrativne linije prema Autonomnoj pokrajini Kosovo i Metohija* [„Službeni glasnik RS“, br. 98/2011]. Paragraf. http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2011_12/t12_0319.htm

Оригинални научни рад
Рад 8

UDC: 911.3:359.51(497.115)

<https://doi.org/10.46793/80029.90.0.159U>

ЗНАЧАЈ СЛИВА АКУМУЛАЦИЈЕ ГАЗИВОДЕ ЗА ОБЕЗБЕЂЕНОСТ ВОДОМ АП КОСОВО И МЕТОХИЈА

Марко Урошев¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mail: m.urosev@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Акумулација Газиводе је централни део вишенаменог хидросистема „Ибар–Лепенац“ који снабдева водом општине Косовског и Косовско-митровачког округа. Због своје велике запремине од 370·106 m³ ова акумулација има изузетни значај за централни део Косовске котлине јер чини 84% свих акумулисаних вода овог подручја. Површина слива акумулације Газиводе до профила бране износи 1044 km². Највећи део издвојених подсливова припада централној Србији 46%, а најмањи АП Косово и Метохија 15%, док површина Копнене зоне безбедности унутар слива акумулације износи 158 km². Према подацима за период 1978–2003. године Ибар уноси у акумулацију Газиводе 393·106 m³ воде годишње. Просторно вредности специфичних отицаја варирају од 11,1 l/s/km² до 27,4 l/s/km² па се због тога његове воде пребацују у равничарске делове Косовске котлине где је специфични отицај мањи од 5 l/s/km². Вода из акумулације Газиводе обезбеђује снабдевање пијаћом водом 20% становништва АП Косово и Метохија, као и 97% производње електричне енергије АП Косово и Метохија. Од те воде 50% се формира на подручју централне Србије, а 40% на територији Црне Горе, тако да се поставља питање неопходности заједничког управљања не само акумулацијом, већ и њеним сливом.

Кључне речи: акумулација Газиводе; хидросистем „Ибар–Лепенац“; водоснабдевање; управљање сливом

THE IMPORTANCE OF THE GAZIVODE RESERVOIR BASIN FOR WATER SECURITY OF THE AP OF KOSOVO AND METOHİJA

Marko Urošev¹

¹Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The Gazivode reservoir is the central part of the multipurpose hydrosystem “Ibar-Lepenac” which supplies water to the municipalities of the Kosovo and Kosovska Mitrovica districts. Due to its large volume of 370·106 m³, this reservoir is of exceptional importance for the central part of the Kosovo Basin, as it accounts for 84% of all accumulated water in this area. The area of the Gazivode reservoir basin up to the dam profile is 1044 km². The largest part of the separated sub-basins belongs to central Serbia (46%), and the smallest to the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (15%), while the area of the land safety zone within the reservoir basin is 158 km². According to data for the period 1978–2003. the Ibar River contributes 393·106 m³ of water to the Gazivode reservoir annually. Spatial values of specific runoff vary from 11.1 l/s/km² to 27.4 l/s/km², which is why its waters are transferred to the flat parts of the Kosovo Basin where the specific runoff is less than 5 l/s/km². Water from the Gazivode reservoir provides drinking water for 20% of the population of AP of Kosovo and Metohija, as well as 97% of the electricity production of AP of Kosovo and Metohija. 50% of this water is formed in the area of central Serbia, and 40% in the territory of Montenegro, so the question of the necessity of joint management not only of the reservoir, but also of its basin is raised.

Keywords: Gazivode reservoir; Ibar-Lepenac hydrosystem; water supply; basin management

1. УВОД

Током убрзаног привредног развоја АП Косово и Метохија 60-их и 70-их година прошлог века, тадашња заједничка држава Југославија направила је план изградње сложеног водопривредног система који би задовољио будуће потребе у води за ову аутономну покрајину. Хидросистем „Ибар–Лепенац“ је пројектован као сложени систем брана, хидроелектрана и канала који би се састојао из две велике целине: северног дела који би се ослањао на слив и потенцијале реке Ибар и јужног дела који би користио водне ресурсе реке Лепенац. Изградња северног дела хидросистема, чији је најзначајнији објекат брана и хидроелектрана „Газиводе“, завршена је крајем 70-их и почетком 80-их година прошлог века, док изградња јужног дела овог хидросистема који се односи на водне потенцијале Лепенцана на југу АП Косово и Метохија никада није започета.

У последњих 25 година услед разних друштвено-политичких догађаја, као што су оружани сукоби на територији АП Косово и Метохија и распад СР Југославије, ситуација око коришћења и заједничког управљања акумулацијом Газиводе постаје све компликованија. После разилажења са Црном Гором, Ибар постаје међународна река, а односи између републичке власти и власти АП Косово и Метохија утичу на рационално и безбедно коришћење целокупног хидросистема „Ибар–Лепенац“. И поред великог броја отворених питања о правном, финансијском и осталим статусима акумулације Газиводе као и целог хидросистема у овом раду акценат ће бити стављен на приказ тренутних физичко-географских и хидролошких карактеристика слива Ибра до акумулације Газиводе, као и анализи могућих сценарија коришћење воде из акумулације у будућности.

2. ХИДРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АКУМУЛАЦИЈЕ ГАЗИВОДЕ, ЊЕНОГ СЛИВА И ХИДРОСИСТЕМА „ИБАР–ЛЕПЕНАЦ“

У главним водопривредним документима Републике Србије, као што су Водопривредна основа Републике Србије (Институт за водопривреду „Јарослав Черни“ [ИЈЧ], 2001) и Стратегија управљања водама на територији Републике Србије до 2034. године (Службени гласник Републике Србије бр. 3, 2017) хидросистем „Ибар–Лепенац“ се наводи као хидросистем „Ибар“, због изградње само његовог северног дела. Вишенаменски регионални хидросистем „Ибар“ намењен је за водоснабдевање насеља у Косовско-митровачком и Косовском округу капацитета око $0,5 \text{ m}^3/\text{s}$, за снабдевање индустрије и енергетике око $1,6 \text{ m}^3/\text{s}$, а предвиђено је и наводњавање земљишта на површини од око 17 000 ha. Поред ових функција, предвиђена је годишња производња око 95 GWh електричне енергије, а систем обавља и додатне намене: оплемењивање малих вода, одбрана од поплава, рибарство, рекреација (ИЈЧ, 2001). Систем се састоји од акумулације Газиводе на реци Ибар, хидроелектране „Газиводе“, акумулације Придворица и одговарајућег система канала и ценовода са пумпним станицама.

2.1. Акумулација Газиводе

Акумулација Газиводе формирана је 1977. године преграђивањем горњег тока Ибра у атару истоименог села у општини Зубин Поток на северу АП Косово и Метохија. Висина бране од каменог набачаја са глиним језгром износи 108 m, дужина бране у круни је 520 m, а ширина бране у основи 406 m (Стратегија управљања водама на територији Републике Србије до 2034. године, 2017; Hidrotehnika—Hidroenergetika, n.d.). Максимална кота воде је на 693 m н.в., док је минимална кота воде за коришћење 630 m н.в. (JP „Ibar“, n.d.), међутим дневни подаци о нивоу воде у акумулацији за период 2006–2020. показују да се нивои воде одржавају између 676 и 690 m н.в. (Voisin et al., 2021). Дужина акумулације Газиводе износи 22 km, површина $9,7 \text{ km}^2$, запремина $370 \cdot 10^6 \text{ m}^3$, средња

дубина 38 m, а максимална 105 m (фотографија 1). Од укупне површине акумулације 74% се налази на територији АП Косово и Метохија, на територији општине Зубин Поток, а 26% на територији централне Србије, односно на подручју општине Тутин и Нови Пазар. Акумулација се протеже до насеља Рибариће у централној Србији и поклапа се са границом Копнене зоне безбедности (КЗБ).

Фотографија 1. Акумулација Газиводе. Аутор: Милован Миливојевић.

По величини запремине воде ($370 \cdot 10^6 \text{ m}^3$) акумулација Газиводе је трећа у Србији, после Ђердапа I и Ђердапа II, а њена запремина износи 67% (ИЈЧ, 2001) свих акумулисаних вода АП Косово и Метохија, а поготово је значајна за централни део Косовске котлине јер чини 84% свих акумулисаних вода овог подручја. За водоснабдевање насеља, индустрије, хлађење термоелектрана и наводњавање према општинама централног Косова путем канала „Ибар–Лепенац“ се одводи $3,3 \text{ m}^3/\text{s}$ (Voisin et al., 2021) или $104 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ воде годишње, што представља 28% запремине акумулације Газиводе. Као што ћемо видети касније у анализи слива акумулације, средње годишњи доток воде до акумулације Газиводе износи $14,5 \text{ m}^3/\text{s}$, од тога из централне Србије дотиче $13,0 \text{ m}^3/\text{s}$ ($12,4 \text{ m}^3/\text{s}$ реком Ибар до Рибарића) или 90%, а преосталих 10% са територије АП Косово и Метохија (општина Зубин поток) од мањих притока које се директно уливају у акумулацију са оближње Мокре планине и Рогозне.

2.2. Слив акумулације Газиводе

Морфометријске карактеристике су израчунате на основу слободно доступних сетова података, преузетих са онлајн платформе The Copernicus Land Monitoring Service (CLMS) која је под покровитељством Европске агенције за заштиту животне средине (ЕЕА): дигитални модел терена Европе (ЕЕА, 2013), резолуције 25 m и хидрографска мрежа Европе (ЕЕА, 2020), која је настала на

основу анализе овог ДМТ-а и сателитских снимака. Водни режим река у сливу је анализиран на основу података о протицају на хидролошким станицама, преузетих из хидролошких годишњака Завода за хидрометеорологију и сеизмологију Црне Горе (Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju Crne Gore, n.d.) и Републичког хидрометеоролошког завода Србије (Republički hidrometeorološki zavod Srbije, n.d.). Подаци о испуштању воде из акумулације Газиводе, производњи електричне енергије и захватању воде за канал „Ибар–Лепенац“ преузети су из студија страних институција као што је Светска Банка, као и са вебсајтова јавних предузећа, које одржавају објекте хидросистема „Ибар–Лепенац“.

Слив акумулације Газиводе подељен је у три административне целине, ради лакше анализе колико се на којој територији, под одређеном управом, ствара отицај воде. Ове административне целине се добро поклапају и са подсливовима до одређених хидролошких станица (слика 1).

Површина слива акумулације Газиводе до профила бране износи 1044 km². На територији Црне Горе, општине Рожаје, налази се 39% слива, док Републици Србији припада 61% слива. Највећи део издвојених подсливова припада централној Србији 46% (општине Тутин и Нови Пазар), а најмањи АП Косово и Метохија 15% (општина Зубин Поток) (табела 1). Интересантно је да и површина Копнене зоне безбедности унутар слива акумулације (158 km²) Газиводе је малтене индентична као удео АП Косово и Метохија. Анализа средњих надморских висина указује да слив акумулације Газиводе представља горњи део слива реке Ибар, а да највећу вредност има црногорски део слива, с обзиром да се ту налази и извор Ибра.

Слив акумулације Газиводе има добро развијену речну мрежу, што је последица велике количине падавина, знатних нагиба терена, заступљености вододрживе подлоге, очуваног биљног покривача и осталих фактора који утичу на отицај. Дужине водотокова и густине речне мреже за три издвојених сливова (табела 1) израчунате су, као што је већ речено, на основу хидрографске мреже Европе (ЕЕА, 2020), која одговара карти размере 1:30 000. Извор података и ниво детаљности за одређивање густине речне мреже зависе од намене за које се ти подаци користе о чему су писали Ковачевић-Мајкић et al. (2016), па је тако за хидрографску анализу слива Газивода довољно детаљна усвојена размера. Укупна дужина водотока према овом извору износи 605 km (табела 1). Познато је да просторни распоред годишње суме падавина у Србији зависи од надморске висине (Štrbac, 2014), тако да се у овом планинском крају излучује и преко 1000 mm падавина. Сходно томе, највећа дужина водотока, а и густина речне мрежесе налази се у црногорском део слива, док просечна густина речне мреже на сливу акумулације Газиводе износи 580 m/km² (табела 1).

Табела 1. Морфометријски подаци слива акумулације Газиводе

Део слива	F (km ²)	F (%)	L (km)	D (m/km ²)	Hsr (m)
Црна Гора	411	39	271	660	1338
Централна Србија	476	46	247	518	1142
АП Косово и Метохија	157	15	87	555	1191
Укупно	1044	100	605	580	1227

Напомена. F – површина слива, L – укупна дужина водотока, D – густина речне мреже,

Hsr – средња надморска висина слива

Хидроморфометријском анализом водотока слива Газиводе обухваћен је Ибар као и његове три леве притоке које се издвајају по својој дужини. Највећи просечан пад има Буковичка река у Црној Гори, која се улива у Ибар узводно од Баћа (2,26%). Ибар извире на 1462 m н.в. на северним

падинама планине Хајла и после 50,2 km улива се, може се рећи, у акумулацију Газиводе код насеља Рибариће, где се на 686 m н.в. налази средња кота успора (табела 2). Просечан пад свих водотокова у сливу је велики што указује на њихов прави планински карактер тока, а подизањем бране 22 km низводно од Рибарића хидроенергетски је искоришћен пад Ибра.

Табела 2. Морфохидрографија најдужих река слива акумулације Газиводе

Назив водотока	Дужина (km)	Кота извора (m н.в.)	Кота ушћа (m н.в.)	Укупан пад (m)	Просечан пад (%)
Ибар	50,2	1462	686	775	1,54
Видрењак	25,2	1072	773	299	1,19
Годуља	19,2	1121	775	346	1,81
Буковичка р.	15,8	1219	862	357	2,26

Напомена. * – Дужина до почетка акумулације, односно до Рибарића

2.2.1. Водни режим Ибра до Газивода

За хидролошке прорачуне и приказ водног режима Ибра у сливу акумулације газиводе изабране су све могуће станице које су постојале на овој деоници, као и још једна станица низводно од бране, ради процене испуста из акумулације, односно израде водног биланса акумулације. Основни подаци о станицама приказани су табели 3, а њихов просторни распоред приказан је на слици 1. У Црној Гори постоје две хидролошке станице на Ибру, које и данас раде, међутим јавно доступни подаци на сајту хидрометеоролошке службе су само за наведене периоде у табели 3. Станица Рожаје налази се код моста на самом улазу у град из правца врела Ибра и представља најузводнији део Ибра, односно његово извориште. Станица Баћ налази се низводно од истоименог насеља и у непосредној близини пункта црногорске граничне полиције, тако да тачно представља отицај Ибра са територије Црне Горе. У Србији станица Рибариће је прва радила у периоду 1948–1979, када је потопљена водама акумулације Газиводе, њен средњегодишњи протицај се сматра главним дотоком воде у акумулацију. Рибариће је заменила 12 km узводнија станица Батраге која је почела са радом 1981. године. Станица Прелез подједнако је удаљена од бране Газиводе и града Косовске Митровице и налази се после свих водозахвата хидросистема „Ибар–Лепенац“. Видимо да су подаци о протицајима за све станице различити, тако да је било неопходно свести их на један заједнички период ради упоређивања резултата. С обзиром на расположиви фонд података изабран је период 1978–2003., који одговара савременим условима јер се односи на период после стварања акумулације. После провере корелације података, методом линеарне регресије подаци о средње месечним и годишњим протицајима за ових пет станица су сведени на заједнички период, 1978–2003. године, и користили су се за опис просторне расподеле годишњег протицаја и унутаргодишње варијације протицаја.

Према подацима за период 1978–2003. Ибар уноси у акумулацију Газиводе $393 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ воде годишње или $12,4 \text{ m}^3/\text{s}$, колико износи средње годишњи протицаја Ибра на станици Рибариће (табела 4). Овоме треба додати још неких $2,0 \text{ m}^3/\text{s}$, колико износи процена отицаја директних притока акумулације Газиводе, на потезу од Рибарића до бране. Тако да укупни протицај, односно доток до бране износи $14,5 \text{ m}^3/\text{s}$. Од ових $2,0 \text{ m}^3/\text{s}$ што се уливају непосредно у акумулацију, процена је да $0,6 \text{ m}^3/\text{s}$ се формира на територији Централне Србије, а $1,5 \text{ m}^3/\text{s}$ на подручју АП Косово и Метохија. Средње годишњи протицај на станици Баћ износи $5,94 \text{ m}^3/\text{s}$, што значи да се на територији Црне Горе формира 41% целокупног отицаја, што одговара и њеном учешћу у површини слива. То значи да се на територији централне Србије формира $7,06 \text{ m}^3/\text{s}$ или 49% укупног отицаја, а на подручју АП

Косово и Метохија 10%. Ако упоредимо ове вредности са процентима површина у табели 1 видимо да су оне веома сличне, односно отицај је равномерно распоређен по сливу. Видимо и да је протицај на станици Прелез малтене индентичан ономе на Рибарићима, тако да акумулација нема никаквог утицаја на годишњи протицај на деоници Ибра низводно од бране (табела 4). У просеку максимална запремина акумулације ($370 \cdot 10^6 \text{ m}^3$) може да прими 80% годишњег дотока ($14,5 \text{ m}^3/\text{s}$ или $458 \cdot 10^6 \text{ m}^3$), што имплицира да се рад акумулације вероватно фокусира на ублажавање услова суше, а не на обезбеђивање сезонске контроле поплава. Треба имати на уму да су ово средњегодишње вредности за изучавани период, а да доток до акумулација може да знатно варира од године до године, тако је маловодне 1993. године протицај Ибра код Рибарића износио само $8,35 \text{ m}^3/\text{s}$, док је многоводне 1979. године био $19,5 \text{ m}^3/\text{s}$.

Табела 3. Основни подаци коришћених хидролошких станица

Река	Станица	φ	λ	Кота "0" (м.н.в.)	F (km^2)	rkm од ушћа	Доступни подаци
Ибар	Рожаје	42.831689°	20.144485°	1035,74	92	258,3	1968–2003
Ибар	Баћ	42.902374°	20.319462°	817,00	409	239,6	1978–1993
Ибар	Батраге	42.934022°	20.402383°	755,00	703	230,0	1981–2024
Ибар	Рибариће	42.967423°	20.448531°	679,49	850	222,2	1960–1979
Ибар	Прелез	42.904037°	20.763489°	542,61	1109	182,0	1960–2024

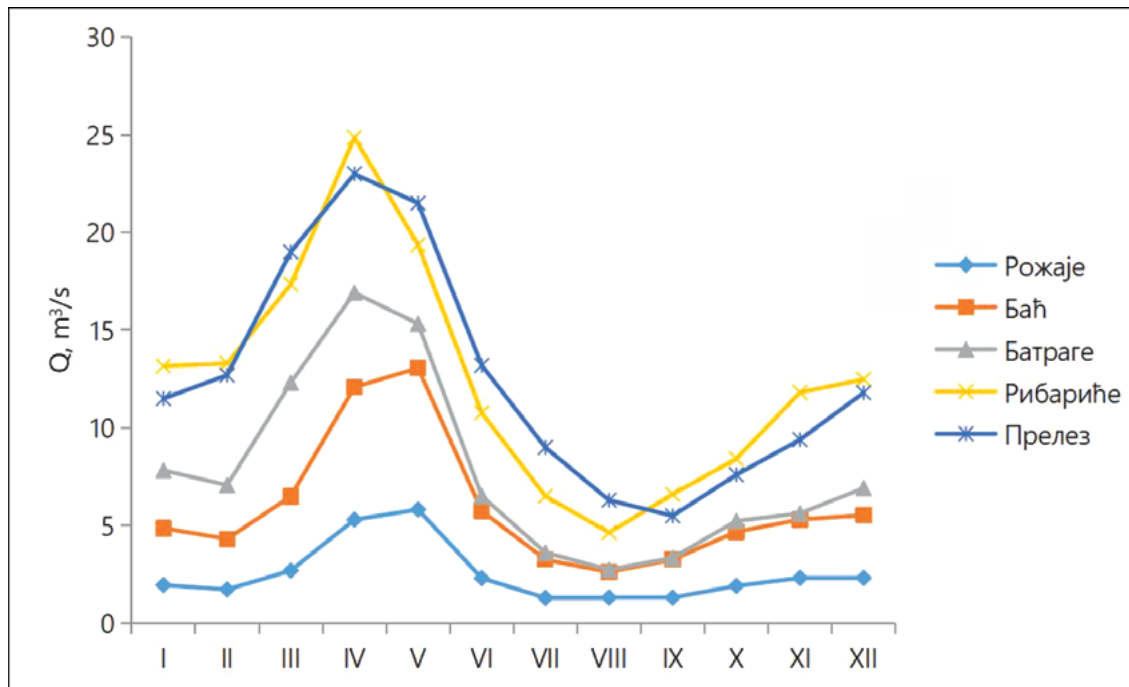
На основу обрађених података за проучавани период вредност специфичног отицаја на сливу акумулације Газиводе износи $13,9 \text{ l/s/km}^2$. Просторно вредности специфичних отицаја варирају од $11,1 \text{ l/s/km}^2$ до $27,4 \text{ l/s/km}^2$ (табела 4). Ове вредности одговарају подацима на растерској карти специфичних отицаја, резолуције $100 \times 100 \text{ m}$ (Urošev et al., 2020). Овај простор, горњи део слива Ибра је један од издашнијих сливова у Србији, тако да не чуди да се његове воде пребацују у равничарске делове Косовске котлине (сливови Ситнице и Биначке Мораве) где је специфични отицај мањи од 5 l/s/km^2 .

Табела 4. Средњи годишњи протицај за период 1978–2003

Река	Станица	F (km^2)	Q (m^3/s)	q (l/s/km^2)	W (10^6 m^3)
Ибар	Рожаје	92	2,53	27,4	80
Ибар	Баћ	409	5,94	14,5	187
Ибар	Батраге	703	7,79	11,1	246
Ибар	Рибариће	850	12,4	14,6	393
Ибар	Прелез	1109	12,5	11,3	396

На графикону 1 приказане су унутаргодишње варијације протицаја на истраживаним станицама у сливу. Видимо да је Ибар до акумулације Газиводе планинска река, са доминантном снежном компонентом у његовом храњењу. На станицама у црногорском делу слива, где су веће надморске висине максимум протицаја се јавља у мају и незнатно је већи у односу на април, док је на низводнијим профилима обрнута ситуација. Овде отапање снега почиње раније, већ у марту, док се максимум јавља у априлу, а вредности за мај су незнатно ниже, потпомогнуте кишама. У јуну протицаји значајно опадају и практично се изједначају са фебруарским. Мале воде се јављају у периоду јули–септембар, са минимумом у августу, осим на станици Перлез где је минимум у

септембру. Ако погледамо криву за станицу Рибариће видећемо да месечни доток до акумулације знатно варира од $24,9 \text{ m}^3/\text{s}$ (максимум) у априлу до $4,6 \text{ m}^3/\text{s}$ (минимум) у септембру (графикон 1).

Графикон 1. Упоредни приказ средњих месечних протицаја Ибра, за период 1978–2003. године.

2.2.2. Водни биланс акумулације Газиводе

Интересантна је студија тима Светске Банке која се бави моделовањем водних ресурса ради обезбеђивање водне сигурности централног Косова (World Bank Group, 2011), која је урађена по наруџбини власти АП Косово и Метохија. Модел WEAP развио је Институт за животну средину у Стокхолму (SEI) како би омогућио процену утицаја развоја водних ресурса на некој територији. Уз помоћ овог модела они су дефинисали „почетне услове“, везане за 2010. годину, на основу хидролошких података за период 1948–1972. и на основу тренутне (2010 г.) инфраструктуре хидросистема; као и „прогностички период“ за интервал 2011–2035 г. За потребе водоснабдевања дефинисана су три скоро независна система:

- Систем 1: Акумулације Газиводе и Придворица, канал Ибар–Лепенац и водоводни систем Митровица (вода за пиће), површине за наводњавање и индустрију (термоелектране и рударство);
- Систем 2: Акумулације Батлава и Грачаничко језеро за снабдевање водом за пиће Приштине;
- Систем 3: Водоснабдевање малих градова и села из подземних вода и извора.

За нас је свакако најважнији систем 1 где се може доћи до значајних података везаних за коришћење вода акумулације Газиводе. Одређени су параметри за квантификацију потражње различитих корисника система: водоснабдевање, наводњавање, индустрија, где је за канал „Ибар–Лепенац“ дефинисана потражња за 2010. годину од $0,25 \text{ m}^3/\text{s}$ за термоелектрану Косово А (само током летњих месеци), за Косово Б $0,4 \text{ m}^3/\text{s}$ и за индустрију Фероникел $0,1 \text{ m}^3/\text{s}$. Што се тиче дефинисање хидрологије, хидролошка година може да буде дефинисана у пет категорија: од веома суве до веома влажне, с тим што је 2010. г. дефинисана као нормална година. Еколошки протицај који представља

минимални протицај у реци да би се задовољила социолошка и еколошка очекивања. (рекреација, квалитет воде, биодиверзитет...). За реку Ибар он је дефинисан на $1,8 \text{ m}^3/\text{s}$ (World Bank Group, 2011). Такође дефинисане су и карактеристике подземних издани Кузмин, Штимље и Липљан у оквиру Регионалног водоводног система Приштина. У анализи и интерпретацији резултата модела аутори су сматрали да је неопходно било дефинисати и индикатор ризика за сваку акумулацију као критичну вредност, који представља лимит доступне воде током хипотезе о веома сушној години. У овом моделу сушна година подразумева годину где дотоци у акумулацију чине 50% дотока воде током нормалне године, која је овде дефинисана као протицај почетне 2010. године.

На графикону 2., где су упоредо приказани месечни протицаји у акумулацију и отицаји из ње, можемо уочити да има довољно воде у систему током пролећа и зиме, али у летњим месецима можемо имати дефицит воде, поготово у августу, услед интензивне пољопривредне активности, где недостаје око $6,9 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ воде. Ови резултати не узимају у обзир кумулативни ефекат акумулације, тако да ако гледамо кумулативне вредности, видимо да потражња, односно кумулативни отицај из акумулације не прелази кумулативни доток у акумулацију ни у једном месецу средњеводне 2010. године, ово важи и за кумулативне вредности горе дефинисаног индикатора ризика, то јест акумулација Газиводе чак и најгорем сценарију (веома сушна година) ће лако обезбедити потражњу за водом (World Bank Group, 2011).

Графикон 2. Водни биланс акумулације Газиводе на месечном нивоу за средњеводну 2010. годину.

Напомена. Прилагођено према: "A model for water resources planning: water security for Central Kosovo" by World Bank Group, 2011, (<http://documents.worldbank.org/curated/en/991471484891196726>). CC BY-NC 4.0.

Слична анализа месечних вредности дотока и отицаја за систем 2, односно за акумулације Батлава и Грачаничко језеро. За акумулацију Батлава критичан је период август и септембар иако за нормалну, средњеводну годину Батлава може да обезбеди захтеване количине, међутим током сушних година систем ће бити у критичној ситуацији, јер потражња неће бити у потпуности задовољена.

Због тога да би се избегао хидраулички стрес на систем, неке мере, као што су: смањење губитака у мрежи, на постројењу, нова водоизворишта, смањење илегалних прикључака, морају се спровести да би омогућиле сигурност обезбеђења водом у целом систему за било коју климатску ситуацију (нормалну или веома сушну) (World Bank Group, 2011). Код Грачаничког језера ситуација је још гора јер су изражени дефицити воде од јуна до октобра, а кумулативне потребе за водом превазилазе кумулативне дотоке воде у периоду од јуна до децембра, што значи да већ сада за почетну 2010. годину Грачаничко језеро, а самим тим и цео систем 2 не могу да задовоље све потребе у води, тако да се препоручује низ мера као код акумулације Батлава. Што се тиче система 3, односно снабдевање из три изворишта подземних вода, ситуација је генерално задовољавајућа, то јест тренутно, иако капацитети ових поземних вода су далеко мањи, они успевају да задовоље све потребе локалног водовода (World Bank Group, 2011).

Све горе наведено односи се на садашње стање, односно на функционисање система при тренутно дефинисаним потребама за водом и при природним варијацијама климе. Видимо да акумулација Газиводе обезбеђује сигурно снабдевање водом свог система без икаквих планирања мера за побољшање рада система. Међутим кад се у модел убаце различити сценарији у будућности, међу којима су главни фактори неизвесности: климатске промене, повећање броја становника, проценат становништва прикљученог на систем, повећање површина за наводњавање и потрошње воде у индустрији може доћи до кризних ситуација и потребе за планирањем и предузимањем мера на повећању сигурности хидросистема. Укупно је анализирано шест сценарија, различите комбинације горе наведених неизвесности за два извештајна периода, 2020. и 2035. годину (World Bank Group, 2011).

Што се тиче нових планираних већих потрошача за канал „Ибар–Лепенац“, односно акумулацију Газиводе, од великог значаја је планирана изградња нове велике термоелектране „Ново Косово“ или „Косово Ц“ за који би требало обезбедити нових 0,76 m³/s, што је више него што се тренутно издваја за термонергетику 0,65 m³/s. Међутим анализа резултата WEAP модела за различите сценарије указала је да ће највећи утицај на потражњу за водом у систему Газиводе имати климатске промене, односно појава веома сушне године, затим повећање потрошње воде у индустрији, повећање наводњаваних површина и на самом крају повећање броја становника. Али и овде се систем Газивода показао најбоље од друга два анализирана система. За извештајну 2020. годину ниједан сценарио не прави проблем акумулацији Газиводе и систем функционише без проблема, међутим за 2035 г. за сценарије са повећањем броја становника заједно са повећањем наводњаваних површина, систем исто задовољава све потребе, међутим потребно је размишљати о потенцијалним мерама за осигурање водоснабдевања пре него што наступе критични тренуци (World Bank Group, 2011). За сценарије где се додатно прикључује и повећана индустријска потрошња, као и сценарије где на све горе наведене потрошаче се надовезује ефекат климатских промена, који резултира појавом екстремно сушних година и повећањем специфичне потрошње воде досадашњих потрошача, систем Газиводе у садашњем стању неће моћи да задовољи све потребе, те је неопходно при крају овог периода имплементирати одређене инвестиционе мере, које би обезбедиле довољне количине воде у систему (World Bank Group, 2011).

Међутим, с обзиром да је ова студија рађена 2011. године, а да у протеклом периоду нису се обистинили сви планирани тада радови, односно нема нових термоенергетских објеката, као ни већих нових наводњаваних површина, мислим да су још увек на снази сценарији везани за 2020. годину, то јест акумулација Газиводе и њен систем још увек функционишу самостално без потребе за изградњом већих инфраструктурних објеката. С друге стране, недовољно одржавање хидросистема „Ибар–Лепенац“ се неповољно одразило на стање доводних канала, који су према последњим извештајима у доста лошем стању.

3. РАЗЛИЧИТИ МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА ВОДНИМ РЕСУРСИМА АКУМУЛАЦИЈЕ ГАЗИВОДЕ

Значај акумулације Газиводе и њеног слива ће још једном бити приказан и кроз призму односа вода–енергија. Тим истраживача из Пацифичке северозападне националне лабораторије (PNNL) је за потребе Министарства енергетике САД израдио студију о потенцијалима водних ресурса акумулације Газиводе у сврху бољег искоришћавања водних ресурса за производњу електричне енергије (Voisin et al., 2021). Познато је да су америчке компаније веома заинтересоване за изградњу нових енергетских постројења на централном Косову у близини постојећих термоелектрана у општини Обилић.

Што се тиче дотока узводно од акумулације, ту се наводе вредности протицаја, као и односи слични већ приказаним у потпоглављу 2.2.1. Посебна пажња се обраћа на чињеницу да узводно од акумулације нема већих насељених места и да су протицаји углавном формирану у природном окружењу, тако да будуће пројекције које ће утицати на запремину акумулације су само под утицајем климатских промена, без промене у коришћењу земљишта, биљног покривача или друге људске активности (Voisin et al., 2021). Планинска клима ограничава испаравање са површине језера, тако да је оно занемарљиво у било ком водном билансу акумулације.

Испуст воде са бране укључује 1,8 m³/s еколошког протицаја који се испушта преко темељног испуста у природно корито Ибра, који одмах после се улива у компензационо језеро Придворица запремине 490.000 m³ (JP „Ibar“, n.d.). Други испуст са бране је кроз цевоводе у хидроелектрану „Газиводе“, која има две турбине снаге по 17,5 MW. Средње годишњи проток од 10,5 m³/s пролази кроз турбине, иако то није инсталисани проток хидроелектране, тако да се укупно 12,3 m³/s испушта из акумулације Газиводе. Брана Придворица регулише часовну производњу струје и углавном стабилно испушта 9,0 m³/s у природно корито Ибра, а 3,3 m³/s у канал „Ибар–Лепенац“ (Voisin et al., 2021). Канал укупне дужине 146 km доставља воду за водоснабдевање Косовске Митровице, Србице, Вучитрна, Глогова и Приштине са околином (Косово Поље, Грачаница, Липљан, Обилић), то јест обезбеђује водом за пиће 400.000 људи, или 20% становништва АП Косово и Метохија. Поред водоснабдевања насеља (укупно 0,59 m³/s) вода из канала се користи и за наводњавање (0,58 m³/s), као и за индустријске потребе (0,65 m³/s) (Фероникл, Косово А и Косово Б). Због свог садашњег стања канал има укупан капацитет од 12 m³/s, зато и не чуди податак да од просечно захваћених 3,30 m³/s, чак 1,48 m³/s, односно 45% су губици у каналској мрежи. Иначе првобитни капацитет канала је износио 22 m³/s код Придворице па све до 6,5 m³/s на његовом крају.

Електроенергетски систем АП Косово и Метохија се састоји од две термоенергетске централе, Косово А и Косово Б, једног ветропарка, и неколико хидроелектрана од којих је Газиводе убедљиво највеће (Voisin et al., 2021). Бројке о водозахватима из претходног параграфа и подаци о производњи електричне енергије могу нам указати на годишње водно-енергетске зависности. На годишњем нивоу 73% воде која се испушта из акумулације Газиводе иде у природно корито Ибра и затим својим током према Митровици, Звечану и централној Србији, а 27% се пребацује у канал „Ибар–Лепенац“. За производњу 95 GWh електричне енергије у хидроелектрани Газиводе користи се 10,5 m³/s воде, што одговара 2% целокупне потражње струје. Термоцентрале Косово А и Косово Б троше 0,54 m³/s за производњу 5335 GWh, то јест 90% регионалне потражње електричне енергије (Voisin et al., 2021).

Из овога произилази да вода из акумулације Газиводе обезбеђује водоснабдевање пијаћом водом 20% становништва АП Косово и Метохија, као и 97% производње електричне енергије АП Косово и Метохија. Такође се у овој студији наводи да с обзиром да систем ради максималним

оперативним капацитетом, свака промена у сливу Газивода, или изградња било какве ретензионе структуре, резултирала би сниженим нивоом воде у акумулацији, што би утицало на производњу струје, а самим тим и на приходе од продаје исте. Све ово би угрозило функционисање и одржавање целокупног хидросистема „Ибар–Лепенац“.

Ради што ефикаснијег функционисања бране, хидроелектране и целокупног хидросистема истраживачки тим из PNNL предложио је неколико решења на повећању капацитета и безбедности канала од бране до потрошача на централном Косову, затим увођење аутоматских система за рационалније коришћење турбина у хидроелектрани Газивода, то јест побољшању прихода од продаје произведене електричне енергије, као и оснивање комисије реке Ибар између централне Србије и АП Косово и Метохија по угледу на комисију за реку Колумбију између Канаде и САД. Смисао ове комисије је да се заједнички управља целокупним системом, а не као што је сада случај, где постоје два јавна водопривредна предузећа која газдују објектима који се налазе на њиховој територији, и који сарађују само због одржавања минимума функционалности система. Наравно, заборавили су да би требало позвати и трећу страну, Црну Гору, у ову комисију, с обзиром да на њеној територији настаје 40% воде која заврши у акумулацији.

Институт за територијални економски развој у свом документу из 2015. г. „Примена нове парадигме одрживог развоја потопљених подручја у налажењу коначног решења за статус хидросистема „Ибар–Лепенац“ наводи неколико препорука за унапређење водоснабдевања и развоја општина на северу АП Косово и Метохија (Једно од могућих..., 2015). Прва препорука се односи на праведну расподелу добити као подршку развоја општина оштећених изградњом хидросистема „Ибар–Лепенац“. Њен главни принцип је да због тога што од коришћења ресурса хидросистема искључиво приходује АП Косово и Метохија, потребно је договорити се и донети подзаконске акте и правилнике који би гарантовали равномерну расподелу оствареног профита. Половину прихода од накнаде за производњу електричне енергије у ХЕ „Газивода“ поделити између општина Зубин Поток, Тутин и Нови Пазар сразмерно површини потопљеног земљишта и сразмерно количини воде прикупљене са тих територија. Две трећине прихода од накнаде за коришћење воде из акумулације за потребе наводњавања, комуналне потребе и потребе индустрије поделити између општина Зубин Поток, Тутин, Нови Пазар и других општина на територији АП Косово и Метохија (Митровица, Вучитрн, Обилић, Приштина, Глоговац) у којима се налази каналска мрежа хидросистема „Ибар–Лепенац“, сразмерно површини потопљених земљишта. Овај новац локалне самоуправе на територији АП Косово и Метохија и централне Србије могу користити искључиво за реализацију развојних програма и пројеката који су у складу са Стратегијам развоја тих локалних самоуправа (Једно од могућих..., 2015). И они предлажу, слично предлогу о формирању комисије за реку Ибар, оснивање Регионалне агенције за одрживи развој језера Газивода, која би имала ингеренције на целој територији ове акумулације и бавила се промоцијом и развојем туризма, економским и руралним развојем, а имала би и извршна овлашћења у очувању животне средине и регулацији риболова на језеру Газивода.

Друга препорука се односи на очување енергетске стабилности општина на северу Косова. Неопходно је задржати механизме испоруке електричне енергије произведене у ХЕ „Газивода“ корисницима из ових општина на северу Косова, док би један део ове електричне енергије потребно било изручити и у енергетски систем Косова ради очувања стабилности система (Једно од могућих..., 2015).

Трећа препорука подразумева третирање Газивода као економски, пољопривредни и туристички ресурс, како би се омогућио одрживи развој општина Зубин Поток, Тутин и Нови Пазар. Овде треба напоменути питање заштите околине на водозахватима и акумулацијама, услед лошег искуства из прошлости са овим проблемом у Косовском и Косовско-митровачком округу, као и неопходност решавања проблема бацања и чишћења комуналног отпада који заврши у језеру

Газиводе. Овде највише проблема задаје вишедеценијски проблем градске депоније општине Рожаје у Црној Гори, која се налази на самој обали реке Ибар, што значи да поред републичке и покрајинске власти треба укључити и централне и локалне власти Црне Горе (Једно од могућих..., 2015).

Последња препорука има на значају, ако се погледа да су ти исти проблеми били забележени још пре 25 година у Водопривредној основи Републике Србије (ИЈЧ, 2001). Тада су још функционисала два регионална водоводна система: Косовске Митровице и Приштине, који ће се касније спојити у један. Тада је констатован проблем санитарне заштите изворишта (акумулација Придворица) и довода сирове воде (отворен канал дужине 15 km) до постројења за пречишћавања у јужној Косовској Митровици капацитета 450 l/s. Тада је и покренута идеја да се у наредној фази постројење за прераду воде лоцира поред акумулације Газиводе. Док је код Митровице проблем био квалитет воде, код Приштине је проблем био квантитет, односно значајне разлике између планираних и остварених потрошњи воде, јер су потребе потцењене, а могућности изворишта прецењене (ИЈЧ, 2001). У истој тој Водопривредној основи из 2001. г. за будуће стање водопривреде планирао се Приштинско-митровачки регионални систем, који би обухватио насеља од Косовске Митровице до Приштине. Кључни објекат овог система је управо вишенаменска акумулација Газиводе, из које се нека насеља већ снабдевају, а нека су планирана. Овај систем би радио заједно са акумулацијама Грачанка и Батлава које одавно снабдевају водом Приштину. Тад се помиње и неопходност довођења вода из Метохије, односно слива Белог Дрима, што би омогућило растерећење акумулације Газиводе и повећање протицаја воде Ибром према северу, где се очекује све напрегнутија ситуација у вези са водом. Међутим, после овог помињања коришћења вода Белог Дрима за водоснабдевање Косовске котлине он нестаје из свих даљих пројеката који се баве развојем водних ресурса овог дела Србије. Такође, за функционисање овог система помиње се да треба остварити међурепубличку, сад већ међудржавну сарадњу, и адекватно пречистити отпадне воде Рожаја, а за отпадне воде Тутина, које преко реке Видрењак долазе до Ибра, предвиђа се високо биолошко пречишћавање са одстрањивањем хранљивих материја (ИЈЧ, 2001).

У Водопривредној основи из 2001. од планираних акумулација за плански период до 2021. године у изучаваном сливу помиње се једна на Ибру са браном на профилу Рибариће, односно одмах би се наслањала на постојећу акумулацију Газиводе. Такође помиње се и акумулација на притоци Ибра, на Видрењаку, узводно од Тутина, као алтернатива за водоснабдевање општине Тутин. Међутим у Стратегији управљања водама на територији Републике Србије до 2034. године ова акумулација се више не спомиње, док се простор за акумулацију Ибар–Рибариће резервише и у овом документу.

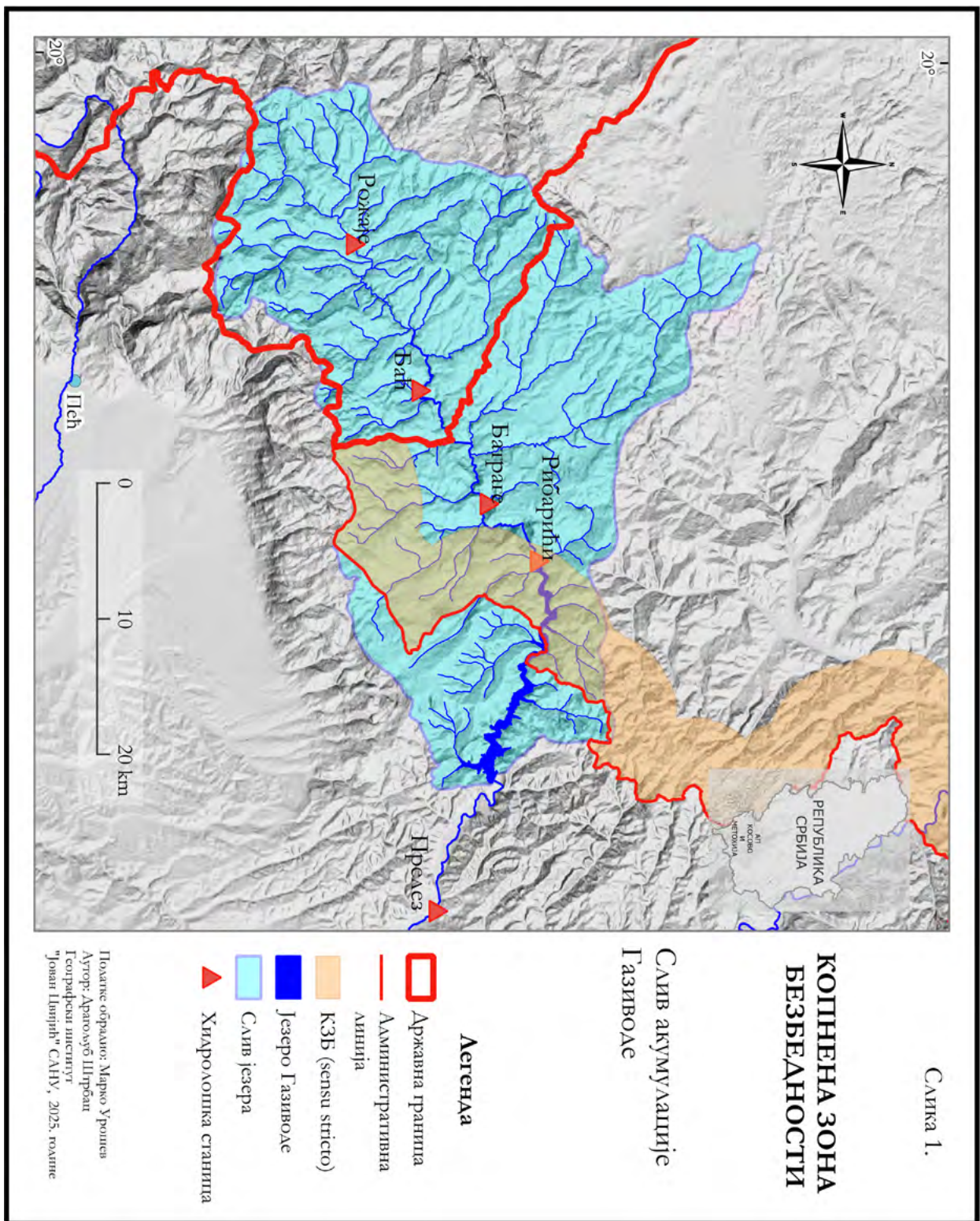
Један од горе споменутих решења проблема је и спроведен у дело изградњом и пуштањем у рад 2019. године Регионалног водовода на северу АП Косова и Метохије, са главном фабриком за прераду воде у Газиводама капацитета 140 l/s, баш као што је препоручено у Водопривредној основи из 2001 (ИЈЧ, 2001). Овим је решен вишедеценијски проблем становника општине Зубин Поток, северне Косовске Митровице и Звечан, тако да они не зависе ни од капацитета, ни од административних препрека, јер ће воду добијати из новог регионалног водовода у Газиводама, а не из фабрике за прераду воде у јужном делу Косовске Митровице (Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, 2019).

4. ЗАКЉУЧАК

Хидросистем „Ибар–Лепенац“ је од своје изградње крајем 70-их година дуго био окосница привредног развоја АП Косово и Метохија, а поготово је био незаменљив за општине у Косовском и Косовско-митровачком округу, које су највише користиле његову инфраструктуру. Тада се у заједничкој држави Југославији није много обраћало пажње на његове посебне делове, као и потенцијалне проблеме у управљању читавим системом. Његов централни део је акумулација Газиводе, чији су огромна запремина и одличан квалитет воде уливали сигурност људима који су зависили од њених вода. Међутим, промене у друштвено-политичком уређењу државе, као и сукоби који су након тога настали, бацили су неко ново светло на овај пројекат.

Слив Ибра је постао међународни слив, а тензије на релацији централне власти у Србији и покрајинске власти у АП Косово и Метохија су постале веома оптерећујуће за једну нормалну сарадњу какву захтева систем као што је „Ибар–Лепенац“. Слив Ибра до акумулације Газиводе постаје сада важан са више аспеката. Јер све што се учини на сливу Газиводе може утицати на саму акумулацију, а самим тим и на сва насеља и објекте, које зависе од њега. У овом раду први пут су мало детаљније презентовани резултати везани за морфометријске и хидролошке карактеристике самог слива акумулације. Овај горњи део слива Ибра спада у наше најиздашније сливове и зато се у главним водопривредним документима државе третира као резерват површинских вода.

Колики је значај слива акумулације Газиводе илустроваћу само једном чињеницом. Вода из акумулације Газиводе обезбеђује водоснабдевање пијаћом водом 20% становништва АП Косово и Метохија, као и 97% производње електричне енергије АП Косово и Метохија. Од те воде 50% се формира на подручје централне Србије, а 40% на територији Црне Горе, тако да без узајамне сарадње свих заинтересованих страна тешко се може доћи до неког одрживог решења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Институт за водопривреду „Јарослав Черни“ (2001). *Водойривредна основа Републике Србије*. Институт за водопривреду „Јарослав Черни“.

Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије (2019). *Почео са радом реионални водовод на северу КиМ – вода за Србе*. <http://www.kim.gov.rs/lat/v3308.php>

Стратегија управљања водама на територији Републике Србије до 2034. године (2017). Службени гласник Републике Србије бр. 3 (2017).

* * *

Hidrotehnika—Hydroenergetika a.d. (n.d.). *Gazivode (1973-1977)*. Преузето 15. октобра 2025. са: <https://hidrotehnika.rs/brane/srbija/gazivode/>

European Environment Agency (2013). *DEM over Europe from the GMES RDA project (EU-DEM, resolution 25m) - version 1, Oct. 2013*. [Data set]. DEM over Europe from the GMES RDA project (EU-DEM, resolution 25m) - version 1, Oct. 2013

European Environment Agency (2020). *EU-Hydro River Network Database 2006-2012 (vector), Europe - version 1.3, Nov. 2020*. [Data set]. <https://doi.org/10.2909/393359a7-7ebd-4a52-80ac-1a18d5f3db9c>

Jedno od mogućih rešenja za upravljanje hidrosistemom „Ibar–Lepenac“ (2015, Jun 1). *Biznis & Finansije*. <https://bif.rs/2015/06/jedno-od-mogucih-resenja-za-upravljanje-hidrosistemom-ibar-lepenac/>

JP „Ibar“ (n.d.). Objekti i postrojenja JP Ibar. Преузето 15. октобра 2025. са: <https://jpibar.com/o-nama/objekti-i-postrojenja>

Kovačević–Majkić, J., Urošev, M., Štrbac, Š., Srdić, Z., & Miljanović, D. (2016). Problems related to the determination of river network density in Serbia. In V. Jović, & A. M. Petrović, (Eds.) *150th anniversary of Jovan Cvijić's birth – Proceedings of the International Conference* (pp. 99-110). Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA.

Republički hidrometeorološki zavod Srbije (n.d.). *Hidrološki godišnjaci - 1. Površinske vode*. Преузето 15. септембра 2025. са: https://www.hidmet.gov.rs/latin/hidrologija/povrsinske_godisnjaci.php

Štrbac, D. (2014). Quantification and spatial distribution of precipitation on the territory of Serbia. *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA*, 64(3), 267–277.

Urošev, M., Štrbac, D., Kovačević–Majkić, J., Plavšić, J., & Yamashkin, S. (2020). Spatial distribution of specific runoff in Serbia based on rainfall-runoff relationship. *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA*, 70(3), 203–214.

Voisin N., O’Brien J., Xu W., Rose D., & White M. (2021). *Water Resource Opportunities at Lake Gazivode/Ujmani*. Pacific Northwest National Laboratory. https://xk.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/133/30159_rev3.pdf

World Bank Group (2011). *A model for water resources planning : water security for Central Kosovo*. World-Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/991471484891196726>

Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju Crne Gore (n.d.). *Hidrologija – Istorijski godišnjaci*. Преузето 15. септембра 2025. са: <https://www.meteo.co.me/page.php?id=177>

НАДЗОР НАД ТЕРИТОРИЈОМ НА ОСНОВУ ЈАВНИХ САТЕЛИТСКИХ ПОДАТАКА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА АП КОСОВО И МЕТОХИЈА

Драгољуб Штрбац¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mail: d.strbac@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: У раду је анализирана могућност коришћења јавно доступних података у процесу праћења промена у простору. Као пример узети су подаци VIIRS за 2012. и 2021. године о интензитету ноћног светла. Интензитет ноћног светла показује корелацију са људском активношћу. Промене у интензитету су индикатор појачане или смањене људске активности у одређеном простору. Коришћењем статистичких метода и просторне анализе издвојени су простори у којима је дошло до значајних промена. Метода се показала као брз и ефикасан начин откривања промена у простору без коришћења теренских истраживања.

Кључне речи: ноћно светло, даљинска детекција, ГИС, Србија

TERRITORIAL MONITORING BASED ON PUBLIC SATELLITE DATA: A CASE STUDY OF THE AP KOSOVO AND METONIJA

Dragoljub Štrbac¹

¹Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: This paper analyzes the potential of using publicly available data to monitor spatial changes. As an example, VIIRS data from 2012 and 2021 on nighttime light intensity were used. Nighttime light intensity correlates with human activity. Changes in intensity serve as indicators of increased or decreased human activity in a given area. By applying statistical methods and spatial analysis, areas with significant changes were identified. The method proved to be a fast and efficient way to detect spatial changes without the need for field research.

Keywords: nighttime light, remote sensing, GIS, Serbia

1. УВОД

Прикупљање података о појавама у простору те праћење насталих промена је сталан задатак у геоинформатици, просторном и урбанистичком планирању као и у безбедносним системима. Прикупљање података о простору углавном се ослањао на демографске и економске податке, и на податке добијене интерпретацијом снимака снимљених током дана.

Појава сателитских снимака о ноћном осветљењу Земљине површине пружила је нов извор података о простору. Утврђена јака корелација између осветљености током ноћи и постојања инфраструктурних објеката, густине насељености и нивоом економске активности, учинила их је важним извором података. Њихова доступност, могућност коришћења без накнаде и строго стандардизована процедура добијања дају им додатан квалитет.

Циљ овог рада је да се испита применљивост података о ноћном светлу у циљу идентификације промена у простору. Као тест простор узета је територија Косова и Метохије, а као временски интервал од 2012. до 2021. године. Кроз анализу разлике у осветљености биће процењене могућности њихове промене у идентификацији појачане људске активности, са посебним освртом на просторне обрасце који указују на нову инфраструктуру, или промену начина коришћења земљишта.

2. ПОДАЦИ И МЕТОДОЛОГИЈА

У овом истраживању коришћени су подаци о ноћном осветљењу добијени сателитским системом VIIRS (Visible Infrared Imaging Radiometer Suite) на платформи Suomi NPP. Преузети су подаци из VIIRS Nighttime Lights V2.1 колекције и представљају просечне вредности осветљености на глобалном нивоу.

Анализиране су следеће временске серије:

2012/2013.: година:

VNL_v21_npp_201204-201303_global_vcmcfg_c202205302300.average_masked.dat.tif.gz

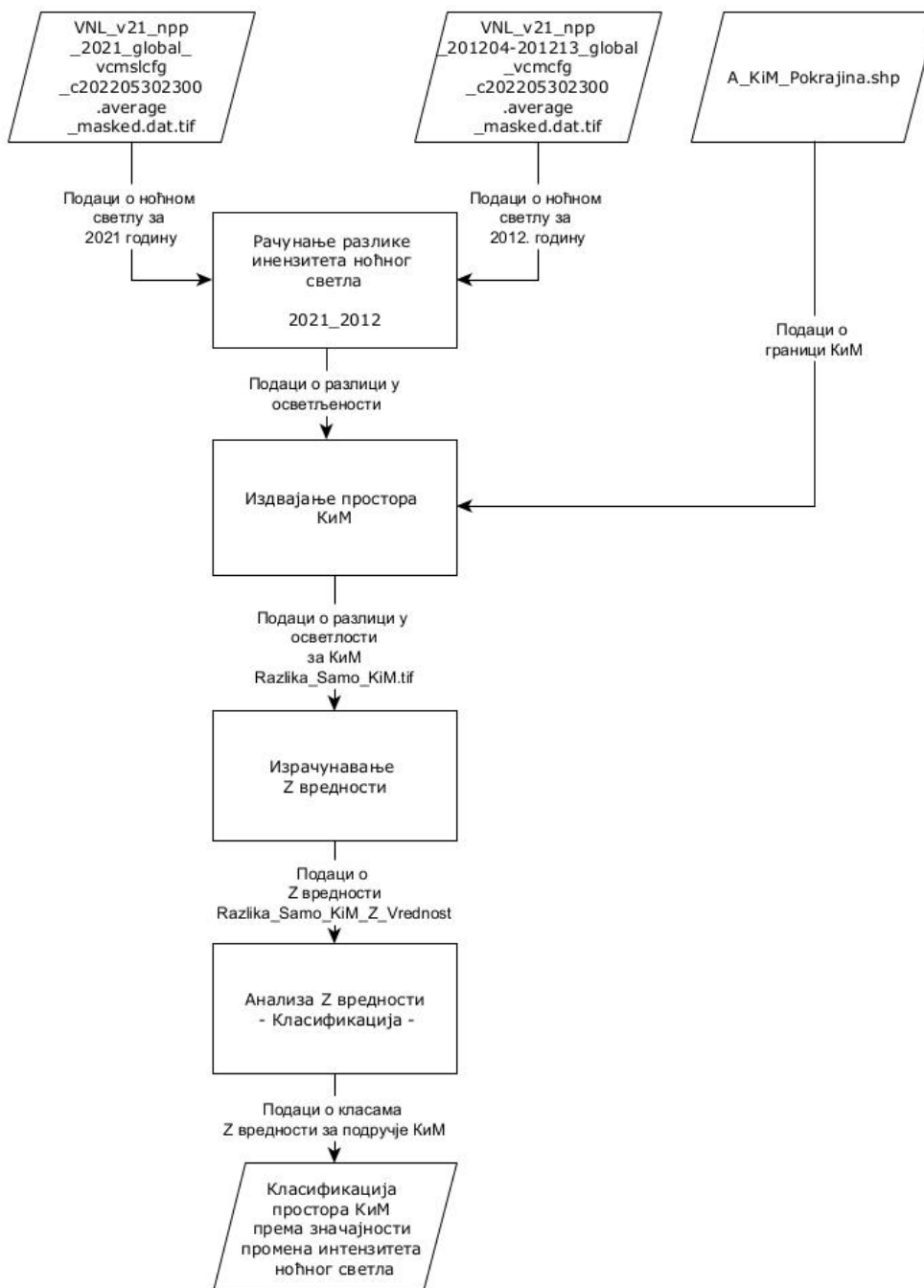
2021. година:

VNL_v21_npp_2021_global_vcmlcfg_c202205302300.average_masked.dat.tif.gz

Подаци су у TIFF формату, у резолуцији 15 арк секунди (~500 m по пикселу), што омогућава релативно прецизну просторну анализу на регионалном нивоу. Извор података је: <https://eogdata.mines.edu/products/vnl/>

За обрада и анализа сателитских података коришћен је QGIS 3.4 ГИС програмско окружење које омогућава рад са растерским и векторским подацима. У QGIS-у су издвојени подаци подручја истраживања. Подручје од интереса дефинисано је границом подручја АП КиМ преузетом из Адресног регистра Републичког геодетског завода. Коришћењем истог софтвера добијене су разлике у интензитету осветљености за два временска хоризонта, затим је урађена статистичка анализа, класификација и упоређивање са стањем на терену.

Поступак анализе приказан је на слици 1.

Слика 1. Дијаграм тока анализе података о промени интензитета осветљености за подручје АП Косово и Метохија

Анализа обухвата следеће кораке:

Израчунавање разлике осветљености:

Користећи преузете податке у окружењу QGIS софтвера за сваки пиксел израчуната је разлика осветљености између 2021. и 2012. године:

$$D=L_{2021}-L_{2012}$$

где је:

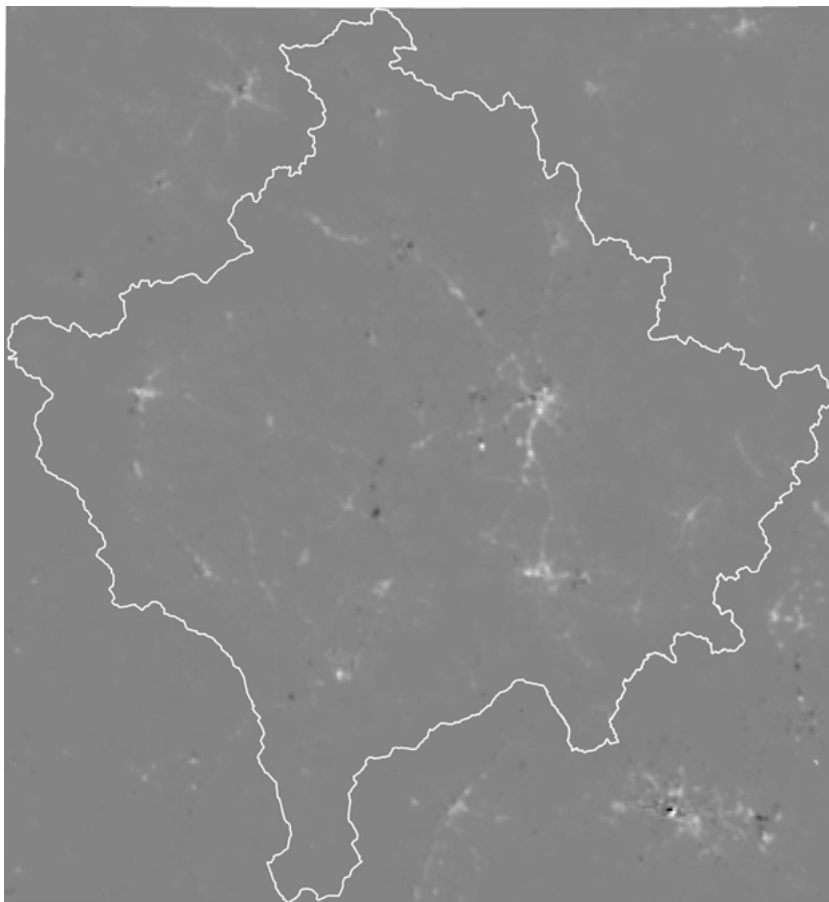
D – разлика у интензитету осветљености

L₂₀₁₂ - вредност осветљености за 2012. годину

L₂₀₂₁ - вредност осветљености за 2021. годину.

Издавање подручја интересовања (подручје АП Косово и Метохија):

Из добијених података о разлици у осветљености и података о административној граници АП КиМ-а, издвојен је регион од интереса, слика 2.

Слика 2. Разлика у интензитету ноћног светла за подручје Косова и Метохије за период 2012–2021. година.

Израчунавање Z-вредности:

На основу добијене разлике израчуната је Z-вредност по формули:

$$Z = \frac{(D - \mu)}{\sigma}$$

где су μ и σ аритметичка средина и стандардна девијација података разлика.

Класификација промена:

Z-вредности су подељене у седам класа, од негативних до „изузетно значајних“ позитивних промена, како би се идентификовале зоне са порастом или смањењем осветљености.

Просторно тумачење резултата:

Добијени подаци су преклапањем упоређени са сдржајем општегеографске карте размере 1:1 000 000, (ОГК 1 000, издање Војногеографски институт). Упоредивањем су идентификовани положаји простора са повећаним интензитетом осветљења.

3. РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗА

3.1. Карактеристике података о разлици осветљености

Израчунати подаци о разлици у интензитету ноћног светла између 2012. и 2021. године за подручје Косова и Метохије, имају следеће статистичке параметре (табела 1).

Табела 1. Статистички параметри разлике у осветљености (2021–2012).

Р е д н и број	Врста податка	Вредност
1	Број пиксела	68862
2	Минимална вредност	-23.612
3	Максимална вредност	44.895
4	Опсег података	68.507
5	Аритметичка средина	0.674
6	Стандардна девијација	1.762

Средња вредност већа од нуле указује на укупан благ пораст осветљености, док велика стандардна девијација указује на значајне варијације у просторним променама.

3.2. Класификација Z-вредности

Z-вредности су израчунате на основу стандардизоване разлике у осветљености, како би се идентификовала статистичка значајност промена. Резултати су класификовани у седам категорија и њихове карактеристике дате су у табели 2, а картографски приказ је дат на карти 22.

Табела 2. Расподела броја пиксела према Z-вредностима

Редни број	Број пиксела	% од укупног броја	Опсег Z вредности	Тип промене
1	48200	70.00	мања од 0	Смањена осветљеност
2	16845	24.46	0 - 1	Безначајна промена
3	2041	2.96	1 - 2	Мало значајна
4	689	1.00	2 - 3	Значајна
5	354	0.51	3 - 4	Врло значајна
6	222	0.32	4 - 5	Јако значајна
7	511	0.74	више од 5	Изузетно значајна
Укупно	68862	100.00		

3.3. Интерпретација значајних пораста осветљености

За даљу анализу издвојени су само пиксели са позитивним Z-вредностима већим од 1, јер они представљају највероватније локације са порастом људске активности. Њихова расподела је приказана у табели 3.

Табела 3. Позитивне промене у осветљености – детаљна класификација

Тип промене	Број пиксела	% у оквиру позитивних Z>1
Мало значајна (1–2)	2041	53.47
Значајна (2–3)	689	18.05
Врло значајна (3–4)	354	9.27
Јако значајна (4–5)	222	5.82
Изузетно значајна (>5)	511	13.39
Укупно	3817	100.00

4. ДИСКУСИЈА И ТУМАЧЕЊЕ РЕЗУЛТАТА

4.1. Веза резултата са стањем на терену

Просторно тумачење резултата извршено је преклапањем добијених слојева Z-вредности са садржајем у реалном простору. Као извор података о реалном простору искоришћена је општегеографска карта (ОГК 1 000) размере 1:1 000 000. На овај начин извршена је провера да ли области са повећаном осветљеношћу заиста одговарају локацијама где се може очекивати појачаном људска активност.

Најзначајнији налаз је да се зоне са већом Z вредностима имају јасну линијску структуру која се поклапа са постојећом путном инфраструктуром. Значајно повећање Z вредности које је везано за путни правац Ђенерал Јанковић – Урошевац – Приштина – Косовска Митровица – Зубин Поток – Брњак¹ указује на промену значаја овог путног правца. Имајући у виду истовремено смањење Z вредности на путном правцу Косовска Митровица – Јариње (Рудница), може се закључити да је формиран нови путни коридор, а напуштен коридор према Рашкој (карта 23).

4.2. Значење *дејектованих* промена

У раду је указано само на један пример примене ове методе. Њена примена омогућава добијање других информација. Позитивне Z-вредности (порастан осветљености) могу указивати на:

- Нову или проширену инфраструктуру (путеви, индустријске зоне, нови делови насеља итд.);
- Повећан број стамбених објеката или привредних активности;
- Боље осветљење простора.
- Негативне вредности Z-вредности (смањење осветљености могу указивати на:
- Депопулацију или напуштање насеља;
- Искључење јавне расвете – (штедња, безбедност);
- Промена намене простора (затварање индустријских објеката, напуштање рудника итд.).

Без додатних података и истраживања врло тешко се могу поуздано утврдити разлози ових промена, али промене указују на њих и на потребу даље анализе.

4.3. Предности *методе*

- Јавна доступност података - не захтева приступ поверљивим изворима нити скупе податке.
- Брзина анализе – могуће је за кратко време анализирати велике површине.
- Униформност података – сателитски подаци се прикупљају по стандардизованим процедурама што повећава поузданост.
- Примена у различитим областима - овај приступ може бити користан у просторном планирању, надгледању промена у недоступним просторима, ширењу урбаних простора, итд.
- Растерски тип податак осветљења са пикселима величине од ~500 m омогућава бољу дефиницију дистрибуције просторне појаве него коришћење података који се дају на ниву административних јединица (насеља, општина, град).

4.4. Ограничења

Ова метода је добра за увид али постоје ограничења:

- Разлози промена нису директно видљиви - метод детектује да је дошло до промене, али не може да каже зашто. Потребна су додатна истраживања као што су теренски рад, економске анализе итд.

¹ Актуелна турска дипломатија Албанце и Бошњаке види као експоненте својих геополитичких аспирација на Балканском полуострву (Давутоглу, 2014). У том контексту некадашњи турски министар спољних послова Ахмет Давутоглу истиче да „Лук који иде југозападно и протеже се од Бихаћа, па кроз Средњу и Источну Босну, преко Санџака, Косова, Албаније, Македоније, Киргалија, до Источне Тракије, за Турску је балканска геополитичка и геокултурна жила куцавица” (Танасковић, 2011). Сегмент ове деонице је и траса од Ђенерал Јанковића преко Приштине, Косовске Митровице и Брњака и даље ка Рибарићу, Рожају ка Босни и Херцеговини.

- Мора се водити рачуна и о могућим сезонским метеоролошким факторима као што су облаци, магла, снег или друга атмосферска појаве које могу утицати на осветљеност.
- Неједнака потреба за осетљивосћу везана за различите врсте активности. Активности које не захтевају ноћно светло (нпр. пољопривреда) неће бити видљиве овом методом.
- Резолуција података (~500 m) није довољна за детекцију промена на нивоу појединачних објеката или малих простора.

5. ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању је испитана примена јавно доступних сателитских података о ноћном светлу као алата за праћење промена у људској активности на терену.

Резултати показују да разлика у интензитету ноћног осветљења између 2012. и 2021. године у региону Косова и Метохије може поуздано указивати на:

- Појаву нових инфраструктурних објеката (нпр. путни коридори);
- Промену интензитета коришћења одређених делова територије;
- Депопулацију и смањење активности у појединим зонама.

Просторна верификација потврђује директну повезаност значајних Z-вредности са физичким објектима и променама у реалном простору.

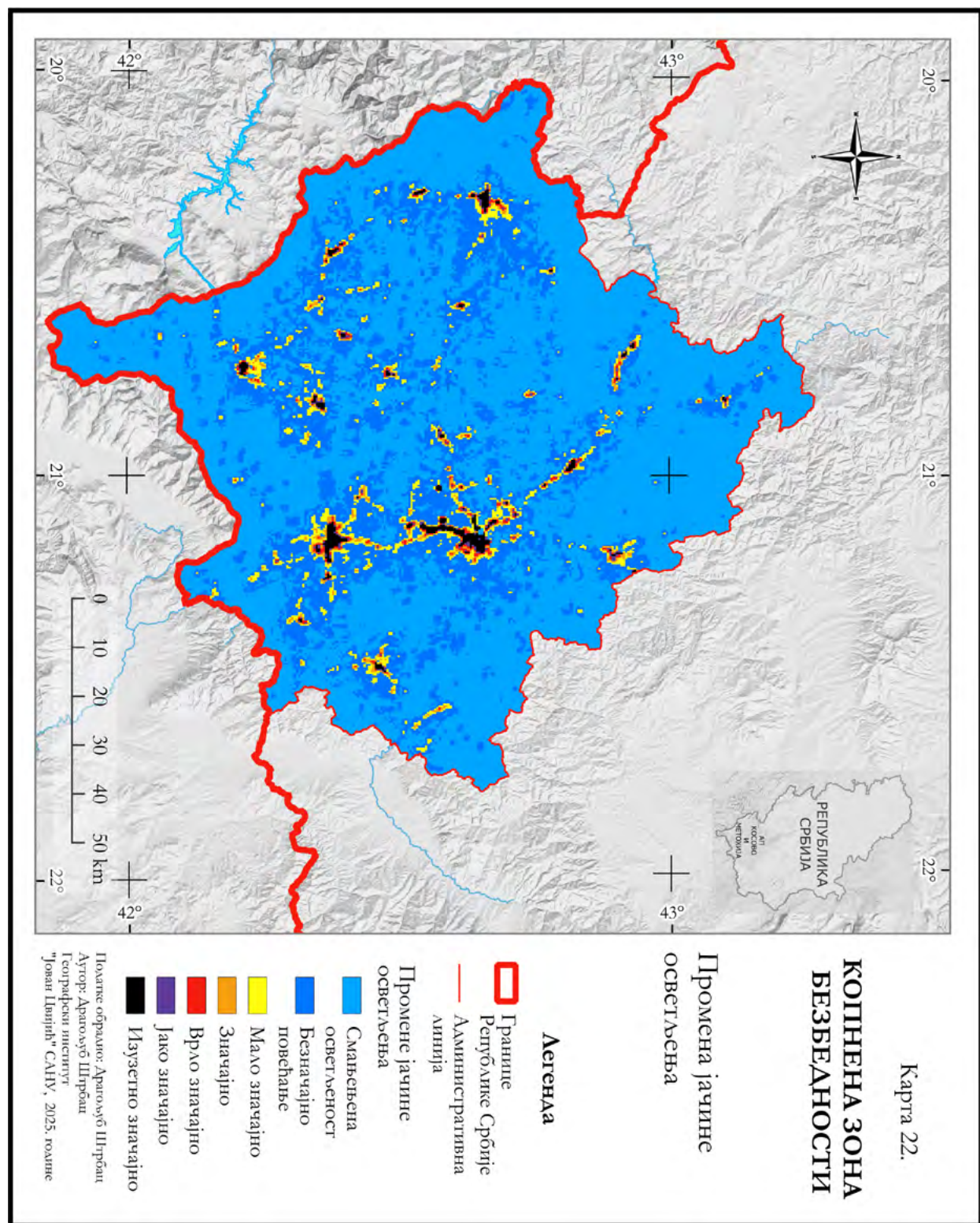
У предности које ова метода има могу се убројити:

- Јавна доступност података – не захтева приступ поверљивим изворима нити скупе податке.
- Брзина анализе – могуће је анализирати велике површине у кратком времену.
- Униформност података – сателитски подаци се прикупљају по стандардизованим процедурама што повећава поузданост.
- Примена у различитим областима - овај приступ може бити користан у просторном планирању, надгледању промена у недоступним просторима, ширењу урбаних простора, итд.

Будућа унапређења могу обухватити интеграцију са машинским учењем ради аутоматског препознавања образаца, затим повезивање са разним евиденцијама које се односе на истраживано подручје.

Завршна оцена

Показано је да анализа промена у интензитету ноћног светла представља практичан, поуздан и ефикасан метод за праћење просторних трансформација условљених људском активношћу. У контексту ограничене доступности других података, овај приступ може играти значајну улогу у доношењу просторних и развојних одлука.

Карта 23.

КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

Промена јачине осветљења

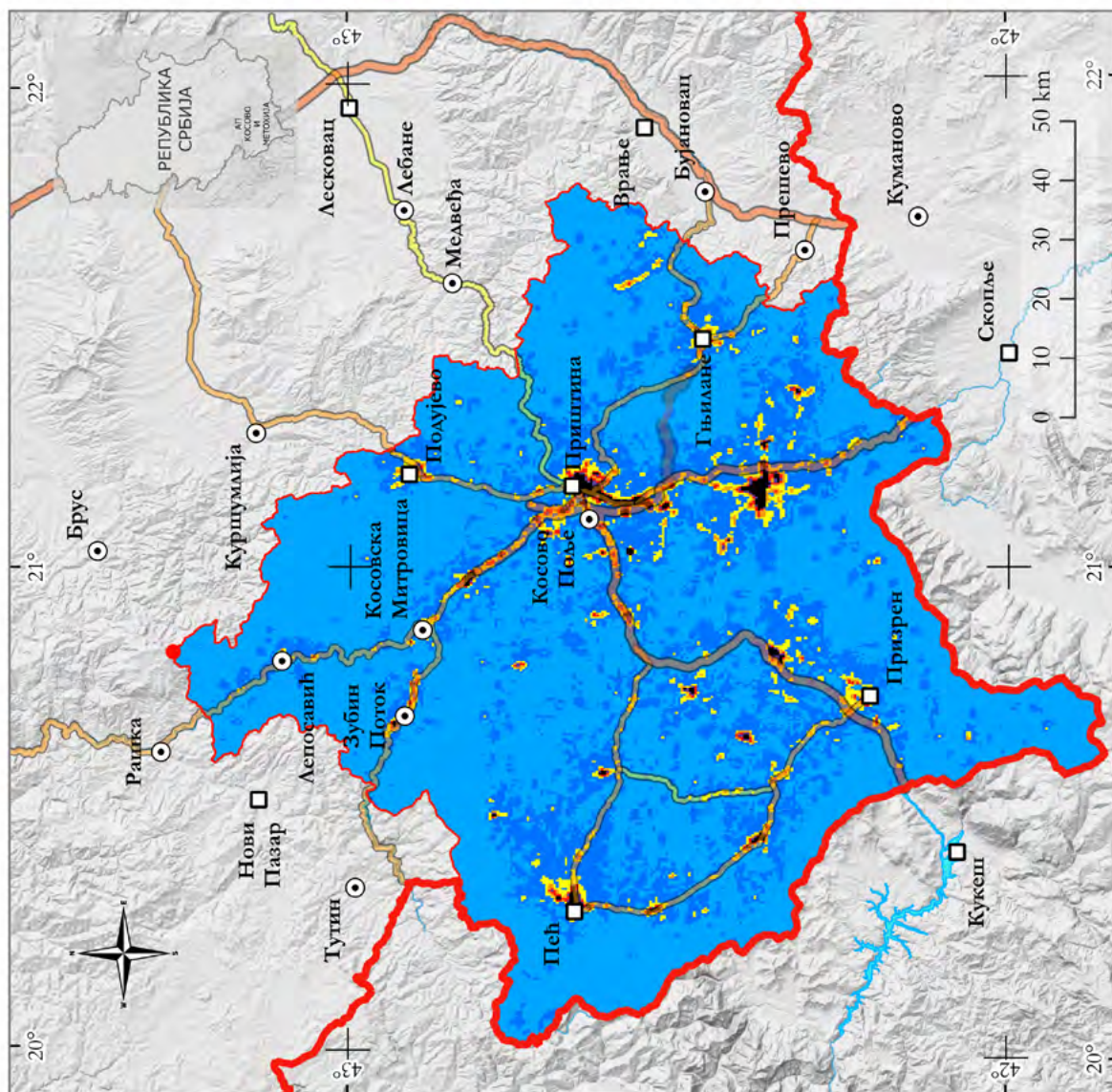
Легенда

- Границе Републике Србије
- Административна линија
- Аутопут
- Магистрални пут
- Регионални пут
- Аутопут у изградњи

Промене јачине осветљења

- Смањена осветљеност
- Безначајно повећање
- Мало значајно
- Значајно
- Врло значајно
- Јако значајно
- Изузетно значајно

Податке обрадио: Драгољуб Штрбац
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

Давутоглу, А. (2014). Стратегијска дубина. Међународни положај Турске. Службени гласник.

Републички геодетски завод. (n.d.). Адресни регистар административних граница. Београд.

Танасковић, Д. (2011). Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан. Службени гласник.

* * *

Elvidge, C. D., Baugh, K. E., Kihn, E. A., Kroehl, H. W., & Davis, E. R. (1997). Mapping city lights with nighttime data from the DMSP Operational Linescan System. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 63(6), 727–734.

Li, X., Zhou, Y., Qiang, Y., Xu, S., Wang, J., & Imura, H. (2017). The use of nighttime light data in mapping urbanization and socioeconomic activities: A review. *Remote Sensing*, 9(6), 585. <https://doi.org/10.3390/rs9060585>

Miller, S. D., Straka, W., Mills, S. P., Elvidge, C. D., Lee, T. F., Solbrig, J., ... & Doran, J. (2013). Suomi satellite brings to light a unique frontier of nighttime environmental sensing capabilities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(39), 15706–15711. <https://doi.org/10.1073/pnas.1314066110>

NOAA National Centers for Environmental Information. (n.d.). VIIRS Nighttime Lights. Retrieved October 17, 2025, from <https://eogdata.mines.edu/products/vnl/>

QGIS Development Team. (2021). *QGIS Geographic Information System*. Open Source Geospatial Foundation Project. Retrieved from <https://qgis.org>

ОСПОРЕНИ СУВЕРЕНИТЕТ: КОПНЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ КАО ГЕОПОЛИТИЧКО ПОГРАНИЧЈЕ

Михајло Коџања¹

¹Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Катедра стратешких и одбрамбених студија, Београд, Србија; e-mail: mihajlo.koranja@fb.bg.ac.rs

Апстракт: У раду се посматра простор Копнене зоне безбедности (КЗБ-а) из геополитичке перспективе. Иако је потписивањем војно-техничког споразума у Куманову, Србија препустила међународној заједници фактичку контролу над простором Аутономне покрајине Косова и Метохије (АП КиМ), и тиме „оспорила“ сопствени суверенитет, исто се може рећи и за простор КЗБ-а. На овом подручју суверенитет Србије је такође био оспорен, али импликације оспореног суверенитета нису биле детаљније проучаване. Централна теза овог рада јесте да је оспорени суверенитет постојао и да на неки начин и даље постоји и на простору КЗБ-а, с обзиром да Зона представља својеврсно геополитичко пограничје (borderlands). Срж оспореног суверенитета у КЗБ-у произилази из чињенице да је реч о геополитичком пограничју који почива на хибридном безбедносном поретку у којем је ипак постојао својеврсни безбедносни вакуум. Тај вакуум није производ немогућности за њеном контролом већ специфичног правног поретка наметнутог условима међудржавног техничког споразума којим је заустављена НАТО агресија на тадашњу СР Југославију.

Кључне речи: Копнена зона безбедности; пограничје; оспорени суверенитет; геополитика; политичка географија

CONTESTED SOVEREIGNTY: THE GROUND SAFETY ZONE AS A GEOPOLITICAL BORDERLAND

Mihajlo Koranja¹

¹University of Belgrade, Faculty of Security Studies, Department of Strategic and Defense Studies, Belgrade, Serbia

Abstract: This paper examines the Ground Safety Zone (GSZ) from a geopolitical perspective. Although, by signing the Military-Technical Agreement in Kumanovo, Serbia ceded de facto control over the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (AP KiM) to the international community—thus “contesting” its own sovereignty—the same can be said for the GSZ area. In this region, Serbia’s sovereignty was also contested; however, the implications of this contested sovereignty have not been studied in detail. The central thesis of this paper is that contested sovereignty existed—and, in some ways, continues to exist—within the GSZ, as the Zone represents a distinct geopolitical borderland. The essence of contested sovereignty in the GSZ stems from the fact that it is a geopolitical borderland characterized by a hybrid security order, within which a specific security vacuum emerged. This vacuum was not the result of an inability to exercise control, but rather a consequence of a particular legal framework imposed by the inter-state technical agreement that ended NATO’s aggression against the then Federal Republic of Yugoslavia.

Keywords: Ground Safety Zone; borderland; contested sovereignty; geopolitics; political geography

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Од 1999. године Србија је суочена са оспореним суверенитетом (contested sovereignty)—идејом да суверенитет, као целина, у пракси може бити довођен у питање у појединим његовим деловима (Krasner, 2001, р. 2)—на подручју своје јужне покрајине Косова и Метохије (КиМ). То у почетку није било потпуно нарушавање територијалног интегритета и све до 2008. године, номинална сувереност над простором Аутономне покрајине Косова и Метохије (АП КиМ) је била у рукама Србије. Потписивањем војно-техничког споразума у Куманову, Србија је препустила међународној заједници фактичку контролу над простором АП КиМ, и тиме „оспорила“ сопствени суверенитет. Случај АП КиМ, како из визуре оспореног суверенитета тако и нарушавања територијалног интегритета је добро препознат у постојећој литератури. Међутим, исто се не може рећи и за простор Копнене зоне безбедности (КЗБ), у ком је суверенитет Србије такође био оспорен, али где импликације оспореног суверенитета нису биле детаљније проучаване.

Ово питање је од посебног значаја, како научног, тако и друштвеног. Милошевић (2023) јасно указује на геопатологију коју је Копнена зона безбедности произвела током свог, релативно кратког постојања. Како аутор истиче, „данас релаксацијом појединих одредаба Кумановског споразума КЗБ правно више не постоји, укинута је. Међутим, током свог постојања КЗБ се утиснула у простор. По инерцији она своје ефекте и данас испољава“ (Милошевић, 2023). Како је до тога дошло? Односно прецизније, који каузални механизам је довео до такве геопатологије да КЗБ и даље, по инерцији, испољава своје ефекте преко две деценије од свог укидања?

Централна теза овог рада јесте да је оспорени суверенитет постојао и да на неки начин и даље постоји и на простору КЗБ-а, с обзиром да Зона представља својеврсно геополитичко пограничје (borderlands). Срж оспореног суверенитета у КЗБ-у произилази из чињенице да је реч о геополитичком пограничју који почива на хибридном безбедносном поретку у којем је ипак постојао својеврсни безбедносни вакуум. Тај вакуум није производ немогућности за њеном контролом већ специфичног правног поретка наметнутог условима међудржавног техничког споразума којим је заустављена НАТО агресија на тадашњу СР Југославију. Зарад представљања централне тезе, у раду ће се прво пружити кратак осврт на концепције оспореног суверенитета и пограничја у геополитици. Затим, КЗБ ће бити посматрана као специфично пограничје које је довело до стања оспореног суверенитета. И, коначно, у закључним разматрањима биће разматране могућности превазилажења ограниченог суверенитета пограничја КЗБ-а.

2. О ОСПОРЕНОМ СУВЕРЕНИТЕТУ И ПОГРАНИЧЈУ У ГЕОПОЛИТИЦИ

Поприлично сам сигуран да већина људи није у потпуности сигурна шта је то геополитика. Да, они је употребљавају на дневном нивоу да би описали свакојаке појаве које виде и којекакве проблеме са којима се суочавају. Али то махом није геополитика. Најједноставнији, али и најсвеобухватнији начин на који можемо дефинисати геополитику јесте као просторну анализу (међународне) политике (Коранја, 2021). С једне стране, оваква дефиниција нам указује на срж саме дисциплине, а то је да се користе просторне независне варијабле да би се анализирале међународно-политичке зависне варијабле¹. Реч „међународне“ је свесно стављена у заграду с обзиром да се у начелу геополитика

¹ Ово, уједно, омогућава и основ за диференцијацију између геополитике и политичке географије простим „обртањем“ варијабли. Геополитика испитује утицај простора на политику; Политичка географија утицај политике на простор. Због тога је сам чин успостављања КБЗ политичко-географски процес, јер је „политика“ утицала на простор. Али тиме се производе даље геополитичке импликације, јер такав простор затим обликује политику. Верујем да је управо на овом примеру евидентна несврсисходност тежњи да се политичка географија и геополитика држе строго раздвојеним.

може користити и за анализирање унутардржавних политичких појава и процеса, иако се то ређе чини. Са друге стране, оваква дефиниција омогућава обухватање целокупног теоријског диверзитета у геополитици—класичне и критичке геополитике—диверзитета који почива на у потпуности различитим онтолошким и епистемолошким темељима (Kelly, 2006; O'Tuathail, 1999).

Због тога, када говоримо о КЗБ-у из визуре геополитике, ми се јасно и прецизно усмеравамо на просторне карактеристике КЗБ-а и начине на који они обликују (међународне) политичке процесе. Сад, проблем настаје што се неретко под просторним карактеристикама мисли искључиво на физичка, материјална својства. Али то није случај. Поред физичко-материјалне карактеристике, простор је сачињен и од идејних и симболичких карактеристика које су утиснуте у њега. Другим речима, простор је обележен колико објективним и физичким карактеристикама, толико и субјективним, идејним карактеристикама. Концепција пограничја управо почива на таквим субјективним и идејним карактеристикама, чинећи његов утицај на ограничени суверенитет, као политички феномен, геополитиком *par excellence*. Међутим, пре разматрања КЗБ-а као пограничја, неопходно је осврнути се на концепте оспореног суверенитета и пограничја.

2.1. Оспорени суверенитет

Суверенитет је један од оних појмова који суважни, ако не и централни, за вишеструке државне науке. Наравно, суверенитет се због своје природе првенствено приписује политичким наукама, али да ли можемо говорити о праву, историји, безбедности, војним наукама, социологији па и друштвеној географији без суверене државе? У неким случајевима да, могуће је, али преодоминантан одговор је не. Али као што је случај и код већине централних појмова у друштвеним наукама, ни концепт суверенитета није у потпуности јасно дефинисан и неоспараван. Иако постоји општа сагласност око тога да у својој суштини сувереност представља својство највишег политичког ауторитета, постоје два кључна разлога проблематичности договореног одређења: прво, заиста је проблематично у потпуности обухватити тако сложен појам; и друго, идеално-типска визија суверености је често непримењива на случајеве у стварности.

Управо у другом разлогу лежи и срж овог разматрања, тачније, да на свету готово не постоји политички ауторитет који је у потпуности највиши, тј. да функционише без утицаја и мешања других актера. Поједини аутори говоре о оспореном суверенитету, поједини о тзв. комплексном суверенитету (*complex sovereignty*), поједини о функционалном суверенитету (*functional sovereignty*), али сви то чине са истоветном почетном идејом—класична концепција суверенитета није у потпуности примењива на све државе, све политичке ентитете, и све просторе овога света (Beurskens & Miggelbrink, 2017; Florea & Huang, 2025; Grande & Pauly, 2005; Lapidus, 1998; Strang, 1996; Voller, 2015). Или другим речима, већина држава међународног система и јесте и није суверена—зависи како и из ког угла посматрамо. Дубина имплицитних конотација коју концепција суверености носи са собом доводи до тога да постоје различити аспекти суверенитета, од којих државе могу имати делове.

За Краснера (Krassner, 2001), постоје четири карактеристична аспекта суверенитета: а) међузависни суверенитет (*interdependent sovereignty*)—способност власти државе да контролишу и управљају протоком људи, капитала и добара преко сопствених граница; б) унутрашњи суверенитет (*domestic sovereignty*)—спој унутрашњег ауторитета државе и ефективне контроле државе над

Политичко-географски процес успостављања КБЗ је био подстакнут претходним геополитичким догађајима; а све даље геополитичке импликације КБЗ имају свој политичко-географски продукт. Другим речима, постоји константна размена између геополитике и политичке географије која не само да није штетна, него је и преко потребна. Видети: Коранја & Nedić, 2022.

сопственом територијом и становништвом; в) међународно-правни суверенитет (international legal sovereignty)—одраз међународног признања од стране других држава; г) Вестфалског суверенитета (Westphalian sovereignty)—одсуства ауторитета и утицаја екстерних актера. Срж и суштина идеје оспореног суверенитета јесте да „суверена“ држава не мора нужно бити заиста суверена у сва четири поменута аспекта. Краснеров приступ (Krassner, 2001) суверенитету кроз поменута четири аспекта, омогућава нам да разумемо како је у КЗБ-у суверенитет Србије био оспорен, и како је до тога дошло због чињенице да је реч о специфичном пограничју.

2.2. Пограничје као геополитички концепт

Важно је почети од једног кључног запажања—пограничје није само, а ни првенствено геополитички концепт. У већини случајева, пограничје је првенствено друштвено-географски концепт који се користи за разумевање специфичности појединих простора који се налазе близу граница две или више држава и поседују своје заједничке специфичности које их у значајнијој мери разликују од језгра тих држава. Штавише, пограничје врло често служи за разумевање свакодневног живота људи тог пограничја (Martinez, 1994; Megoran, 2006; Mincyte & Blumberg, 2024; Nicol, 2017; Pena, 2021; Wilson & Donnan, 2012). Али таква својства ових простора имају своју геополитичку релевантност, нарочито када су обликовани и када обликују шире политичке процесе².

Иако не постоји јасна и договорена класификација карактеристика које чине одређени простор пограничјем, у постојећој литератури се наводи неколико различитих атрибута које одређени простор мора поседовати да би био сматран пограничјем. Прво, у строго просторном смислу, пограничје представља прелазну зону између две просторне целине. Међутим, овде треба бити опрезан јер концепција пограничја није нужно у вези са појмом граница. Штавише, у савременим студијама пограничја се активно настоји направити дистанца од појма границе, нарочито државне границе (Ориола, 2014). Пограничје представља специфичну, временски и просторно флуидну зону између две целине које не морају бити раздвојене политичко-географском границом, иако често јесу. Друго, у културолошком смислу, његова срж је често продукт хибридних идентитета с обзиром да је углавном, у демографском смислу, настањено са барем две разнородне групе људи, често, али не увек и етнички разнородне (Ориола, 2014). Треће, у политичком смислу, то су подручја удаљена од центара политичке и економске моћи држава где је контрола државе најкрхкија и где је политички ауторитет често подељен између локалних, националних и међународних актера (Hollstegge & Doeverspeck, 2017; Johnson, 2017; Kraudzun, 2017; Luzzu, 2024). На то се надовезује и социоекономски смисао, јер с обзиром на претходно речено, често не постоји политичка воља за улагањем и креирањем економски просперитетног подручја. Додуше, то има и другу страну медаље јер додатно подстиче прекограничну социоекономску сарадњу, стварајући економске интеракције и повезаност (Idler & McGill, 2024). Пето, и из геополитичке перспективе најзначајније, у безбедносном смислу је пограничје простор који врло често одликује недовољна безбедност с обзиром на непостојање јединственог ауторитета. То се манифестује како на нивоу људске безбедности, у смислу негативног безбедносног окружења по свакодневни живот, тако и на нивоу националне безбедности, јер је често под ауром стратешке неодређености која се манифестује час у пограничју као бафер зони, час у пограничју као мосту. Штавише, чак и у ситуацијама када јединствени ауторитет постоји, државе знају приступати милитаризацији пограничја и, у стратешком смислу, користити пограничја као зоне утицаја и изолације, у зависности од њихових капацитета и националног интереса (Assanbayev et al, 2025; Blair, 2023; Goodman, 2024; Zou et al, 2023;).

² За потпуно геополитичку утилизацију концепта пограничја у геополитици, на скали целокупног геополитичког поретка, видети Colibasani, 2023. За Балкан, видети Darques, 2017.

У зависности од специфичних вредности које претходно наведене димензије пограничја могу имати, може се формирати својеврсна класификација или типологија пограничја. Мартинез (Martinez, 1994) представља четири специфична типа: а) отуђено пограничје (alienated borderland)—пограничје обележено ратом, национализмом, идеолошким и религијским анимозитетом, културним и етничким разликама што доводи до милитаризације и ригидних контрола; б) пограничје коегзистенције (coexistent borderland)—пограничје у ком су заједнички напори држава свели сукобе на подношљив ниво; в) међуповезано пограничје (interdependent borderland)—пограничје у ком постоји степен погодне сарадње с обе стране разделне линије, посебно у економском смислу; д) интегрисано пограничје (integrated borderland)—пограничје у ком нема баријера и постоји висок степен међусобне сарадње и спремности обе стране да се одрекну сопственог суверенитета над простором пограничја зарад заједничког добра. Ова типологија указује да је могуће да пограничје има изразито позитивне конотације. То је емпиријски поготово видљиво у Европи. Међутим, колико год то било тачно, пограничје је углавном било изучавано „у контексту сукоба, раздвајања, подела и баријера“ (Newman & Paassi, 1998, p. 190).

3. КЗБ КАО ПОГРАНИЧЈЕ ОГРАНИЧЕНОГ СУВЕРЕНИТЕТА

Као што је истакнуто у уводним разматрањима, КЗБ представља продукт потписивања Војно-техничког споразума у Куманову којим је окончана НАТО агресија на тадашњу Савезну Републику Југославију (СРЈ). Чланом 3 Војно-техничког споразума дефинисане су зоне од 5 km на копну и 25 km у ваздуху која се протеже изван покрајине АП КиМ, тачније унутар остатка територије СРЈ, у Централној Србији и Црној Гори (Влада Републике Србије, 1999). Овај појас, који се простирао дуж административне линије између АП КиМС и Централне Србије, био је подељен на четири сектора или зоне: зону А, зону Б, зону Ц, и зону Д на подручју Централне Србије, као што је видљиво на карти 1. Површина КЗБ-а и сектори са карте 1 се, међутим, односе искључиво на зону од 5 km на копну, и не приказују зону од 25 km у ваздуху који је видљив на карти 2.

Иако је КЗБ настала након НАТО агресије и сукоба са тзв. Ослободилачком војском Косова (ОВК), важно је истаћи да она није успостављена толико да раздвоји снаге тадашње СРЈ и ОВК и локалних институција на АП КиМ, већ снага СРЈ и снага KFOR-a (Stevanović i sar. 2012). Тиме, сама функција КЗБ-а је првенствено била да спречи могуће неспоразуме између снага СРЈ и KFOR-a који би потенцијално могли довести до ненамерне ескалације сукоба (Копања, 2023). Због тога, срж изворне идеје КЗБ-а је да служи као ефективан појас демаркације између две стране, кроз договор да неће бити присуства снага у 5/25 km појасу око административне линије. Додуше, у КЗБ-у јесте било могуће присуство снага СРЈ, али је ту било речи само о лакше наоружаној полицији чији капацитети нису довољни да бисмо говорили о ефективној контроли ове територије од стране СРЈ (Mojsilović, 2013).

Док је првих година КЗБ служила управо поменутој сврси, ствари су се промениле већ током 2000. године отпочињањем оружане побуне на простору општина Бујановац, Прешево и Медвеђа од стране припадника тзв. Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца (ОВПМБ).

Припадници ОВПМБ су своје највеће упориште имали управо на подручју КЗБ-а са потпуном или делимичном контролом делова територије, што је видљиво на карти 3. Током својих напада на снаге СРЈ ван КЗБ-а, припадници ОВПМБ су се после напада континуирано повлачиле управо у КЗБ, знајући да српске снаге безбедности не могу приступити овом подручју према одредбама Кумановског споразума (Роровић, 2007). Ово је трајало све до марта 2001. године када је потписан тзв. Корчуљски споразум који је окончан сукоб је оружаним снагама омогућен повратак у КЗБ-у

након потписивана тзв. Корчуљског споразума (Brozović, 2012). Али је и тај чин представљао првенствено одлуку НАТО-а а не тадашње СРЈ (Томић, 2022). Поред тога, важно је истаћи да чак и након омогућавања повратка, у КЗБ-у су се налазили првенствено припадници полиције, тачније Жандармерије, а не Војске Србије. Током 2012. године је процењено да се у КЗБ-у налази око 500 припадника Жандармерије (Brozović, 2012). Међутим, чак ни присуство припадника Жандармерије није спречило појаве непријатељстава у КЗБ-у с обзиром да је у годинама, па и деценијама, након повратка српских снага у КЗБ-у долазило до напада на снаге војске и полиције Србије (Томић, 2022).

Враћајући се Мартинезову типологију (Martinez, 1994), на основу претходних редова је евидентно је Копнена зона безбедности представља једно отуђено пограничје. И то чак посматрано шире, са обе стране административне линије раздвајања, АП КиМс једне стране и Централне Србије с друге стране. Ми, па и ја у претходним пасусима, се често фокусирамо на КЗБ само из перспективе Централне Србије, односно „наше“ стране Административне линије. У строгом смислу речи, то је тачно јер Војно-технички споразум предвиђа успостављање безбедносне зоне само на територији Централне Србије. Међутим, у ширем смислу се КЗБ, као пограничје, простире и са друге стране Административне линије као што се види на карти 4.

И у ужем и у ширем смислу, КЗБ задовољава пет представљених елемената да бисмо га посматрали као пограничје. Прво, у просторном смислу, КЗБ представља флуидну зону прелаза између Централне Србије и АП КиМ. Штавише КЗБ је и просторно и временски флуидна зона с обзиром на постепена релаксирања одређених одредби Војно-техничког споразума. Друго, и у културолошком смислу КЗБ представља пограничје с обзиром да је насељена са више од две етничко-културолошки разнородне групе, које генерацијама живе на истом простору креирајући идентитетске специфичности својствене поднебљу. Додуше, обухват КЗБ-а имплицира да не можемо говорити баш о јединственој целини у културолошком смислу, већ да имамо бар две, ако не и три подцелине. И у политичком смислу КЗБ задовољава елементе пограничја с обзиром на своју удаљеност од матичних центара најдоминантнијих етничких група, Срба и Албанаца, са врло крхом политичком контролом подељеном између Београда, јединица локалне самоуправе (која у овом случају имају политичких могућности за знатно веће делање него остале јединице у Србији), али и међународних актера који су присутни. Социо-економски смисао је такође врло истакнут, са неким од економски најнеразвијенијих општина у Србији лоцираним управо у или уз КЗБ. Штавише, безбедносни смисао о ком ћемо ускоро говорити додатно отежава ову перспективу с обзиром да високо-милитаризована природа пограничја КЗБ-а заправо додатно ограничава сарадњу са две стране Административне линије. Као што је приказано на карти 21, на целокупном подручју КЗБ-а постоји свега шест интегрисаних административних прелаза.

Тиме се показује у којој мери је последњи, безбедносни аспект КЗБ-а као пограничја најзначајнији одраз њене природе. Остављајући по страни чињеницу да је КЗБ управо и основана из безбедносних разлога, она је била и остала високо милитаризована зона, с обзиром како на присуство снага безбедности Србије, тако и на присуство снага међународне заједнице. Поред тога, чести случајеви угрожавања безбедности који долазе са АП КиМ наносе велику материјалну штету и прете безбедности грађанима који су остали да живе на овом подручју.

Отуђено пограничје КЗБ-а, са свим наведеним карактеристикама, довело је до оспореног суверенитета Србије на овом поднебљу. Посматрано кроз четири аспекта која је представио Краснер, евидентно је да Србија у КЗБ-у има само међународно-правни суверенитет, и то док се придржава потписаних споразума. Преостала три су врло упитна. Вестфалски, јер је само постојање КЗБ-а заправо наметнуто ауторитетом и утицајем екстерних актера, без чије дозволе Србија не може у потпуности примењивати ни унутрашњи ни међузависни суверенитет. Додуше, у односу на Вестфалски, нешто

је мање упитна природа унутрашњег и међузависног суверенитета јер док год се међузависност одвија преко административних прелаза, Србија има међузависни и унутрашњи суверенитет. Али чим дође до покушаја изазова, проблем недостатка Вестфалског суверенитета доводи до тога да се испољавање међузависног и унутрашњег тумачи као изазов регионалној стабилности. Управо зато, иако не толико упитни као Вестфалски, чак и међузависни и унутрашњи суверенитет Србије над КЗБ-ом су веома оспорени.

Истини за вољу, то је било јасно још пре скоро две деценије. Изјава некадашњег начелника генералштаба Здравка Поноша из децембра 2008. године где он наводи да „ми не само да немамо суверенитет над Косовом, него ни над КЗБ-ом која је по површини већа од Косова“ (Sikavica, 2008, стр. 23), показује да је само постојање зоне попут КЗБ-а директно оспорило суверенитет Србије. Слично је и изјавио тадашњи министар одбране Драган Шутановац да „присуство Војске Србије уз административну линију зависи од команданта међународних снага“ (Sikavica, 2008, стр. 23), што указује да је Вестфалски суверенитет практично не постојећи.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ПОГРАНИЧЈЕ, ОСПОРЕНИ СУВЕРЕНИТЕТ И НАСТАНАК „ХАЛО“ ЕФЕКТА

Четврт миленијума након успостављања КЗБ-а, па чак и након релаксирања многих одредби Споразума којим је успостављена, геопатологија овог пограничја је и више него присутна. Да, можда више није Ваздушна зона безбедности 25 km, него 5 km. Да, можда је сада могуће присуство већих снага безбедности Републике Србије. Али геопатологија је остала, простор КЗБ-а је и даље отуђено пограничје, суверенитет Србије је и даље оспорен, али је све то додатно произвело много дубље последице по даља друштвено-географска кретања у Зони.

С обзиром да је КЗБ отуђено пограничје у ком је суверенитет оспорен, свакодневни живот људи је отежан, наводећи многе да овај простор напусте зарад сопственог мира и благостања. Врло спорна и неретко конфликтна ситуација у пограничју КЗБ-а, где је суверенитет Србије оспорен, и данас производ „хало“ ефекат који одбија популацију од простора КЗБ-а. Позивајући се на радове Грчића, у Речнику овог зборника истакнуто је јасно како „хало ефекат“ представља повлачење становништа и привреде „из периферних пограничних региона према средишњем делу државе“ (види Појмовник), што се евидентно дешава. Случајеви попут села Вукојевац у општини Куршумлија, један су од примера како положај у КЗБ-у утиче на депопулацију руралног простора у овом пограничју (Golić & Joksimović, 2013). Проблем је што нема назнака крају, а да не говоримо о обртању овог процеса, јер овде није реч о својеврсном класичном „хало ефекту“ који се може пронаћи готово уз било коју границу. Природа КЗБ-а као пограничја и оспорени суверенитет који производи доводи до тога да Србија заправо не може много учинити да допринесе преокретању овог процеса.

За крај, оно што ово истраживање додатно показује није само како постају проблематична пограничја и како она доводе до оспоравања суверенитета државе, већ како процеси међусобног конституисања просторних и политичких појава теку. Колико је погранична природа КЗБ-а створила оспорени суверенитет, толико је и процес оспоравања суверенитета дао многобројна обележја КЗБ-у да би оно постало пограничје. Што се више оспорава суверенитет то је пограничје све негативније, што даље доводи до дубљег оспоравања суверенитета. Управо и зато и расправа у фусноти о потреби за континуирано блиским везама између геополитике и политичке географије, и потреби за континуираном сарадњом међу истраживачима географије, геополитике и безбедности.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Влада Републике Србије. (1999). Војно-технички споразум. <https://www.srbija.gov.rs/kosovometohija/?id=19947>
- Копања, М. (2023). Ненамеран сукоб: овакав руско-украјински рат (заправо) нико није планирао. У: Н. Вуковић и М. Копања (Ур.), *Рат у Украјини: оно што знамо и оно што не знамо* (стр. 97–111). Институт за међународну политику и привреду и Факултет безбедности.
- Милошевић, М. В. (2023). Геопатологија Копнене зоне безбедности. <https://www.politika.rs/scc/clanak/580126/pogledi/geopatologija-kopnene-zone-bezbednosti>
- Томић, М. (2022). Угрожавање националне безбедности сецесијом територија са расположивим природним ресурсима: случај Србије, Украјине и Шпаније. [Докторска дисертација]. Београд: Факултет безбедности.
- * * *
- Assanbayev, M., Talha, M., & Murtaza, M. (2025). The Afghan-Pakistan Borderlands and Their Impact on Pakistan's Security. *Journal of Central Asian Studies*, 23(2), 17–30. <https://doi.org/10.52536/3006807X.2025-2.002>
- Beurskens, K., & Miggelbrink, J. (2017). Special Section Introduction– Sovereignty Contested: Theory and Practice in Borderlands. *Geopolitics*, 22(4), 749–756. <https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1373582>
- Blair, C. W. (2023). The Fortification Dilemma: Border Control and Rebel Violence. *American Journal of Political Science*, 68(4), 1366–1385. <https://doi.org/10.1111/ajps.12794>
- Brozović, Z. (2012). *Teritorijalni i granični sporovi na Zapadnom Balkanu: Studija slučaja teritorijalni i sporovi oko administrativne linije između Srbije i Kosova*. Београдски центар за безбедносну политику.
- Colibasanu, A. (2023). *Geopolitics, Geoeconomics and Borderlands: A Study of a Changing Eurasia and Its implications for Europe*. Springer.
- Darques, R. (2017). *Mapping Versatile Boundaries: Understanding the Balkans*. Springer.
- Florea, A., & Huang, R. (2025). Functional Sovereignty in Contested Territories. *International Studies Quarterly*, (69)4, sqaf069. <https://doi.org/10.1093/isq/sqaf069>
- Golić, R., & Joksimović, M. (2013). Napuštena sela Srbije: Studija slučaja sela Vukojevac (opština Kuršumlija)”, У: V. Šećerov, D. S. Đorđević, Z. Radosavljević i M. R. Jeftić (Ур.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja* (с. 241–248). Асоцијација просторних планера Србије и Географски факултет.
- Goodman, N. P. (2024). Border militarization and domestic institutions. *Constitutional Political Economy*, 1–19. <https://doi.org/10.1007/s10602-024-09440-5>
- Grande, E., & Pauly, L. W. (2005). Complex Sovereignty and the Emergence of Transnational Authority. У E. Grande & L. W. Pauly (Ур.), *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-First Century* (с. 285–300). University of Toronto Press.
- Hollstegge, J., & Doevenspeck, M. (2017). ‘Sovereignty Entrepreneurs’ and the Production of State Power in Two Central African Borderlands. *Geopolitics*, 22(4), 815–836. <https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1359160>
- Idler, A., & McGill, D. (2024). Secession or Sense of Belonging? Marginalization in the Context of Transnationality *International Political Sociology*, 18(4), olae044. <https://doi.org/10.1093/ips/olae044>
- Johnson, C. (2017). Competing Para-Sovereignties in the Borderlands of Europe. *Geopolitics*, 22(4), 772–793. <https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1314962>
- Kelly, P. (2006). A critique of critical geopolitics. *Geopolitics*, 11(1), 24–53. <https://doi.org/10.1080/14650040500524053>
- Kopanja, M. (2021). Geopolitički pristupi regionalnoj bezbednosti. У N. Šekarić и V. Trapara (Ур.), *Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika* (с. 71–100). Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Kopanja, M., Nedić, P. (2022). The World is Not a Blank Canvas: or Why Should We Teach Political Geography. *International Problems*, 74(1), 131–139. <https://doi.org/10.3726/b17747>

- Krasner, S. D. (2001). Problematic Sovereignty, Y: S. D. Krasner (Yp.), *Problematic Sovereignty: Contested Rules and Political Possibilities* (pp. 1–23). Columbia University Press.
- Kraudzun, T. (2017). Sovereignty as a Resource: Performing Securitised Borders in Tajikistan's Pamirs. *Geopolitics*, 22(4), 837–862. <https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1284817>
- Lapidus, G. W. (1998). Contested Sovereignty: The Tragedy of Chechnya. *International Security*, 23(1), 5–49. <https://doi.org/10.2307/2539261>
- Luzzu, J. (2024). Contested Borderlands: Experimental Governance and Statecraft in the Laos Golden Triangle Special Economic Zone. *Social Sciences*, 13(10), 500. <https://doi.org/10.3390/socsci13100500>
- Martinez, O. J. (1994). *Border people: Life and society in the US-Mexico borderlands*. University of Arizona Press.
- Megoran, N. (2006). For ethnography in political geography: Experiencing and re-imagining Ferghana Valley boundary closures. *Political Geography*, 25(6), 622–640.
- Mincytė, D., & Blumberg, R. (2024). Family farms through the lens of geopolitics: rethinking agency and power in the Baltic borderlands. *Agric Hum Values* 41, 1317–1333. <https://doi.org/10.1007/s10460024-10613-z>
- Mojsilović, Ž. (2013). Uloga nevladinog sektora u rešavanju kriza i konflikata. *Megatrend revija*, 10(4), 193–210. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-31591304193M>
- Newman, D., & Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 22(2), 186–207. <https://doi.org/10.1191/030913298666039113>
- Nicol, H. N. (2017). From territory to rights: New foundations for conceptualising indigenous sovereignty. *Geopolitics*, 22(4), 794–814. <https://doi.org/10.1080/14650045.2016.1264055>
- Opioła, W. (2014). Border in the theory of borderlands. *Border and Regional Studies*, 2(1), 35–43. <https://doi.org/10.25167/ppbs621>
- Peña, S. (2021). Borderlands, frontiers, and borders: Changing meanings and the intersection with smuggling practices. Y: M. Gallien и F. Weigand (Yp.), *The Routledge Handbook of Smuggling* (c. 107–117). Routledge.
- Popović, Đ. (2007). Žandarmerija ili lokalna multietnička policija?. *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 4, 45–53. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=159189>
- Sikavica, S. (2008). 'Apsurdi', iluzije, realnost. *Helsinška povelja*, 125–126, 23–24. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=126804>
- Stevanović, O., Sijalković, S., Subošić, D., & Mlađan, D. (2012). Prevencija etnički motivisanog terorizma u Republici Srbiji – Studija slučaja Bujanovac, Preševo i Medveđa. *Teme*, 36(4), 1701–1717. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-79191204701S>
- Strang, D. (1996). Contested sovereignty: the social construction of colonial imperialism. Y Biersteker TJ, Weber C, (Yp.), *State Sovereignty as Social Construct. Cambridge Studies in International Relations* (c. 22–49). Cambridge University Press.
- Ó. Tuathail, G. (1999). Understanding critical geopolitics: Geopolitics and risk society. *The Journal of Strategic Studies*, 22(2–3), 107–124. <http://dx.doi.org/10.1080/01402399908437756>
- Voller, Y. (2013). Contested sovereignty as an opportunity: understanding democratic transitions in unrecognized states. *Democratization*, 22(4), 610–630. <https://doi.org/10.1080/13510347.2013.856418>
- Wilson, T. M., & Hastings, D. (2012). Borders and border studies. U: T.M. Wilson & H. Donnan (Ur.). *A companion to border studies* (1–25). New York: Blackwell Publishing Ltd.
- Zou, F., Bhuiyan, M. A., Crovella, T., & Paiano, A. (2023). Analyzing the Borderlands: A Regional Report on the Colombia–Ecuador Border on Political, Economic, Social, Legal, and Environment Aspects. *International Migration Review*, 58(2), 881–897. <https://doi.org/10.1177/01979183221149019>

ДЕПОПУЛАЦИЈА У КОПНЕНОЈ ЗОНИ БЕЗБЕДНОСТИ КАО ПРОБЛЕМ ЉУДСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Ивица Љ. Ђорђевић¹, Јасмина Гачић¹

¹Универзитет у Београду, Факултет Безбедности, Београд, Србија; e-mails: ivicadj@fb.bg.ac.rs; jasminda.gacic@fb.bg.ac.rs

Абстракт: Смањење броја и старосна структура становника у Копненој зони безбедности (КЗБ) указују на значајан проблем у вези са контролом тог простора. Имајући у виду ранија истраживања о мотивацији људи за промену места боравка одлучили смо се за концепт људске безбедности (КЉБ) као аналитички оквир. У фокусу анализе је питање зашто су становници напустили простор, а наведени аналитички оквир треба да помогне при долажењу до одговора на то питање. Наше истраживање је потврдило да је један од најзначајнијих мотивационих фактора за напуштање породичног огњишта квалитет живота. Недостатак услова који чине део цивилизацијских достигнућа попут услова за школовање, лечење, путна и телекомуникациона инфраструктура, електрична енергија су фактори за које можемо да кажемо да су допринели значајном смањењу броја становника. Држава би требало да предузме одређене кораке у циљу поновног насељавања простора КЗБ-а и разним стимулативним мерама мотивише младе брачне парове да оживе напуштена породична домаћинства и на тај начин реше део безбедносних проблема присутних на простору КЗБ-а.

Кључне речи: Копнена зона безбедности; концепт људске безбедности; депопулација; квалитет живота

DEPOPULATION IN THE GROUND SAFETY ZONE AS A HUMAN SECURITY ISSUE

Ivica Lj. Đorđević¹, Jasmina Gačić¹

¹University of Belgrade, Faculty of Security Studies, Belgrade, Serbia

Abstract: The population decline and the age structure in the Ground Safety Zone (GSZ) indicate a significant problems concerning the control of this area. Considering previous research on people's motivation for changing their place of residence, the concept of human security (HS) is chosen as the analytical framework. The focus of the analysis is on understanding why residents have been leaving the area, and the selected framework should help to answer this question. Our research confirmed that one of the most significant motivational factors for leaving family homes is the quality of life. The lack of conditions that are part of modern civilizational achievements—such as access to education, healthcare, road and telecommunication infrastructure, and electricity—are factors that have contributed to a substantial decrease in population. The state should take certain steps toward repopulating the GSZ area and, through various incentive measures, motivate young married couples to revive abandoned households, thereby addressing some of the security issues in the GSZ area.

Keywords: Ground Safety Zone; human security concept; depopulation; quality of life

1. УВОД

Простор Копнене зоне безбедности (КЗБ) дели судбину већег дела простора Републике Србије када је реч о популационим кретањима. Значају овога простора доприноси чињеница да се налази на ободу насилно привремено отцепљеног дела територије аутономне покрајине Косова и Метохије која се налази под контролом непријатељског ентитета. Чињеница да је на простору КЗБ-а према подацима Републичког завода за статистику у периоду 1948–2022. године смањен број становника са 90.519 на 71.598 (за 21%) забрињава. Овај података још више добија на значају када се узме у обзир да је највеће смањење забележено у руралном делу територије тако да су нека насеља потпуно остала без становништва. Забрињава и чињеница да је национална структура становништва промењена тако да је процентуално увећан број албанског становништва на том простору што омогућава спекулације на тему ширења пројекта велике Албаније. Наиме од 29 насеља са увећаном популацијом у периоду 1948–2022, 15 насеља је са чисто албанским становништвом, док је још 4 насеља са већинским албанским становништвом и то у општинама Бујановац и Прешево (Стаменковић, 2002; РГЗ, 2025).

Део решења дијагностикованог проблема је и утврђивање фактора који су допринели описаној ситуацији. Концепт људске безбедности као аналитички оквир омогућава идентификовање кључних елемената који су допринели смањењу становништва, односно промени националне структуре становника на простору КЗБ-а. Добијени резултати истраживања на тему депопулације изабраних земаља Југоисточне Европе кроз аналитичку призму концепта људске безбедности показују да су здравствена инфраструктура и комунална уређеност простора високо рангирани фактори од утицаја при доношењу одлуке за избор простора на коме ће неко живети (Đorđević et al., 2023). Због тога је и у овом истраживању стављен акценат на развијеност јавне инфраструктуре и еколошке прилике на простору КЗБ-а.

2. АНАЛИТИЧКИ ОКВИР

Концепт људске безбедности као аналитички оквир погодан је за идентификовање фактора од утицаја на бројност становника у КЗБ-у. С обзиром да је КЛБ фокусиран на анализу фактора значајних за квалитет живота грађана он нам омогућава да дођемо до одговора на питање који су разлози у корену негативног тренда кретања броја становника на анализираном простору.

КЛБ је промовисан од стране Агенције за развој ОУН (United Nations Development Programme – UNDP) 1994. године као аналитички оквир који је треба да омогући долажење до одговора на питање зашто су изневерена очекивања у односу на резултате престанка хладног рата и рушења Берлинског зида. Оптимистичка очекивања од хуманиста у погледу развоја догађаја на простору некадашњег источног блока или тзв. транзиционих земаља доживела су потпуни фијаско. Продор крупног капитала, уместо на новим дестинацијама да омогући виши стандард локалном становништву, довео је до урушавања постојећег институционалног система и његове инструментализације за потребе реализације интереса власника крупног капитала. Некадашњи партијски функционери нуде своје добре услуге странцима, али и немилице експлоатишу домаће природне ресурсе и радну снагу. Таква ситуација изазива забринутост код аналитичара UNDP који покушавају снагом аргумената, путем квантификације ситуације да скрену пажњу стратезима који усмеравају глобалне токове да су постојеће стање и трендови неодрживи на дуже стазе (Đorđević, 2024)

Ослобођена интелектуална енергија која је претходно била заокупљена опасностима од нуклеарног холокауста почиње да се фокусира на процесе од којих зависи квалитет живота људи независно од њиховог порекла и припадности државама, односно друштвеним групама. Изабравши

седам димензија битних за квалитет живота грађана писци годишњег извештаја о развоју су хтели да путем одговарајућих индикатора квантификују факторе од утицаја на сигурност људи. Економија, квалитет и доступност хране, здравствени систем, еколошке прилике, индивидуална и безбедност заједнице, односно функционисање политичког система су области од којих зависи квалитет живота људи на планети земљи. Свакако да ниво развоја, односно геополитичко позиционирање простора одређује примат у значају неких од наведених димензија. Примера ради за неразвијене регионе Африке примарно је обезбеђивање довољно хране за опстанак становништва, док је у развијеним земљама запада један од највећих безбедносних изазова корупција.

UNDP је кроз своје активности радио на промоцији КЉБ и његовој операционализацији. Овом приликом треба скренути пажњу на приручник намењен истраживачима на терену како би дошли до што веродостојнијих података (HSU, 2016). Истраживања се базирају на званичним статистичким изворима, али и на непосредном теренском раду како би се дошло до субјективне перцепције становништва о њиховом положају. На жалост ми овом приликом нисмо у могућности да радимо теренско истраживање. Зато смо се потрудили да изаберемо индикаторе који су по нашем мишљењу, формираном на дугогодишњем истраживању КЉБ, најрелевантнији за доношење закључка у контексту наше теме.

2. ИСТРАЖИВАЊЕ

На бази доступних званичних статистичких података и истраживања која се односе на простор КЗБ-а ми смо се определили за анализу индикатора који су по нашој процени од значаја за опстанак становништва на том простору. Избор индикатора је настао на бази приручника UNDP, као и већ поменутог рада посвећеног депопулацији на простору Југоисточне Европе. За анализу узрока који су довели до смањења броја становника у простору КЗБ-а изабрали смо елементе који се могу назвати критичном инфраструктуром и представљају својеврсни показатељ односа државе према том стратешки битном делу територије Републике Србије:

- Електроенергетска инфраструктура;
- Путна инфраструктура;
- Мрежа основних школа;
- Амбуланте.

Такође сматрамо да је проблем дефорестације простора изазван упадима наоружаних банди са КиМ озбиљан проблем индивидуалне, односно безбедности заједнице са значајним еколошким последицама.

Овде свакако треба напоменути да је за разумевање трендова далеко важније узети у обзир процесе који су у корену депопулације него актуелну ситуацију. Сматрамо да је далеко важније имати информацију о томе шта је определило људе да се исељавају са анализираниг простора, него тренутне услове. Сада за нека насеља имамо услове који су далеко бољи него пре 50 година, али одлуку о одласку донели су људи који нису имали приступ електромрежи, нису имали одговарајуће прилазне саобраћајнице, услове за школовање своје деце... Без обзира што су наведени недостаци у неким случајевима у међувремену отклоњени, процес депопулације је најчешће иреверзибилан и захтева далеко више времена и озбиљну интервенцију државе како би се простор поново населио.

2.1. Електро-енергетска инфраструктура

Из данашње перспективе за већину људи доступност електричне енергије је нешто што се подразумева. Међутим, можемо да претпоставимо да је један од фактора који је значајно утицао на становнике да мењају своје место боравка и непостојање електро мреже на локацијама њиховог боравка. Иако данас готово сва насеља имају обезбеђен приступ електро мрежи чињеница је да је електрификација на простору КЗБ-а урађена исувише касно. Табела 1. нам показује да је од 210 насеља у КЗБ-у највећи број њих (76) електрифициран тек 80-их година прошлог века; Нешто је мањи број насеља која су електрифицирана 70-их година (58); Док је само 17 насеља добило електричну енергију 50-их година и раније. За 5 насеља нема података што упућује на закључак да она у тренутку публикаовања извора још увек нису била електрифицирана.

Табела 1. Период електрификације насеља у КЗБ-у

Период електрификације	Број насеља
1950-их и раније	17
1960-их	48
1960-1970-е	1
1970-е	58
1970-1980-е	5
1980-е	76
Без података	5

Извор података: Стаменковић, Ђ. С. (2002). Географска енциклопедија – насеља Србије. Географски факултет; Стручна књига.

2.2. Мрежа основних школа

Ситуација са мрежом основних школа је такође деловала на мотивисаност људи да промене место боравка. Чињеница да 107 насеља нема ни четвороразредну школу уз карактеристике терена умногоме је отежавало положај родитеља (табела 2). Обавезна пратња основаца у првим разредима основне школе представљала је отежавајућу околност поготову у периоду сезонских радова. Доступност школа у комбинацији са осталим факторима који су утицали на услове живота је код неких породица сигурно допринела одлуци о промени места боравка.

Табела 2. Школска мрежа у КЗБ-у

Врста школе	Број насеља
Четвороразредна	77
Осморазредна	26
Нема школа	107

Извор података: Стаменковић, Ђ. С. (2002). Географска енциклопедија – насеља Србије. Географски факултет и Стручна књига.

2.3. Доступност здравствених услуга

Према доступним подацима само 26 од 210 насеља је имало своју амбуланту, односно здравствену станицу (Стаменковић, 2002). Наведени податак је значајно утицао на квалитет живота

тамошњег становништва. Због велике разуђености насеља и квалитета путне мреже доступност здравственом систему је била значајно отежана поготову код породица са малом децом и старијој популацији. Део проблема је могао бити решен патронажном службом, али и то је представљало проблем у зимском периоду године када су здравствене услуге најпотребније.

2.4. Поштанска и телефонска инфраструктура

На први поглед могла би се ставити примедба у вези са оправданошћу увођења у анализу доступности ПТТ услуга. Овај индикатор добија на значају у контексту чињенице да је мрежа школа доста редукована и да су многе породице биле принуђене да своју децу шаљу у школске интернате већ након четири разреда основне школе. У датом контексту није постојала могућност комуникације између чланова породица, али и позивање у помоћ у случају ванредних ситуација.

Из данашње перспективе питање доступности телефонске мреже је за многе сувишно имајући у виду широко распрострањену употребу мобилних телефона. Треба подсетити да су први експериментални мобилни телефони почели да се на нашем простору појављују крајем 80-их година прошлог века и да је њихово поседовање било ограничено на врло мали број имућнијег дела становништва. Географске карактеристике простора КЗБ-а још увек неке њене делове чини недоступним за сигнал мобилне телефоније.

Из табеле 3 можемо да видимо да је само 27 насеља било покривено ПТТ инфраструктуром. Од поменутих 27 насеља осам је имало испоставу поште што у крајњем представља мањи проблем од непокривености телефонском мрежом 183 насеља у КЗБ-у.

Табела 3. ПТТ инфраструктура

Врста услуга	Број насеља
Пошта	8
Фиксни телефон	19
Доступан током 1990-их	14
Доступан током 1980-их	3
Доступан пре 1980-их	2

Извор података: Стаменковић, Ђ. С. (2002). Географска енциклопедија – насеља Србије. Географски факултет и Стручна књига.

2.5. Пућина инфраструктура

На бази 43 обрађена насеља, по систему случајног узорка изабраног по основу доступности података из расположивих карата размера 1:25.000 Војногеографског института дошли смо до резултата о квалитету путне мреже (приступних саобраћајница до насеља) на простору КЗБ-а приказаних у табели 4:

- Највећи број насеља (15) има земљане путеве као приступне саобраћајнице;
- Пут са тврдом подлогом ужи од 3m је приступ за 7 насеља;
- Асфалтне путеве различите ширине има 6 насеља;
- Приступне путеве до центра села са квалитетнијом подлогом и до засеока земљаних путева има 12 насеља.

Табела 4. Квалитет приступних путева насељима КЗБ-а

Путна подлога	Број насеља
Земљани пут	15
Пут са тврдом подлогом ужи од 3m	7
Асфалтни пут 3-6m	2
Асфалтни пут шири од 6m	4
Комбинација земљаних путева и путева са тврдом подлогом	7
Комбинација земљаних путева и асфалтног пута ширег од 6m	1
Комбинација земљаних путева и различите ширине асфалтног пута	1
Комбинација земљаних путева, путева са тврдом подлогом и асфалтног пута ширине 3-6m	2
Комбинација пута са тврдом подлогом и асфалтног пута ширине 3-6m	3
Комбинација свих наведених врста путева	1

Извор података: ВГИ (2015). ТК 1 : 25 000, четврто издање. Београд: Војногеографски институт.

Чињеница да више од трећине насеља из узорка има земљане приступне путеве, а да још 12 насеља има комбинацију коловозне подлоге различитог квалитета, од којих је једна земљана говори о томе да је квалитет путне инфраструктуре изузетно лош. Отежано долажење до квалитетних путева посебно долази до изражаја у сезони киша када бујичне поплаве земљане путеве претварају у јаруге. То што је до центра неких насеља урађен пут са квалитетнијом подлогом ништа не значи становништву које живи у засеоцима до којих се стиже земљаним путем. То у пракси значи да су многи становници засеока доносили одлуке о пресељавању у урбане средине руководећи се здравом логиком: ако већ морају да мењају место боравка онда је боље да нова дестинација буде средина са више могућности избора запослења и погодности које нуди савремена цивилизација.

2.6. Дефорестација простора

Значајан проблем за локално становништво у КЗБ-у представљају упади криминалних група са КиМ које немилице секу столетне шуме. Поред личне несигурности становништва чији су животи угрожени при сусрету са наоружаним бандама дефорестација представља значајан еколошки изазов. Огољавање врлети покреће ерозивне процесе и утиче на изворишта здраве воде за пиће.

Само у периоду од 1999. до 2017. године, на подручју КЗБ-а посечено је 227.622 кубних метара шуме (ОК radio, 2018). По неким проценама бесправна сеча шума исказана у новчаном износу представља штету (до 2018. године) од 2,5 милијарде динара и угрожених преко 4.000 хектара шума (Milivojević, 2019).

3. ЗАКЉУЧАК

Представљени резултати истраживања изабраних индикатора на бази доступних извора показују да многи фактори од значаја за квалитет живота на простору КЗБ-а нису ишли у прилог останка младих људи на простору КЗБ-а. Удаљеност школа, касна електрификација простора, отежан приступ здравственим услугама, лоша поштанска и телекомуникациона инфраструктура, као и неповољна структура саобраћајница су фактори који су значајно допринели депопулацији простора КЗБ-а. Имајући у виду ограниченост простора овде нисмо увели у анализу ниво развијености и просечан приход становништва јер су они у високој корелацији са анализираним индикаторима. Изабрали смо индикаторе који показују однос државних институција према становништву које живи у КЗБ-у. Држава је требала да учини све како би створила услове за пристојан живот становништва и тиме допринесе њиховом останку на анализираном простору. Држава још увек има инструмената којима би могла да исправи сопствене пропусте из претходног периода. Наравно сада ће бити далеко теже оживљавање напуштених домаћинстава, али уз одговарајућу политику субвенција и пореских олакшица могло би да дође до промене негативног тренда. За почетак требало би учинити све како би се зауставили упади наоружаних банди шумокрадица са КиМ.¹ Затим треба побољшати путну инфраструктуру и обновити рад неких школа. У том контексту треба размислити и о активирању модела школа на даљину што је данас оптимално решење за ретко насељене територије. Такође локалном становништву би доста значило активирање патронажних медицинских тимова који би периодично и по потреби обилазили насеља у КЗБ-у.

На крају треба имати у виду карактер истраживања чији је циљ скретање пажње на квалитет живота људи од кога зависи њихова мотивисаност за останак или промену места боравка. Свакако да би интервјуисање локалног становништва дало на квалитету анализе што остављамо за наредну фазу истраживања.

¹ Проблем са упадима наоружаних банди шумокрадица поред економских и еколошких последица, на симболичном нивоу код становништва изазива осећај базичне несигурности и ствара утисак да њихова држава није у стању да их заштити од непријатељског деловања организованих криминалних група.

РЕФЕРЕНЦЕ

ВГИ (2015). ТК 1 : 25 000, четврто издање. Београд: Војногеографски институт.

РЗС (2025). Табела „Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011. и 2022. године“. Београд: Републички завод за статистику. Доступно на адреси: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/31010101?languageCode=sr-Cyrl>

Стаменковић, Ђ. С., уред. (2002). Географска енциклопедија – насеља Србије. Београд: Географски факултет; Стручна књига.

* * *

Ђорђевић Лј. И. (2024). *LJUDSKA BEZBEDNOST - Geopoliticki kontekst i primena u Srbiji*. Drugo, izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Inovacioni centar Fakulteta bezbednosti, Univerziteta u Beogradu i Akademska misao.

Ђорђевић, Лј. И., Џигурски, Ђ. О., & Дželetović, У. М. (2023). The issue of depopulation in selected Southeast European countries through an analytical prism of the human security concept. *Socioloski pregled*. vol. 57 (3), 860-885. <https://doi.org/10.5937/socpreg57-44845>

HSU (2016). *HUMAN SECURITY HANDBOOK, An integrated approach for the realization of the Sustainable Development Goals and the priority areas of the international community and the United Nations system*. New York: Human Security Unit - United Nations.

Milivojević, A. (2019, 9 децембар). Србија изгубила 2,5 милијарде динара због илегалне сеће шума код Косова. Центар за истраживачко новинарство Србије. <https://www.cins.rs/srbija-izgubila-25-milijarde-dinara-zbog-ilegalne-sece-suma-kod-kosova/>

OK Radio (2018, 3 март). *Albanci sa Kosova pustoše državne šume na jugu Srbije*. JuGmedia. <https://jugmedia.rs/ok-radio-albanci-kosova-pustose-drzavne-sume-jugu-srbije/>

UNDP (1994). *Human Development Report*. New York – Oxford: Oxford University Press.

ГЕОПАТОЛОГИЈА КОПНЕНЕ ЗОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Марко В. Милошевић¹, Милован Миливојевић¹

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија; e-mails: m.milosevic@gi.sanu.ac.rs; m.milivojevic@gi.sanu.ac.rs

Апстракт: Балканско полуострво представља простор изразите геополитичке динамике, условљене хетерогеношћу рељефа и транзитним положајем, што је кроз историју довело до честих фрагментација и укрупњавања територија. Србија, као део овог простора, била је изложена утицајима великих геополитичких субјеката, што се огледа у њеној територијалној еволуцији од 19. века до данас. Након НАТО интервенције 1999. године, Србија је суочена са процесима територијалне дезинтеграције, посебно у Копненој зони безбедности. У том контексту, појаве као што су покушај укључивања Медвеђе у албански етнокултурни простор, употреба термина „Прешевска долина“, делимитација административне линије на Панчићевом врху и формирање Уније албанских општина, представљају елементе геопатологије. Ови процеси угрожавају територијални интегритет Србије и подстичу етноцентричне наративе који занемарују мултиетнички карактер региона. Термин „Прешевска долина“ нема научно утемељење у геоморфолошким, етнокултурним и функционалним карактеристикама, већ служи као инструмент политичке артикулације територијалних захтева. Употреба оваквих појмова и симболичких структура може довести до дестабилизације региона и нарушавања безбедности.

Кључне речи: геопатологија; КЗБ; Медвеђа; етноцентричност

THE GEOPATHOLOGY OF THE GROUND SAFETY ZONE

Marko V. Milošević¹, Milovan Milivojević¹

¹Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia

Abstract: The Balkan Peninsula represents a space of pronounced geopolitical dynamism, shaped by its heterogeneous relief and transit position, which throughout history has led to frequent territorial fragmentation and consolidation. Serbia, as part of this region, has been exposed to the influence of major geopolitical actors, reflected in its territorial evolution from the 19th century to the present. Following the NATO intervention in 1999, Serbia has faced processes of territorial disintegration, particularly in the Ground Safety Zone. In this context, phenomena such as the attempt to incorporate Medveđa into the Albanian ethno-cultural space, the use of the term "Preševo Valley", the delimitation of the administrative line near Pančić's Peak, and the formation of the Union of Albanian Municipalities represent elements of geopatology. These processes threaten Serbia's territorial integrity and promote ethnocentric narratives that disregard the multiethnic character of the region. The term "Preševo Valley" lacks scientific grounding in geomorphological, ethno-cultural, and functional characteristics, and instead serves as a tool for the political articulation of territorial claims. The use of such terms and symbolic structures may lead to regional destabilization and compromise security.

Keywords: geopatology; GSZ; Medveđa; ethnocentricity

„Речи моју да буду као мала доза арсеника: њроуџају се неоџрезно, чини се да немају никаквої дејсїва, и онда, након некої времена, осеїи се оїџровни ефекаїт“.

Викџор Клемїерер

1. УВОД

Балканско полуострво представља простор који је кроз историју „пулсирао“ по питању политичко-територијалне организације. То пулсирање се огледа у фрагментацији и укрупњавању територија кроз епохе. Предиспозиција за наведене процесе представљају особине хетерогености и транзитности Балканског полуострва (Грчић, 2003; 2007). Хетерогеност територије Балкана иницијално произилази из рељефа који је допринео својом рашчлањеношћу. Висинске денивелације унутар морфолошких структура (планине и котлине) допринеле су изоловању и одвајању у простору (Џвијић, 1922). Унутар таквих морфолошких целина мале људске заједнице развијале су се изоловано од свог окружења што је допринело формирању и малих геополитичких форми. Транзитност се огледа у морфолошкој отворености полуострва и изложености утицају спољашњих сила на политичко-територијално обликовање Балкана. Кроз време мењали су се геополитички субјекти на чијим се маргинама утицаја налазио и простор наше државе.

Током средњег века продором Османског царства на Балканско полуострво долази до културно-цивилизацијске дивергенције између полуострва и остатка Европе. Трагови овог друштвено-историјског процеса осећају се и данас. Балкан тада постаје економски периферан и геополитички подељен простор. У новијој историји, почетком 19. века настала је модерна српска држава. Њен тадашњи положај био је тампонски са циљем да раздваја Аустријско и Османско царство. Територија Србије се све до 1918. године претежно меридијански ширила, што није пратило просторе где су Срби били доминантно становништво. То отвара сумњу да су и тадашња територијална ширења била диригована од стране геополитичких субјеката зарад њихових интереса (Радовановић, 2005). Територијална експанзија наше земље достиже врхунац након Првог светског рата, када се формира Краљевина Срба, Хрвата и Словенца. Реч „врхунац“ треба посматрати у контексту да се тада скоро цео српски етнички простор нашао у границама једне државе. Један од циљева настанка ове државе било је успостављање баријере према политици *Drang nach Osten*. Тиме је Југославија, уз Чехословачку, постала антигерманска држава, чија је функција била територијално обуздавање Немачке и Аустрије (Грчић, 1984).

Током хладног рата положај СФРЈ је био контактни, с обзиром на то да се налазила на линији раздвајања НАТО-а и чланица Варшавског уговора. То је била територија где се Запад упознавао с културним, уметничким и техничким достигнућима Истока и обратно. Распадом Совјетског Савеза, а тиме и Варшавског уговора, долази до успостављања униполарног света који су предводиле САД. У тој фази наступио је процес геополитичке конвергенције држава југоисточне Европе ка Западу, који се огледа у приступању држава у војно-политичке (НАТО) и економско-политичке (ЕУ) савезе. Истовремено на Балканском полуострву долази до дивергенције интеграционих (Бугарска и Румунија) и дезинтеграционих процеса (Југославија + Албанија). Као последица несинхронизоване интеграције формира се блок држава резистентних на интеграције који је означен као западни Балкан. На територији наше земље дезинтеграциони процеси су и даље настављени.

Након НАТО агресије на територију СР Југославије и потписивањем војно-техничког уговора у Куманову 1999. године Србија је привремено изгубила суверенитет над АП Косово и Метохија. Овај процес је додатно охрабрио албанске политичаре да започну како оружане тако и неоружане активности дезинтеграционог карактера на просторима јужне Србије. Присуство процеса, појава и објеката у простору који са временом могу да доведу до територијалног партикулизма могло би се

означити као геопатологија. На простору Копнене зоне безбедности препознати су неки од процеса који имају квалитет дезинтеграционог процеса. Они конвергирају ка нарушавању територијаног интегритета и суверенитета Србије. Ти процеси, појаве и објекти регистровани у КЗБ су:

- Покушај транспоновања општине Медвеђа у албански етнокултурни простор
- Појам „Прешевска долина”
- Делимитација административне линије у зони Панчићевог врха
- Унија албанских општина у региону

2. ПОКУШАЈ ТРАНСПОНОВАЊА ОПШТИНЕ МЕДВЕЂА У АЛБАНСКИ ЕТНОКУЛТУРНИ ПРОСТОР

Медвеђа је општина у јужној Србији, у Јабланичком округу. Према последњем попису (2022) у 44 насеља општине живело је 6360 становика. Према етничком саставу Срби чине 77%, Албанци 14%, Роми 2,8% и Црногорци 1,2%. Албанци насељавају 11 насеља при чему су у три искључиво они заступљени (Капит, Тупале и Грбавце). Већину чине у насељима Сијарина (65%), Ђулекаре (74%) и Горња Лапаштица (91%) док су мањина у Сијаринској бањи (29%), Равној бањи (18%), Свирцу (4%), Медвеђи (7%) и Боровцу (8%) (карта 24). Од укупне површине општине Медвеђа (524 km²) Албанци насељавају 12,5 % територије и то искључиво у источном делу. Поред квантитативних својстава етничких заједница релевантно својство је и њихова културна „утиснутост” у наведени простор. Према Шакаји (2015), један од начина да се утврди степен транспоновања одређене културе у простору може бити топонимија. На територији општине Медвеђа појава албанских топонима утврђена је, према садржајима топографских карата 1:25.000, само у границама насеља Свирце, Грбавце, Сијарина, Сијаринска бања и Тупале. Према типу доминирају ороними и то највише у насељу Свирце (16), Тупалу (4), Грбавцу (1), Сијарини (1) и Сијаринској бањи (1). Од три хидронима два су у Свирцу и један у Тупалу.

Берлински конгрес (1878. године) је кључни историјско-политички догађај који је утицао на насељавање и просторни распоред српског и албанског становништва у општини Медвеђа. Све до Велике сеобе Срба (1690. године) Срби су насељавали територију Медвеђе. Након мигрирања према северу, око 1697. године досељавају се прве Албанске породице (Васовић, 1962). У периоду од 17. до 19. века у Јабланици је остало свега два српска села (Шумане и Шиловце), док су остала запосели Албанци (Васовић 1958). Припајање Јабланице Србији 1878. године, као део Топличког округа, утицало је на емигрирање албанског становништва. Под утицајем турске пропаганде и страха од српске војске (Васовић, 1962) дошло је до етноцентричних миграција. Албанско становништво преселило се у Лаб и Косовску котлину који су тада још увек били у саставу Османског царства. После неколико месеци захваљујући турском официру албанског порекла, родом из села Лапаштица, Саид Паши, дошло је до повратка одређеног броја албанских породица. Они су се населили у Лапаштици, Тупалу, Капиту, Дукату¹, Дедићу, Грбавцу и Свирцу (Васовић 1998). Током 1879. године започео је процес досељавања српског и црногорског становништва из Црне Горе и Херцеговине. У почетку је то био мали талас досељеника. До значајнијег прилива Динарских имиграната долази 1889. године, који запоседају доминантно западне и делимично јужне делове општине Медвеђа. Тада је јужна граница општине била уједно и државна граница Србије према Османском царству. Чести упади Албанаца са Косова због разбојништва и пљачке су до 1912. године овај простор чинили врло нестабилним. Велики број имиграната је приступао у пограничну службу како би се организовано супротставили албанским упадима и терору (Васовић, 1962).

¹ Насеља Дукат и Дедић више не постоје на територији општине Медвеђа. Она су се налазила на простору између Медвеђе, Капита и Тупала (Васовић 1962).

По формирању КЗБ јуна 1999. године поново су започели терористички и пљачкашки упади Албанаца на територију општине Медвеђа. Највећи број напада, њих 40, забележен је у насељу Маровац (Симовић, 2017). Ово насеље има велику изложеност прена АП КиМ на шта указују вредност коефицијента облика границе (КОГ) од 2,0 као и 13 некатегорисаних путева и 5 стаза који пресецају административну линију.

Поред оружаног деловања забележено је и неоружано деловање Албанских терориста. Та активност се огледа у покушају да се територија општине Медвеђа прикаже као интегрални део албанског етнокултурног простора. Свесни чињенице да Албанци чине 14 % становништа и да насељавају 12,5% територије општине приступили су информативно-пропагандном а потом и политичко-дипломатском деловању.

У јануару 2000. године у насељу Добросин (Бујановац) формирана је терористичка организација под називом „Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца” („ОВПМБ”) чији је један од циљева био и припајање наведених општина „Републици Косово”. Симовић (2017) анализирајући терористичку организацију и њено деловање препознао је одређе задатке који су садржани у синтагми „ОВПМБ”. Ти задаци су:

- а) да своје сународнике најлакше придобију за противзаконито и насилничко (терористичко) деловање против матичне државе ако групама у које их мобилишу дају назив „војска” и објасне им да је њихов задатак „ослобађање” од српског „окупатора”;
- б) обманути међународну заједницу да је реч о оружаној сили, тј. војсци, тиме што ће приказати своје припаднике како јавно носе и употребљавају оружје;
- в) таквом „војском” застрашити српске и ромске цивиле у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа, а нападима на јединице Војске Југославије и МУП-а Србије стећи статус „равноправне стране у оружаном сукобу” (Симовић 2017).

У даљој анализи ове синтагме пажњу завређује појава и положај назива „Медвеђа”. Присуство назива „Медвеђа” у синтагми „ОВПМБ” има за задатак да изједначи етнокултурне и историјско-географске карактеристике општине Медвеђа са Прешевом и Бујановцем. Свесни етничких квантитативних и територијалних „недостатака” на простору општине Медвеђа, у жељи да их надоместе, они је у синтагми позиционирају између Прешева и Бујановца са циљем да створе привид како она без сумње припада албанском етнокултурном простору.

Оснивањем државног органа под називом Координационо тело Владе Републике Србије за општине Прешево, Бујановац и Медвеђа утицало је да и српска страна ненамерно допринесе наведеном процесу. Ово Владино тело представља административно-извршни орган који има за задатак да координира активности владе Републике Србије, државних и локалних органа општина Прешево, Бујановац и Медвеђа. Циљ њеног оснивања је да се успостави инструмент за интегрисање албанске заједнице која живи на територији централне Србије у друштвени, економски, политички и културни живот. У неформалној комуникацији синтагма „Прешево, Бујановац и Медвеђа” почела је да излази из оквира административно-управног појма и да поприма елементе територијалног (географског) појма.

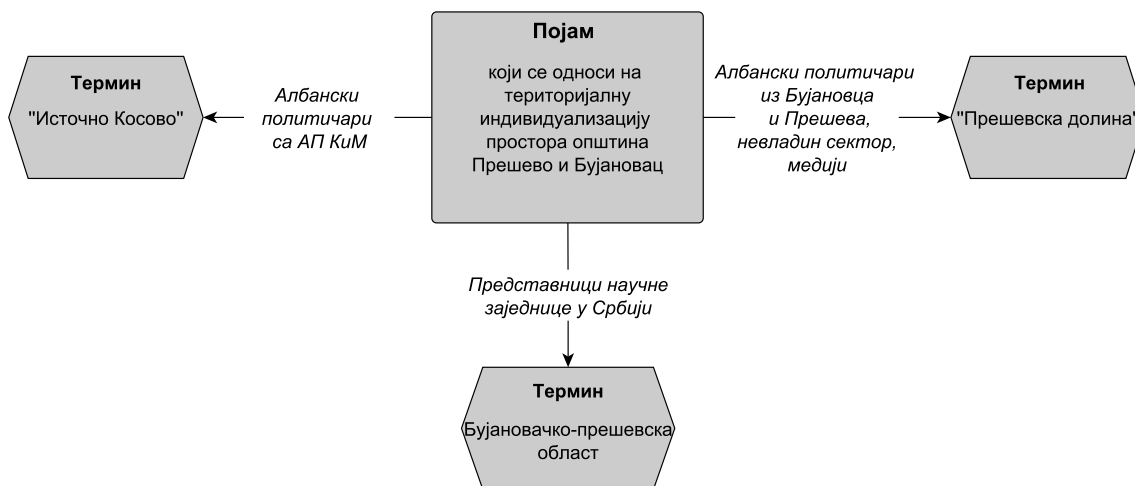
Ефекти наведене синтагме су да се општина Медвеђа често у јавности изједначава са општинама Прешево и Бујановац, иако са њима не дели историјско-географска и етничка својства. На тај начин она се перципира као албанска, политички и безбедносно нестабилна и оно што је једино тачно, неразвијена општина на југу Србије.

3. ПОЈАМ „ПРЕШЕВСКА ДОЛИНА”

У медијском простору Србије у последњих двадесетпет година све чешће се користе изрази „Прешевска долина” и нешто ређе „источно Косово” (Танасковић и сар., 2001). Ове синтагме користе се са задатком да се територије општина Прешево и Бујановац представе као монолитна геопросторна структура. Термин „Прешевска долина” први почињу да користе америчке и европске дипломате (Ејурџи & Stiperski, 2018) почетком 2000. године, након чега га прихватају и Албанци са југа Србије. Са жељом да буду политички коректни у свом изражавању, овај термин почињу да употребљавају и неки представници државних институција Србије, невладин сектор, као и домаћи и страни медији приликом извештавања.

Радикални албански политичари са територије АП КиМ почињу да употребљавају и термин „источно Косово” са жељом да створе привид „органске” везе између територија Косова и Метохије и општина Прешево и Бујановац. У домаћој научној заједници у циљу да се обједини политичко-нестабилно подручје ове две општине користи се термин „Бујановачко-Прешевска област” (Пророковић, 2018; Деспотовић & Глишин, 2021, 2023; Глишин, 2022). Сви ови наведени термини не представљају језичке изразе за већ постојећи географски објекат, већ представљају покушај дефинисања новог (географског) појма (слика 1). Зато се може поставити питање да ли је креирање новог појма научно утемељено и оправдано, који је мотив и које су последице коришћења?

Ако се анализирају структурни елементи (природни и друштвени) простора наведених општина, тешко се може пронаћи оправданост. Анализом физичко-географске структуре увиђа се да је највећи део територије општине Прешево позициониран у Прешевској котлини, док је територија Бујановца у Врањској котлини (карта 25). Ове две морфолошки индивидуалисане котлине спаја сужење Прешевске Моравице. Како територије наведених општина, које припадају планинско-котлинској Србији (Čalić et al. 2011, 2012), не чине једну интегрисану морфолошку целину, не постоји услов да рељеф као физичко-географско својство буде мотив за формирање овог појма.

Слика 1. Појам који обухвата територије општина Прешево и Бујановац и њихове језичке ознаке (термини)

У етничком погледу Прешево и Бујановац су општине где су Албанци већинско становништво са 93,7% и 62,0% (по попису 2022. године) (карта 26). У погледу просторног распореда они насељавају западни и централни део општине Прешево као и западни део општине Бујановац. Просторна дистрибуција културних „отисака” албанске заједнице, која је анализирана посредством сакралних објеката (џамија) и топонима, поклапају се етничким распоредом (карта 8). Код српске заједнице културни елементи (цркве и топоними) излазе из оквира простора који они данас насељавају. Тако да, у погледу сакралних објеката (црква и манастира), они се могу пронаћи и у западном делу (и у КЗБ) наведених општина, где нема српског становништва (карта 7).

Према овом критеријуму наведени простор је поларизован, што је и у складу с просторним распоредом српског и албанског становништва. У западном делу општине Прешево (лева обала Прешевске Моравице), као и у крајњем западном и северозападном делу општине Бујановац (лева обала Биначке Мораве), доминирају албански топоними, и то примарно ороними (називи узвишења), док су хидроними (називи река) и ојконими (називи насеља) мешовито заступљени. У источним деловима наведених општина, за разлику од западних, апсолутно је присуство српских топонима. Границу између ове две зоне чине речни токови Прешевске Моравице и Биначке Мораве. Оно што је занимљиво, када су албански топоними у питању, јесте то да они имају мали радијус препознавања, претежно само на нивоу насеља у коме се налазе. То указује на нижи степен транспоновања, а тиме и на њихово фрагментарно сагледавање простора општина Прешево и Бујановац. Географски појмови (објекти) који имају већи територијални обухват на наведеном простору су српског (планина Рујан, Прешевска повија, Црна Гора) или турског порекла (Карадаг).

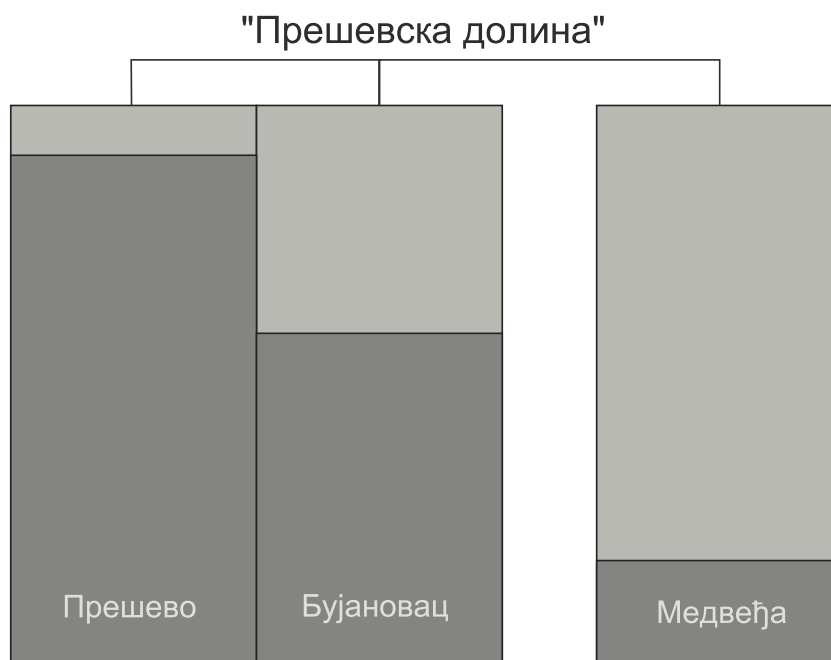
Албанска заједница, односно њени представници, као и албански политичари и научна заједница у АП КиМ након 2010. године почињу термином „Прешевска долина” да означавају територије општина Прешево, Бујановац и Медвеђа (Zejnullahi, 2015; Ejupi & Ramadani, 2016; Ejupi & Bernabé-Crespo, 2022, Ejupi & Islam, 2025). У том проширеном обиму они „Прешевску долину” покушавају да представе као хомогену административно-територијалну целину и географску регију (Zejnullahi, 2015; Ejupi & Bernabé-Crespo, 2022). У циљу да укажу на научну утемељеност регије коју чине територије општина Прешево, Бујановац и Медвеђа албанска научна заједница се у свом раду реферише на релевантне изворе, као и на адекватан теоријски и методолошки оквир (Ejupi & Ramadani, 2016; Ejupi & Bernabé-Crespo, 2022). Проблем настаје у доследности примене наведене методологије и теоријских принципа на простору наведених општина. Примарно, у њиховом приступу је заступљен етноцентризам који дефинише албански етнокултурни (природан) простор као територију где живе Албанци, без уважавања других етничких група, као и њиховог броја (Ejupi & Ramadani, 2016; Ejupi & Islami, 2025).

Иницијално, три наведене општине не представљају континуирану територију. Прешево и Бујановац су у сливу Јужне Мораве, док је Медвеђа у сливу Јабланице. Тако да територијални принцип, који подразумева континуирану површину, није задовољен што не споре ни албански научници (Ejupi & Ramadani, 2016). Незадовољавање овог критеријума у даљем процесу „хомогенизације” само отежава, али и даље не елиминише чињеницу да територије три општине чине једну регију (област).

Други критеријум хомогености би се односио на становништво, његов број, природно кретање и етнички састав. Ejupi & Bernabé-Crespo (2022) наводе да у „Прешевској долини” живи 73% Албанаца. Њихов просторни распоред указује да су неравномерно распоређени. Источни делови општина Прешево и Бујановац насељени су искључиво српским становништвом, док на територији општине Медвеђа Албанци насељавају свега 12,5% територије (у источном делу). Ове природне и

демографске чињенице упућују на закључак да наведена територија не може бити издвојена као регија по критеријуму хомогености (слика 2).

Други приступ би подразумевао анализу да ли Прешево, Бујановац или Медвеђа својим функцијским деловањем утичу на простор „Прешевске долине” и њену регионалну интеграцију, диференцирање и организацију природних, социо-економских, насеобинско-демографских елемената и процеса стварајући специфичан територијални систем (Тошић, 2012). Како ни једна од наведених општина не представља тежиште конвергенције социјалних, економских и политичких процеса на наведеном простору, може се закључити да Прешево, Бујановац и Медвеђа имају јако низак степен интегрисаности. Тиме потенцијална регија „Прешевска долина” не задовољава ни други критеријум – функционалност.

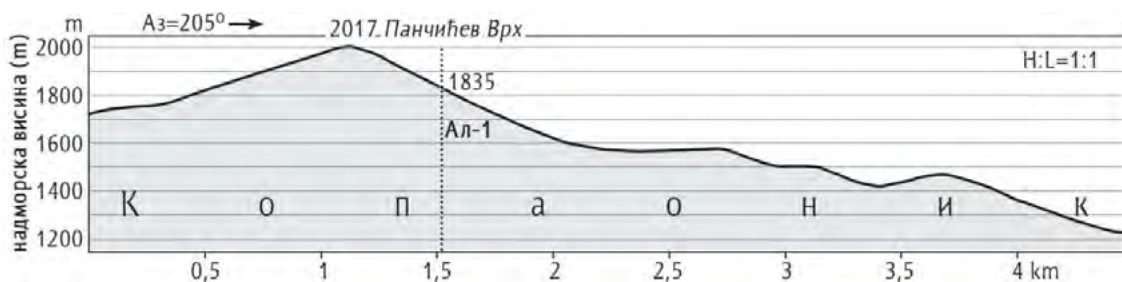

Слика 2. Шематски приказ покушаја „хомогенизације” територије три општине.

Ејупи & Stiperski (2018) наводе да је заједнички назив за општине Прешево, Бујановац и Медвеђа дефинисан „са циљем артикулације заједничких захтева за грађанска права албанског становништва у јужној Србији дуж границе са Косовом”. Из овога се намеће закључак да „Прешевска долина” има својство проблемске регије где се као референтни критеријум узима статус албанске заједнице. Како наведени простор није етнички хомоген, поготово на простору општина Медвеђа и Бујановац, још једном се потврђује етноцентричан приступ албанске заједнице. Овај закључак потврђују и локални албански политичари три општине, који не одустају у својим програмима од присједињавања са „Републиком Косово”. Зато они свој приступ решавању проблема Албанаца на југу Србије виде у домену територијалног статуса а не права националних мањина (Костић, 2016). У том процесу појам и термин „Прешевска долина” треба да омогући територијално дистанирање три општине од центарне Србије.

4. ДЕЛИМИТАЦИЈА АДМИНИСТРАТИВНЕ ЛИНИЈЕ У ЗОНИ ПАНЧИЋЕВОГ ВРХА

Административна линија АП КиМ, како је већ утврђено, не иде целом својом дужином дуж планинских гребена. На одређеним секторима долази до одступања и њеног спуштања ка територији АП КиМ (Милошевић et al., 2025). Зона Панчићевог врха (2017 m) и простор непосредно око њега на Копаонику један је од тих сектора. По уласку међународних снага на територију АП КиМ, у јуну 1999. године, KFOR је постепено преузео контролу административне линије. У том процесу међународне снаге су једино у зони Панчићевог врха одступиле од званичног положаја административне линије каква је била дефинисана према катастру Републичког геодетског завода (РТЗ) на дан потписивања војнотехничког (Кумановског) споразума (карта 27).

Слика 3. Попречни профил у зони Панчићевог врха са званичним положајем административне линије (Ал-1).

Спорни део административне линије налази се у зони раздвајања насеља Копаоник (општина Рашка) и Гувниште (општина Лепосавић, АП КиМ). Према снагама KFOR-а и такозваним властима у Приштини, у зони Панчићевог врха долази до одступања, где линија излази на гребен (карта 27). Према њима линија иде гребеном од Панчићевог врха (2017), Сувог рудишта (1976 m), приближава се врху Тресак/Шиљак (1622 m) на 230 m, избија на врх Бакарњача (1439 m) одакле прати гребен и након 900 m везује се за званичан положај административне линије АП КиМ (<https://www.openstreetmap.org>). У зони Панчићевог врха и Сувог рудишта одступање од званичног положаја административне линије износи 350 m, с обзиром да се она налази на јужној падини. Укупна дужина једнострано наметнуте делимитације административне линије износи 6,5 km и укупне површине 3,5 km². Саме морфометријске вредности спорне територије не указују на висок степен алармантности. На картама ситног размера ова појава чак није ни видљива. Оно што даје геополитички и геостратешки квалитет спорној зони је Панчићев врх и његов орогеографски положај. То је највиши врх унутар територије Републике Србије. Сви остали врхови са преко 2000 m надморске висине налазе се на државној граници. Тако да Панчићев врх има висок степен видљивости ка укупној територији Републике Србије, што га чини референтом обавештајно-осматрачко-извиђачком тачком. Зато је од стратешког интереса за безбедносне снаге, у првом реду за Војску Србије. До бомбардовања ту се налазио војни радарски систем. Из овога се намеће закључак о мотивисаности KFOR-а и такозваних власти у Приштини да се измести положај административне линије на Панчићев врх и Суво рудиште.

Табела 1. Катастарске парцеле у „спорној зони” КЗБ-а у границама насеља Копаник (Рашка).

Локалитет	Број катастарске парцеле
Панчићев врх	101, 1877/2
Суво рудиште	99, 100, 102, 103, 104, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
Улица Патријарха Павла	116, 117/1, 117/2, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157/1, 157/2, 157/3, 157/4, 157/5, 157/6, 157/7, 157/8, 157/9, 157/10, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175/1, 175/2, 175/3, 175/4, 175/5, 175/6, 175/7, 175/8, 175/9, 175/10, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205
Врх Бакарњача	382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393

5. УНИЈА АЛБАНСКИХ ОПШТИНА У РЕГИОНУ

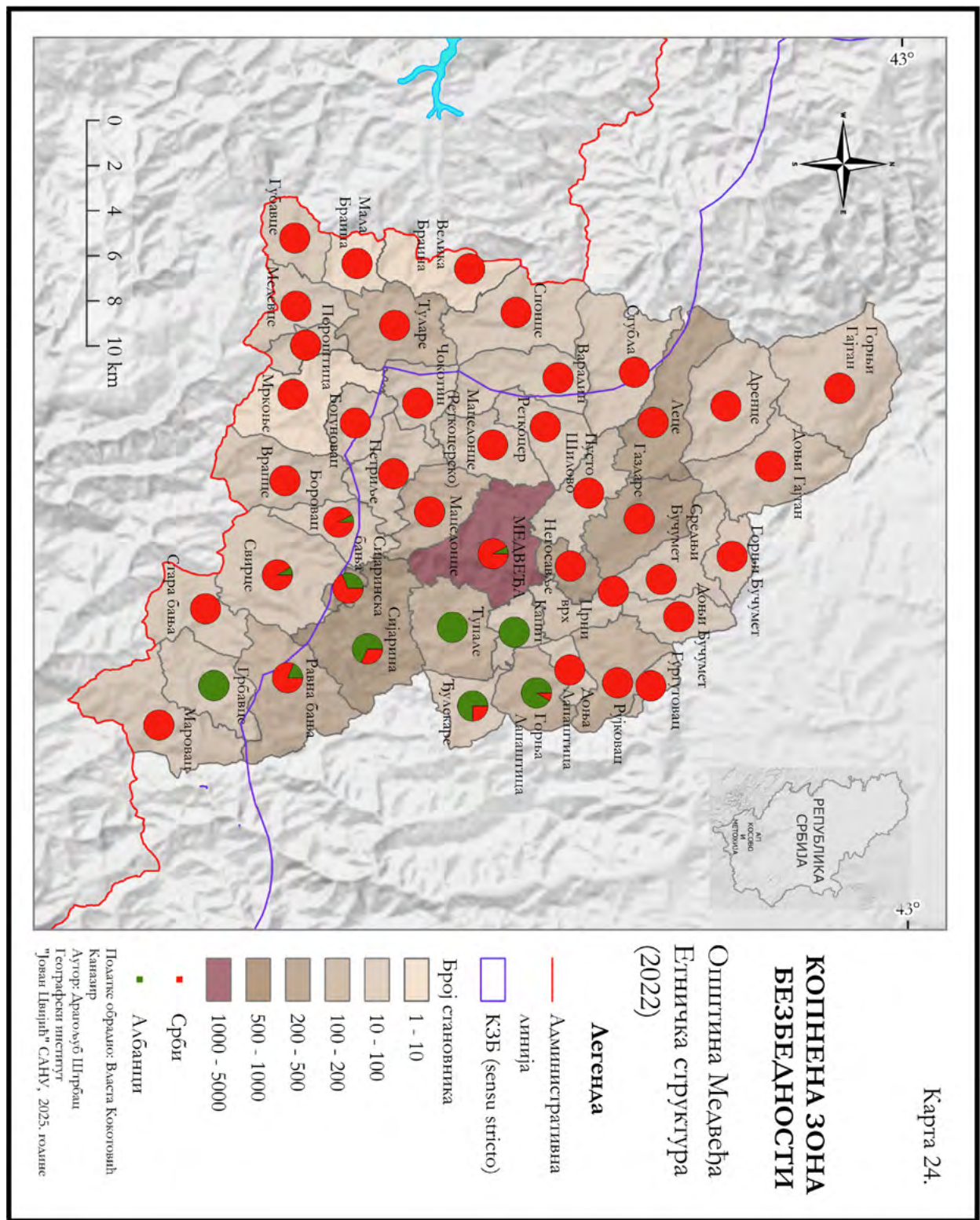
У Тирани је 28. новембра 2016. године основана непрофитна и добровољна организација „Унија албанских општина у региону“. Она је иницијално окупила пет општина у Албанији (Тирана), Србији (Приштина и Прешево), Црној Гори (Улцињ) и Северној Македонији (Тетово), које су већински насељене албанским становништвом. Задатак ове организације је да изгради механизам за међусобну сарадњу општина са већинским албанским становништвом. Као основни циљ сарадње издвојени су урбанизам, животна средина, култура, инвестиције и иновације. Након оснивања уследиле су још три фазе проширења Уније. На заседању 2018. године у Приштини организацији су се придружили градови Призрен (Србија), Гостивар (Северна Македонија) и Фиер (Албанија). Током 2019. године на заседању у Тетову приступили су Валона (Албанија), Чаир (приградска општина Скопља, Северна Македонија) и Тузи (Црна Гора). Последње општине које су приступиле Уније 2021. године су Бујановац и Пећ (Србија) (карта 28).

Међународна општинска сарадња представља значајан инструмент за јачање капацитета локалне самоуправе, унапређење јавних услуга и подстицање регионалног развоја. Међусобна сарадња доприноси њиховом олакшаном приступу ЕУ фондовима, ефикаснијем управљању јавним ресурсима као и интеграцији самог простора. Као крајњи ефекат међуопштинске трансграничне сарадње био би трансформација пограничног (депресивног) региона у трансгранични регион (Грчић, 2002).

У случају Уније албанских општина у региону изостаје територијални принцип, односно наведне општине не остварују међусобни физички контакт. Из тога се као једини кохезивни елемент намеће етничка припадност, што и није у складу са међународном праксом. Етнички мотив сарадње и интеграције општина је легитиман, али је увек иницијални критеријум био територијални, односно да су општине у физичком контакту. Овако, облик међуопштинске иницијативе Уније могао би се сматрати као покушај стварања паралелних структура, које јачају етничке везе преко државних граница. Оснивачи одбацују било какав политички контекст Уније уверавајући да се ради само у унапређивању рада локалних самоуправа (Zejneli & Konushevci, 2016). Просторна и временска анализа Уније потврђују етничку мотивисаност. Дан када је основана Унија, 28. новембар, национални је празник свих Албанаца познат као Дан заставе. Просторни аспект (карта 28) указује да се градови чланице налазе на ободима албанског етничког простора, које својим распоредом контурно подсећају на границе „Велике Албаније“. Активности Уније немају капацитета да доведу до физичке интеграције наведеног простора. Али њени ефекти би могли бити остварени у домену имажинативне географије. Односно, то би могло да доведе до хомогенизације у форми мета простора чија би структура почивала на етничком принципу и чије би границе биле омеђене чланицама Уније.

6. ЗАКЉУЧАК

- Покушај транспоновања општине Медвеђа у албански етнокултурни простор представља сложен процес који се одвијао кроз историјске, демографске, културне и безбедносне димензије. Иако Албанци чине мањински део становништва (14%) и насељавају ограничену територију (12,5%), кроз информативно-пропагандне и политичко-дипломатске активности настоји се створити перцепција да Медвеђа припада албанском етнокултурном простору. Историјски подаци указују на динамичне миграције и етничке промене, али и на значајне напоре српске државе да стабилизује и integriше овај простор. Употреба синтагме „Прешево, Бујановац и Медвеђа“ у јавном дискурсу доприноси стварању погрешне слике о етничкој структури и безбедносној ситуацији у Медвеђи. Због тога је неопходно критички сагледати овај процес и спречити да се политички наративи користе за прекрајање етничке стварности, чиме се угрожава стабилност и развој овог дела Србије.
- Појам „Пршевска долина“ представља политички и медијски креиран појам који нема утемељење у геоморфолошким, етнокултурним и функционалним карактеристикама. Иако се појам и термин „Пршевска долина“ све чешће користи у јавном дискурсу, његова научна оправданост је спорна. Територија коју чине општине Прешево, Бујановац и Медвеђа није ни морфолошки индивидуалисана ни територијално континуирана целина. Етничка структура је хетерогена са значајним српским присуством у источним деловима Пршеве и Бујановца и већинским присуством у Медвеђи. Албанска научна и политичка заједница користе појам „Пршевска долина“ као средство за артикулацију територијалних захтева, често занемарујући мултиетнички карактер простора. Уместо права националних мањина, акценат је стављен на територијални статус, што указује на етноцентрични приступ. Употреба овог појма и термина има примарно политичку функцију, са могућношћу да утиче на територијалну перцепцију и дестабилизацију региона.
- Спорно једнострано померање административне линије у зони Панчићевог врха представља геостратешки мотивисан потез, усмерен ка преузимању контроле над највишом тачком унутар Србије. Његов положај омогућава доминантну осматрачку функцију, што објашњава интерес КFOR-а и привремених институција у Приштини за ту територију.
- Унија албанских општина у региону, иако формално неополитичка, кроз етнички мотивисану сарадњу и симболичну просторну организацију, тежи стварању мета простора заснованог на албанској етничкој припадности. Такав приступ одступа од међународне праксе и носи потенцијал за геополитичке импликације.

Карта 25.

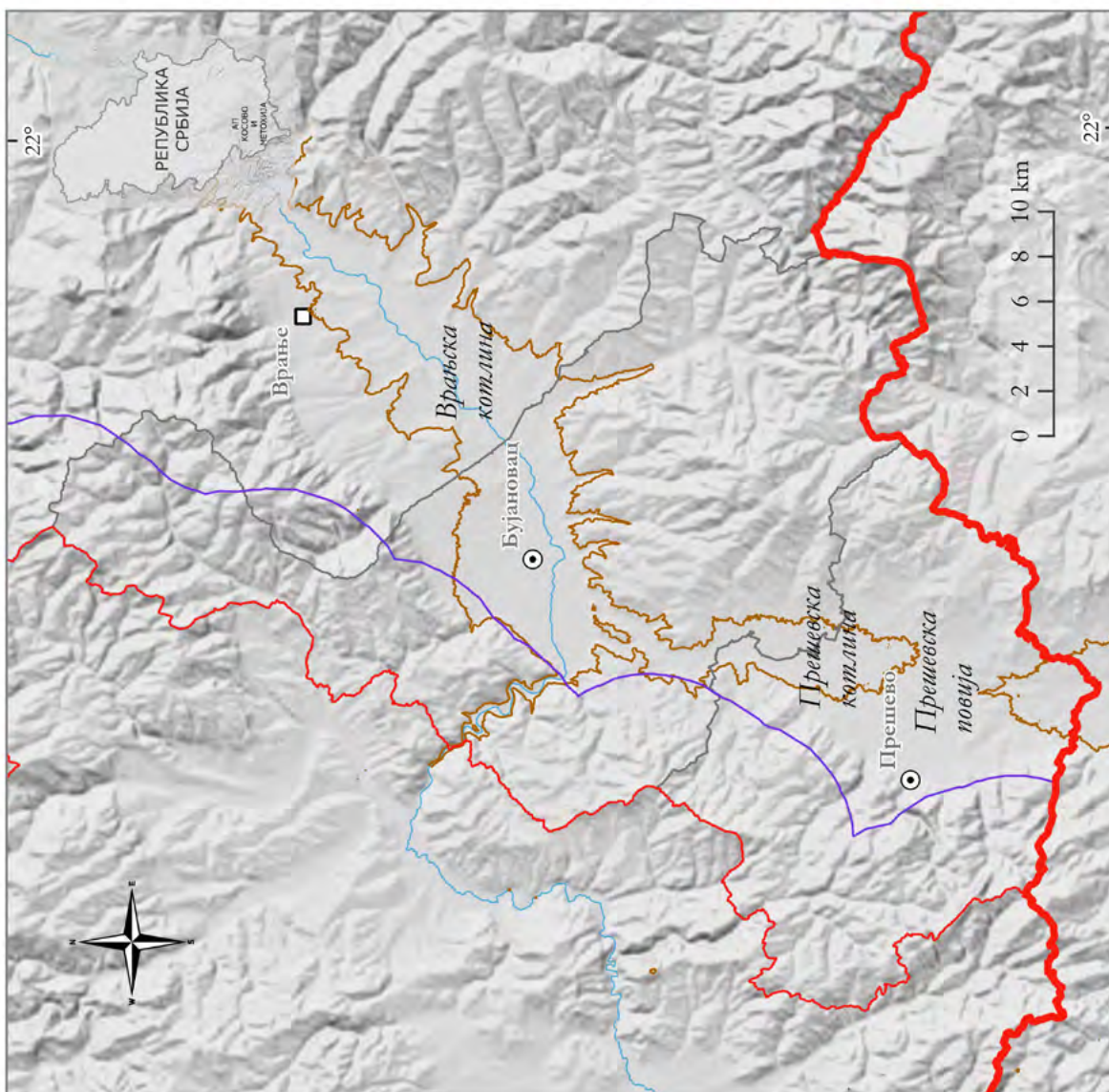
КОПЕНА ЗОНА БЕЗБЕДНОСТИ

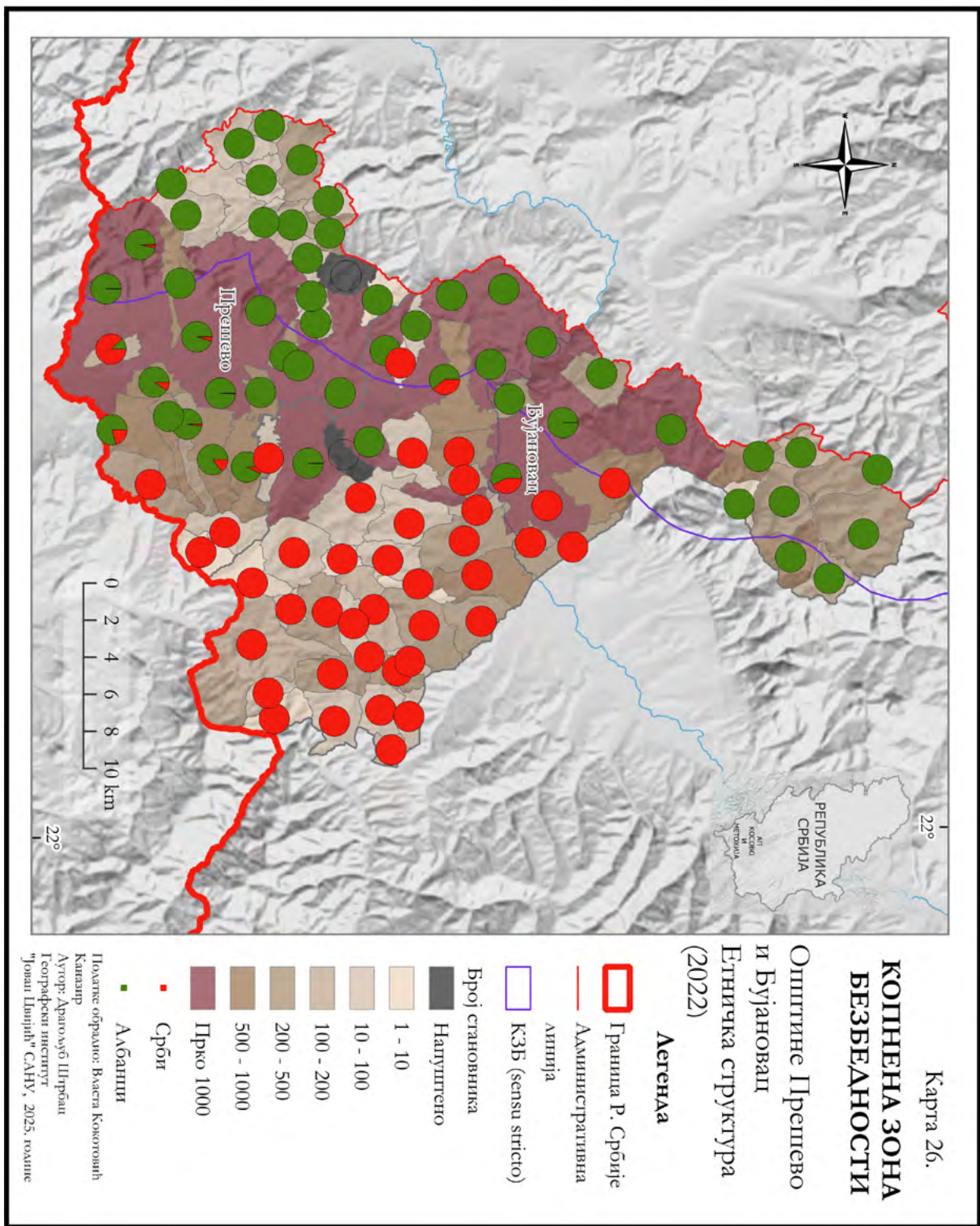
Геоморфолошка
структура
општина Прешево
и Бујановац

Легенда

- Граница Р. Србије
- Административна
линија
- КЗБ (sensu stricto)
- Изохипса 440 m

Податке обрадио: Марко В. Милошевић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ, 2025. године

Карта 27.

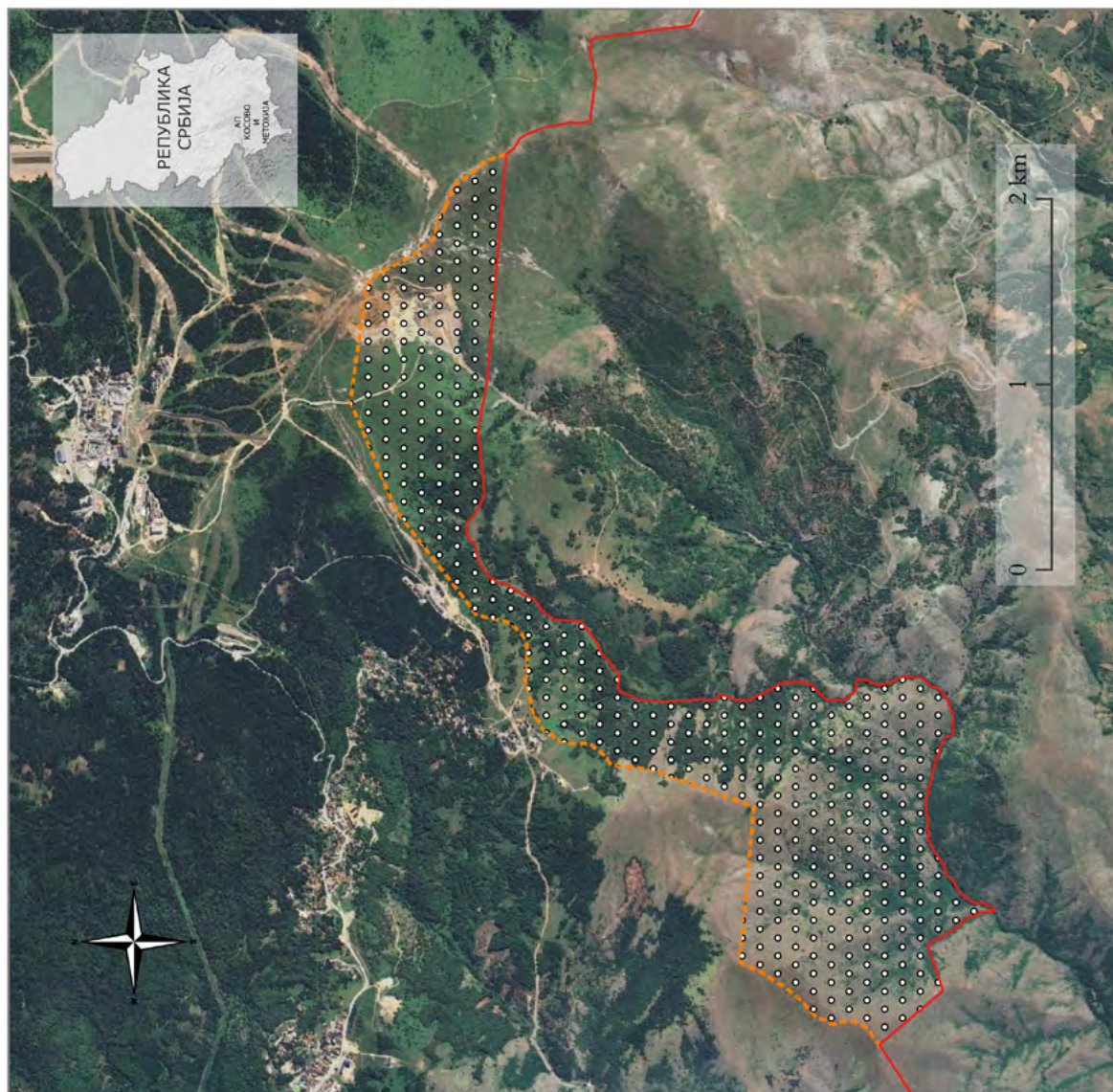
**КОПЕНА ЗОНА
БЕЗБЕДНОСТИ**

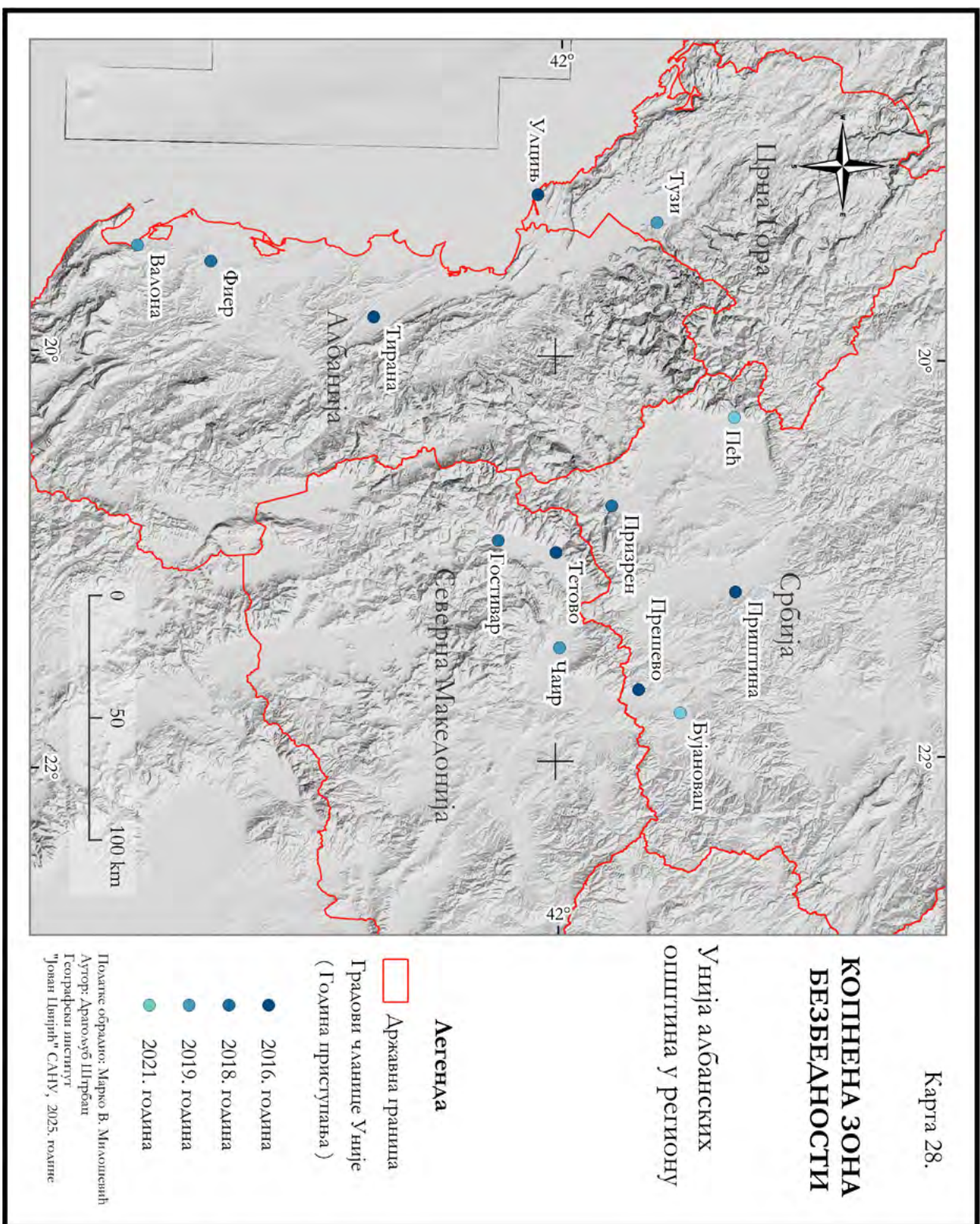
Административна
линија у зони
Панчићевог врха
(Копаоник)

Легенда

- Административна
линија
- - - Административна
линија према
КФОР-у и такозваним
Косовским властима

Податке обрадио: Марко В. Милошевић
Аутор: Драгољуб Штрбац
Географски институт
"Јован Цвиљич" САНУ, 2025. године

РЕФЕРЕНЦЕ

- Васовић, М. (1958). О једној шиптарској оази у Горњој Јабланици. Зборник радова Географског факултета, 5, 229–238.
- Васовић, М. (1962). Насељавање Горње Јабланице. Претходни резултати. Лесковачки зборник, 2, 43–51.
- Васовић, М. (1998). Горња Јабланица. Географска својства. Народно дело и Завичајно удружење „Горња Јабланица”
- Грчић, М. (1984). Геополитички положај Југославије у прошлости и данас. Зборник радова Института за географију ПМФ-а, 31, 79–95.
- Грчић, М. (2000). Политичка географија. Географски факултет Универзитет у Београду.
- Грчић, М. (2002). Концепт граничног региона. У С. Станковић (Ур.), Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске (стр. 11–21). Географски факултет –Универзитет у Београду.
- Грчић, М. (2003). Геополитичке детерминанте међуетничких односа на Балкану. Зборник радова Географског факултета, 50, 1–19.
- Грчић, М. (2007). Геополитички смисао и бесмисао балканизације. У Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима, (29 – 36). Географски факултет у Београду, ПМФ у Бања Луци.
- Деспотовић, Љ. & Глишин, В. (2021). Геополитички идентитет Републике Србије и стратегија националне безбедности. Политика националне безбедности, 20(1), 21–35.
- Деспотовић, Љ. & Глишин, В. (2021). Одбрана Србије. прилози за геополитику националне безбедности. Архив Војводине и Институт за политичке студије
- Глишин, В. (2022). Бујановачко-Прешевска област као потенцијално геополитичко жариште Србије. Између националне безбедности и пројекта „Велика Албанија”. Политика националне безбедности, 21(1), 147–169.
- Костић, М. (2016). Прешево, Бујановац и Медвеђа - статус/мањине, паралеле и ставови ЕУ и САД. Национални интерес, 26(2), 85–107.
- Пророковић, Д. (2018). Геополитика Србије. Положај и перспектива на почетку 21. века. Службени гласник.
- Радовановић, М. (2005). Косово и Метохија. У Републици Србији и на Западном Балкану. Mnemosyne.
- Симовић, М. (2017). Копнена зона безбедности. Пре и после оружаног сукоба. Медија центар „Одбрана”.
- Танасковић, Д., Радовановић, М., Милошевић, М., Пандуревић, В., Степић, М., Кресовић, Т., & Чолић, В. (2001). Југоисток Србије. Континуитет кризе имогући исходи. Институт за геополитичке студије.
- Тошић, Д. (2012). Принципи регионализације. Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Ђалић, Ј., Милошевић, М. В., Гаудењи, Т., Штрбац, Д., & Миливојевић, М. (20126). Панонска низија као морфоструктурна јединица Србије. Гласник Српског географског друштва, 92(1), 47–70.
- Ђалић, Ј., Милошевић, М. В., Миливојевић, Т. & Гаудењи, Т. (2017). Рељеф Србије. У М. Радовановић (ур.), Географија Србије, (стр. 23–92). Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Цвијић, Ј. (1922). Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије. Хрватски штампарски завод.

* * *

Ejupi, A., & Bernabé-Crespo, M.B. (2022). Regional identity in a geopolitically contested area: Preševo Valley (South Serbia) scientific argumentation and political use. *Investigaciones Geográficas*, (77), 323–337. <https://doi.org/10.14198/INGEO.19877>

Ejupi, A., & Islami, H. (2025). Preševska dolina i Sjeverno Kosovo. Dva geopolitička i neuralgična čvorišta. *Geografski horizont*, 71(1), 57–68

- Ejupi, A. & Stiperski, Z. (2018). The Geopolitical Background of the Preševo Valley Crisis. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft Band, 160*, 225–240. doi: 10.1553/moegg160s225
- Ejupi, A. & Ramadani, I. (2016). Regional differentiation and the geopolitical and transboundary position of the Presheva Valley. *Miscellanea Geographica, 20*(4), 22–28. <https://doi.org/10.1515/mgrsd-2016-0024>
- Čalić, J., Gaudenyi, T., Milošević, M. V., Štrbac, D. & Milivojević, M. (2012a). Geomorphometrical method for delineation of plains - case study of the south-eastern (Serbian) segment of the Pannonian plain. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences, 7*(2), 239–248.
- Šakaja, L. (2015). *Uvod u kulturnu geografiju*. Leyka international.
- Topografska karta 1:25.000 (1972), list Leskovac, 632_1_3, 632_1_4, 632_3_1, 632_3_2. Vojnogeografski institut, Beograd.
- Zejnnullahi, V. (2015). Albanians in Presevo Valley and Their National Rights. *European Journal of Language and Literature, 1*(2), 90–95.
- Zejnli, A. & Konushevci, A. (2016, новембар 30). Koga plaši Unija albanskih opština. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-unija-albanskih-opstina/28148442.html> (pristupio 10.08.2025)

ПОЈМОВНИК

Административни прелаз: Обележени простор на коме се врши контрола прелажења административне линије према АП Косово и Метохија као и друга контрола одређена законом. Прелаз је део јавног пута на том простору, као и објекти, инсталације и опрема који су потребни за безбедну контролу.

Аутопут мира: Аутопут Ниш – Мердаре – Приштина – Драч, предвиђен Берлинским процесом.

Баријерност границе: види „Функције границе“.

Бафер зона: Геометријски дефинисан појас унапред задате ширине.

Берлински процес: Платформа за успостављање сарадње држава Западног Балкана и ЕУ. Основана је 2014. године са циљем да се побољшају везе у области економије и инфраструктуре, како између самих држава Западног Балкана, тако и њихово повезивање са одређеним чланицама ЕУ. Један од главних инфраструктурних пројеката је Аутопут мира (Ниш – Приштина – Драч).

Брњак: види „Табалије“.

Ваздушна зона безбедности (ВЗБ): Ваздушни простор 25 km од административне линије где је било забрањено летење авиона и хеликоптера, као и распоређивање система противваздушне одбране (радар, ракете земља–ваздух). Прва релаксација ВЗБ уследила је децембра 2001. године када је смањена изофронтира на 10 km и друга јануара 2003. године смањењем на 5 km. Зона је укинута новембра 2015. године.

Вукојевац: Спонтано угашено српско сеоско насеље у општини Куршумлија, на самој административној линији према општини Подујево. Последњи становник, Марко Мишковић, напустио је село 1985. године. Материјални трагови села, осим гробља, не постоје. Албанци су откупили све сеоске куће и економске објекте као грађевински материјал, укључујући и камен из темеља кућа.

Вучја Локва: Спонтано угашено бошњачко сеоско насеље у граду Нови Пазар, у зони КЗБ-а уз административну линију према општини Лепосавић. Планинско насеље на источним обронцима планине Рогозне на висини од 740 m н.в.

Гаре: Спонтано угашено албанско сеоско насеље у општини Прешево, на самој административној линији са општином Ђилане. Позиционирано је на источном делу планине Црне Горе (Карадага) на 800 m н.в. Последње породице иселиле су се 1995. године претежно у Прешево. До пред само гашење, село је имало позитиван природни прираштај.

Делимитација: Омеђавање, ограничавање, постављање границе.

Демаркација: Означавање, обележавање државне граничне линије на темељу закљученог уговора.

Депопулација: Континуирано смањење броја становника на неком простору; комплексан феномен који поред демографског подразумева социјални и просторни аспект.

Депце (Депце/Мучибаба): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији између општина Прешево (Депце) и Ђилане (Мучибаба). Лоциран у речној долини – клисури (825 m н.в.) на државном путу IV реда/42 (веза са државним путем 258 – Прешево – Ђилане – Приштина).

Дистрибуција: Размештај географских елемената у простору, најчешће се односи на становништво или насеља.

Дисперзија: Степен разбијености, односно раштрканости елемената у простору. Мери се коефицијентом дисперзије, а користи се за утврђивање морфолошке структуре насеља (дисперзна насеља), развијености мреже насеља (дисперзна мрежа насеља) или утврђивања степена концентрације (поларизације) или распршености (дисперзије) становништва у простору.

Ђорђевац: Присилно угашено албанско сеоско насеље у општини Бујановац, на самој административној линији са општином Косовска Каменица. Након упада албанских терориста, чланова тзв. ОВПМБ, локално албанско становништво се претежно повукло у општински центар Бујановац. Велики број стамбених објекта у селу је оштећен услед дејстава терориста.

Етноцентризам: Примена сопствене културе или етничке припадности као референтног оквира за процену других култура, пракси, понашања, веровања и људи, уместо коришћења стандарда одређене културе.

Етноцентричне миграције: Вид селективних миграција, у којима се појединац или група крећу ка местима са сличном културом и избегавају места са доминантном културом која њима није блиска.

Ефекат границе („хало ефекат” границе): Одбијајући ефекат, када се становништво и привреда „одбијају“ од границе, повлачећи се из периферних пограничних региона према средишњем делу државе. Појава је често повезана с баријерним функцијама границе.

EULEX (European Union Rule of Law Mission in Kosovo): Цивилна мисија Европске уније, покренута 2008. године, са циљем јачања правног и институционалног система на КиМ.

Западни Балкан: Државе Балканског полуострва које касне у евроинтеграционим процесима (Србија, Северна Македонија, Албанија, Црна Гора и Босна и Херцеговина) у односу на своје окружење.

Интегрисано управљање границом: Концепт Европске уније (Integrated Border Management – IBM) чији је циљ да олакша прекогранично кретање људи, робе и возила и ојача безбедност. Споразумом из 2011. године, у оквиру Бриселског дијалога, примењује се на административној линији према АП КиМ, где је дефинисано шест заједничких прелазних тачака (интегрисаних прелаза). Граничне службе обе стране раде у заједничким објектима, по својим процедурама.

Иредентизам: Центрипетални политичко-географски процес у којем етничка већина тежи да својој националној држави припоји део суседне државе у којој представља етничку мањину.

Јариње: види „Рудница“.

Коефицијент облика границе (КОГ): Однос дужине граничне линије и дужине праволинијског растојања између тромеђа суседних области. Вредност један је минимална вредност и значи да је граница праволинијска. Што је вредност коефицијента већа степен разуђености границе је већи.

Контактност границе: види „Функције границе“.

Концепт људске безбедности (Human Security Concept): Аналитички оквир промовисан од стране Агенције за развој Уједињених нација (United Nations Development Programme – UNDP) у Извештају о људском развоју за 1994. године. У основи је идеја да се безбедност на неком простору вреднује кроз призму квалитета живота становништва. Безбедност одређује као одсуство опасности; заштићеност од глади, болести, криминала, репресије и изненадних штетних промена образаца свакодневног живота.

Кончуљ (Кончуљ/Бела Земља): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији између општина Бујановац (Кончуљ) и Ранилут (Горње Кормињане). Лоциран је у клисури Биначке Мораве (426 m н.в.) на државном путу IV реда/41 (Бујановац / веза са државним путем A1 – Ђиљане – Урошевац – Штимље).

Копнена зона безбедности (КЗБ): Територија унутар Републике Србије дуж спољашње стране границе административне јединице АП Косово и Метохија. Дефинисана је тампон зоном ширине 5 km унутар које је измењен безбедносни режим. Одредбама Кумановског споразума безбедносни режим је подразумевао скоро потпуну демилитаризацију простора уз дозвољено присуство само локалне полиције.

Координационо тело Владе Републике Србије за Прешево, Бујановац и Медвеђу: Административно-извршни орган формиран децембра 2000. године у циљу решавања кризе настале 2000. године у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа. Ово тело координира активности Владе Србије, надлежних државних органа и јавних служби, органа локалне самоуправе и грађана општина Прешево, Бујановац и Медвеђа у циљу развоја ових општина као политички, безбедносно и економски стабилних области. Приоритети су образовање, социјална питања, економски развој и јачање капацитета цивилног друштва.

Коридор 10: Саобраћајни друмско-железнички паневропски коридор који спаја централну и југоисточну Европу (дужине 2300 km). Траса коридора: Салцбург – Љубљана – Загреб – Београд – Ниш – Скопље – Велес – Солун, крак А: Загреб – Марибор – Грац, крак Б: Београд – Суботица – Будимпешта, Крак Ц: Ниш – Софија – Истанбул и крак Д: Велес – Битола – Флорина – Игуменица. Пролази кроз Аустрију, Словенију, Хрватску, Мађарску, Србију, Северну Македонију, Бугарску и Грчку. Конкурентни коридор му је коридор 4, због чега је изгубио квалитет геополитичког кључа на Балканском полуострву.

Кумановски споразум: Војно-технички споразум потписан 1999. године између Међународних снага KFOR-а и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије у Куманову (Северна Македонија). Одредбама овог уговора дефинисана је демилитаризована тампон зона у ширини од 5 km од административне линије КиМ позната под називом Копнена зона безбедности (КЗБ).

KFOR (Kosovo Force): Међународне оружане снаге под контролом НАТО-а са задатком очувања реда, мира и изградње безбедности на територији АП Косова и Метохија. Присуство снага KFOR-а дефинисано је одредбама Војнотехничког споразума (1999. године) као део Кумановског споразума.

Ливадица: Насеље у општини Подујево, кроз које пролази државни пут A12. На њему је 16. фебруара 2001. године извршен терористички напад на аутобус Ниш експреса. Том приликом је погинуло 12, а повређено 43 лица српске националности.

Лимитрофне зоне: Погранично подручје, зона на контакту раличитих нација, етничких култура и томе слично.

Манастириште: Урушени верски објекат (манастир), који је данас присутан у траговима (темељ, стубови, зидови, итд.). До урушавања је могло доћи намерно (ратна разарања и пожари) или услед напуштања објекта.

Мердаре (Мердаре/Мердаре): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији, између Мердара (општина Куршумлија) и Ливадице (општина Подујево). Лоциран на планинском превоју (650 m н.в.), на државном путу IA реда/A12 (веза са државним путем A1/петља Мeroшина – Мeroшина – Прокупље – Куршумлија – административна линија АП КиМ).

Мутиводе (Мутиводе/Мутиводе): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији између насеља Медевце (општина Медвеђа) и Приштине. Лоциран на планинском превоју (935 m н.в.), на државном путу IV реда/39 (Пирот – Бабушница – Власотинце – Лесковац – Лебане – Медвеђа – Приштина – Пећ – Чакор).

Ораовица: Албанско насеља које се на југу морфолошки спаја са општинским центром Прешевом. По попису из 2022. године у насељу је живело 4181 становника. Лоцирано је на плавини коју је Ораовачки поток формирао при изласку у Прешевску котлину. Дана 14. маја 2001. године терористи „ОВПМБ”, чија се база налазила у селу, извршили су блокаду насеља. То је довело до интервенције снага безбедности СР Југославије (63. падобранска бригада и 72. бригада за специјалне операције), које су 15. маја деблокирале насеље. То је био оружани сукоб који се одвијао ван граница Копнене зоне безбедности.

„Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца” („ОВПМБ”): Терористичка организација основана јануара 2000. године у насељу Добросин (Бујановац) и бројала је око 2000 наоружаних чланова. Њен циљ је био отцепљење наведених општина и припајање Косову и Метохији. Чланови ове организације спроводили су терористичке акције (убијање, киднаповање и застрашивање безбедносних снага и цивила) у насељима у западном делу општина Прешево и Бујановац. У том периоду успоставили су контролу над 25 сеоских насеља, 13 у општини Прешево и 12 у општини Бујановац. Уласком безбедносних снага Републике Србије (војске и полиције) у КЗБ маја 2001. године организација је расформирана.

Постконфликтно подручје: Територија где су окончани оружани сукоби, али последице тих сукоба и даље утичу на друштво, економију, безбедност и свакодневни живот локалног становништва.

Преполцац: Планински превој (880 m н.в.) на административној линији између Дабиновца (општина Куршумлија) и Преполца (општина Подујево). Преко њега је прелазила главна траса кретања косовско-метохијске метанастазичке миграционе струје током 19. века. Долином Лаба мигранти су прелазили са простора Малог Косова у долину Топлице. Неки су се задржали док је већина миграната наставила своје кретање ка северу и истоку Србије.

Погранични регион (зона): Рубни регион, тип граничног предела и посебан случај периферног подручја државе, који се наслања на границу. У односу на центар развоја земље заузима периферне просторе, експлоатисане и запостављене при подели дохотка. Појам имплицира баријерност, ефекат границе, економску изолованост.

Пригранични регион (зона): Трансгранични регион, функционална целина која интегрише делове два или више националних простора. Настаје под утицајем контактних функција границе. Такви региони постају развојне зоне у којима се преплићу центрипеталне и центрифугалне силе (које економске активности вуку према центру развоја, или од њега).

Рајетићи (Рајетићи/Извор): Потенцијални интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији према одредбама техничког преговора у Бриселу одржаном у априлу 2015. године. Прелаз повезује насеља Кашаљ (општина Нови Пазар) и Извор (општина Звечан). Лоциран је на планинском гробу (1250 m н.в.), на локалном (општинском) путу Звечан – Нови Пазар. Није отворен.

Редистрибуција: Поновна расподела, прерасподела географских елемената у простору. Подразумева и модификацију постојећег обрасца дистрибуције.

Релаксација: У војно-политичком контексту процес ублажавања рестриктивних мера одсуства безбедносних снага у КЗБ-у и ВЗБ-у. Крајњи исход релаксације био је укидање зоне безбедности и повратак српских снага безбедности у зону. У оквиру ВЗБ-а постојале су три фазе релаксације, док у случајају КЗБ-а једна.

Рудница (Рудница/Јариње): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији, између насеља Муре (општина Рашка) и Јариња (општина Лепосавић). Лоциран у долини реке Ибар (450 m н.в.), на државном путу IM реда/M19 (Рашка – административна линија АП КиМ).

Свирце (Свирце/Капија): Потенцијални интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији према одредбама техничких преговора у Бриселу у априлу 2015. године. Прелаз повезује насеља Свирце (општина Медвеђа) и Туђевце (општина Косовска Каменица). Лоциран је на планинском гребену (1022 m н.в.), на локалном (општинском) путу Медвеђа – Косовска Каменица. Косовска страна потенцира отварање овог прелаза. Као образложење наводе да је село Свирце подељено административном линијом и да морају да круже преко прелаза Мутиводе. Прелаз није отворен.

Сепаратизам: Процес који конвергира ка територијалном одвајању националне мањине од државе с којом се она не идентификује.

Смилов Лаз: Спонтано угашено српско сеоско насеље на источним обронцима планине Рогозне, на територији града Новог Пазара. Ово сточарско насеље угашено је почетком 2007. године.

Табалије (Табалије/Брњак): Интегрисани прелаз на административној линији према Косову и Метохији, између насеља Витковиће (општина Нови Пазар) и Бања (општина Зубин Поток). Лоциран је у долини реке Ибар поред језера Газиводе (710 m н.в.), на државном путу IV реда/32 (Рибариће – Зубин Поток – Косовска Митровица).

Тампон зона: Геометријски дефинисана граница територије са утврђеним статусом и режимом коришћења.

Тачевац: Присилно угашено српско сеоско насеље у општини Куршумлија, на самој административној линији према општини Подујево. Након честих упада албанских терориста, 1999. године, иселила се последња породица Алексић (Коста и Љубица).

Унија албанских општина у региону: Непрофитна, добровољна организација које окупља општине са већинским албанским становништвом на територији Албаније, Северне Македоније, Србије и Црне Горе. Организација је основана 28. 11. 2016. године у Тирани, са циљем сарадње у области урбанизма, животне средине, културе, инвестиција и иновација. Општине оснивачи су Тирана, Тетово, Улцињ, Приштина и Прешево. Данас ово удружење окупља 13 општина. Поред већ споменутих придружени чланови су Фиер, Валона (Албанија), Гостивар, Чаир (Северна Македонија), Тузи (Црна Гора), Бујановац, Призрен и Пећ (Србија).

UNMIK (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo): Мисија Уједињених нација на Косову и Метохији, уставовљена на основу Резолуције 1244 Савета безбедности, са мандатом привремене управе Уједињених нација и са циљем успостављања мира и нормалног живота свих становника, као и унапређења регионалне стабилности.

Фрагментација: Процес уситњавања; користи се у контексту смањења популационе величине или површине насеља.

Функције границе: У општем смислу представљају скуп улога границе у њеном функционисању. Главне функције границе су: правна (јуридичка), контролна, фискална, безбедносна, идеолошка функција итд. У смислу режима функционисања границе и степена њене баријерности/контактности, разликују се баријерна, филтрирајућа, контактна и интеграциона функција. Држава балансира однос баријерне и контактне компоненте у функционисању границе, како би штитила национални простор од непожељних спољашњих утицаја (функцијом баријерности), или користила спољашње факторе за свој развој (функцијом контактности).

Централна Србија: Неформалан назив за територију Републике Србије ван аутономних покрајина.

Централитет: Значај насеља у простору мерен централним функцијама, односно заступљеношћу објеката јавних служби и услуга.

Црквиште: Урушени верски објекат (црква), који је данас присутан у траговима (темељ, под, стубови, зидови, итд.). До урушавања је могло да дође намерно (ратна разарања и пожари) или услед напуштања објекта.

ORCID број

Марко В. Милошевић, orcid.org/0000-0001-5188-7260
Милан Радовановић, orcid.org/0000-0002-9702-3879
Владимир Ајзенхамер, orcid.org/0000-0002-5452-6898
Јована Тодорић, orcid.org/0000-0003-4440-1837
Синиша Дробњак, orcid.org/0000-0001-6566-5538
Власта Кокотовић Каназир, orcid.org/0000-0002-8730-1150
Стефан Денда, orcid.org/0000-0001-5556-9980
Марија Дробњаковић, orcid.org/0000-0002-1766-241X
Сузана Ловић Обрадовић, orcid.org/0000-0002-7629-9243
Марко Урошев, orcid.org/0000-0002-1541-4519
Драгољуб Штрбац, orcid.org/0000-0001-9946-7978
Михајло Копања, orcid.org/0000-0002-3564-619X
Ивица Ђорђевић, orcid.org/0000-0003-3228-8750
Јасмина Гачић, orcid.org/0000-0002-4640-6933
Милован Миливојевић, orcid.org/0000-0001-8008-2277

Рецензенти

др Јелена Ђалић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Јелена Ковачевић Мајкић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Јована Тодорић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Сања Манојловић, Универзитет у Београду – Географски факултет
др Драгица Гатарић, Универзитет у Београду – Географски факултет
др Марко В. Милошевић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Марија Дробњаковић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Микица Сибиновић, Универзитет у Београду – Географски факултет
др Власта Кокотовић Каназир, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Стефан Денда, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
др Сузана Ловић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

351.861"20"(082)

327.56:351.861(082)

314(497.11)"20"(082)

НАУЧНА конференција Трансформација простора Копнене зоне
безбедности (2025; Београд)

Научна конференција Трансформација простора Копнене зоне
безбедности,

5. новембар 2025. Београд, Србија / [уредници Марко В.
Милошевић, Јована

Тодорић]. - Београд : САНУ, Географски институт "Јован
Цвијић", 2025

(Београд : Press X Press). - 224 стр. : илустр. ; 24 см

Тираж 100. - Стр. 6: Реч уредника/ Марко В. Милошевић,
Јована Тодорић. -

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
уз сваки рад.

- Abstracts.

ISBN 978-86-80029-89-4

1. Гл. ств. насл.

а) Безбедносни сектор -- Копнена зона безбедности -- Србија
-- 21в --

Зборници б) Национална безбедност -- Србија -- 21в --

Зборници в) Србија --

Становништво -- 21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 178928905